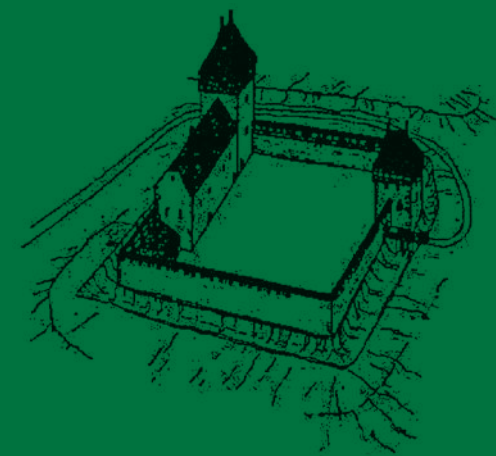

2010/1

Castrum

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomból:

ZSOLDOS ATTILA

Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében

MAGYAR KÁROLY

Buda és Prága: Két királyi-királynői rezidencia
a középkor végén

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

11. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

11. szám

Budapest, 2010

E számunk munkatársai

FELD ISTVÁN régész, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest; GÁL-MLAKÁR VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; GIBER MIHÁLY régész, PhD hallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest; JANKOVICH B. DÉNES régész, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest; KOPPÁNY ANDRÁS régész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest; KUPOVICS RENÁTA régész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest; MAGYAR KÁROLY régész, Budapesti Történeti Múzeum; MAKOLDI MIKLÓS régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; MARKÓ ÁGNES régész-építész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest; RÁCZ MIKLÓS régész-építész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest; RAINER PÁL régész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém; RINGER ISTVÁN régész, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak; SÁRKÖZI SEBESTYÉN építész, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Miskolc; SÓFALVI ANDRÁS régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; TEREI GYÖRGY régész, Budapesti Történeti Múzeum; ZSOLDOS ATTILA történész, MTA Történettudományi Intézete, Budapest;

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

ZSOLDOS ATTILA

KORAI VÁRMEGYÉINK AZ ÚJABB TÖRTÉNETI KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

A legkorábbi vármegyék vizsgálata során az írott forrásokkal dolgozó történész számára kiindulási pontként Szent István azon oklevele a legalkalmasabb, amellyel a keresztény magyar monarchiát megalapító király a veszprémi püspökséget adományozta meg bizonyos birtokokkal, felsorolva egyúttal azokat a vármegyéket, amelyek együttes területe az egyházigazgatás veszprémi egyházmegyéjének felel meg, az alábbi módon: „négy várat, nevezetesen Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van és Fehér várat, Kolon és Visegrád várakat minden egyházukkal [...] nemkülönben összes határaikkal és területükkel Szent Mihály veszprémi egyházának rendeljük alá”.¹ Az oklevél datálása nem áll vitán felül, mindenesetre Györffy György tekintélye ma általánosan elfogadottá tette az 1009. évet,² így azzal számolhatunk, hogy a szöveg ennek az évnek az állapotait tükrözi. Azt illetően, hogy az oklevél, amikor a felsorolt várak „összes határait és területét” emlegeti, voltaképpen a vármegyének nevezett intézményt írja körül, teljes az egyetértés a magyar történetírásban. Erősen vitatott azonban az oklevélben említett megyék kapcsán felmerülő kérdések többsége, kiváltképpen az ekkor először és utoljára említett Visegrád és Kolon megye esetében. E viták taglalása helyett érdemes röviden áttekinteni, írott forrásaink tanúbizonysága szerint melyek azok a további megyék, amelyeknek korai – 11. századi – létével bizonyosan számolhatunk.

Erre sem kívánok azonban sok szót vesztegetni, mivel közel tíz éve már készítettem egy hasonló összegzést, melynek végkövetkeztetése az volt, hogy a 11. század végére több mint két tucatnyi megye léte biztosnak tekinthető: az 1009-ben említett Fejéren, Veszprémen, az 1070-es években már bizonyosan Esztergomnak nevezett egykori Visegrádon és az 1060-as években Zalára és Somogyra bomló korábbi Kolonon kívül ide sorolható még Bács, Baranya, Bars, Bihar, Bodrog, Borsova, Csanád, Csongrád, Doboka, Fehér, Győr, Hont, Nyitra, Sopron, Szabolcs, Szolnok, Tolna, Újvár, Ung és talán Torda is.³ A lista bizvást kiegészíthető azokkal a megyékkal, amelyeknek ispánjai szerepelnek Kálmán király 1108. évi trauai kiváltságlevelében – azaz Borsoddal, Vassal és Nógráddal – mégpedig annál is inkább, mert negyediként ott találjuk közöttük az első név szerint

1 1009: quatuor civitates, nominibus Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates Sancti Mychaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis [...] seu terminis et finibus – Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131) Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA) I. 52.

2 GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 22–23.; DHA I. 49.

3 Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Budapest, 2001. 43–49.

ismert fejei ispánt,⁴ Fejér megyéről pedig, amint arról már szó esett, kifogástalanul igazolható, hogy már 1009-ben létezett.

Hangsúlyozni szükséges ugyanakkor, hogy a felsorolás az első említéseken alapul, s ennek következtében az egyes megyék megszervezésének idejére vonatkozóan csak korlátozott információkkal szolgál, jelesül a *terminus ante quem* állapítható meg belőlük. Még az olyan eset is, amikor egy megyeközpontként ismert vár első említése egyúttal utal a vár építésének idejére, számos értelmezési nehézséggel lehet terhes. Szép példája ennek Újvár, amelyről a 14. századi krónikakompozíció azt állítja, hogy azt „Aba király építette” (*Novum Castrum, quod rex Aba construxerat*).⁵ Ez utóbbi forráshellyel kapcsolatban felmerült egy olyan értelmezés, mely szerint a várat valóban Aba építtethette, ám nem uralkodóként, hanem még Szent István idejében.⁶ Más vélemény viszont a krónikahely szó szerinti értelmezésével azt vallja, hogy 1042 és 1044 között épülhetett a vár.⁷ Mármost Újvár megye megszervezésének időpontját illetően az állásfoglalás e kérdésben nem feltétlenül kardinális jelentőségű, amennyiben feltesszük, hogy az Aba által építtetett „új vár” nem az erről elnevezett megye megszervezésével járt együtt, hanem csak egy már addig is létező megye kapott új központot.⁸ Azt azonban, hogy ez a hipotézis helytálló-e, s ha igen, hol volt a korábbi megyeközpont, s mi volt a megye neve eredetileg, nyilván soha nem fogjuk megtudni. Újvár példája arra figyelmeztet, hogy – amiként a régészet sem tudja a maga eszközeivel a kívánatos pontossággal datálni a várakat – az írott forrásokkal dolgozó történettudomány sem képes erre a megyék esetében.

A közelmúltban a korai magyarországi várak egy jól körülírható csoportjának, a kazettás szerkezetű sáncokkal övezett váraknak a datálására történt kísérlet. Az írott forrásokra alapozott érveléssel operáló hipotézis lényege, ha nem tévedek, abban foglalható össze, hogy a szóban forgó váraknak a nyugati határszélről ismert csoportja (Nyitra, Pozsony, Moson, Darufalva, Sopron és Zalaszentiván) legkorábban 1030 után, de valószínűbben 1042 és 1052 között épülhetett, hiszen korábban a békés magyar–német viszony nem indokolta ennek az országrésznek a megerősítését. A várak egy másik csoportja (Bars, Bény, Hont, Borsod, Szabolcs és Bihar) pedig a 11. századi hercegség fennállása idején, azaz 1048–1074 között épült a *regnum* és a *ducatus* szembenállása jegyében.⁹ Az elképzelés legfőbb erénye, hogy nem egyetlen tényező figyelembevételére törekszik, a legnagyobb fogyatéka viszont az, hogy még így sem számol minden olyan körülménnyel, mely az egyes várak építési idejének meghatározásakor szóba jöhet. Pozsony, Bars, Hont és Bény esetében például joggal merülhetne fel az építés indokául az 1018 előtti magyar–lengyel harcok¹⁰ ösztönző szerepe, s ugyanez a magyarázat megállná a helyét Zemplénnel, Borsoddal, de akár Újvárral kapcsolatosan is. Nem szükséges azon-

4 1108: DHA I. 357.

5 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 1999.*² (a továbbiakban: SRH) I. 337.

6 KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 400.

7 BUZÁS GERGELY: 11. századi ispáni várainkról. In: „Gondolják, látják az várak nagy voltát ...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 49.

8 Hasonló központváltást vélek felfedezni Visegrád megye központjának Esztergomba történt áttelepítése esetében, ami szintén a megye nevének megváltozását vonta maga után, l. ZSOLDOS ATTILA: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle*, 40. (1998) 15–17.

9 BUZÁS: 11. századi ispáni várainkról i. m. 43–53.

10 MAKK FERENC: Magyar külpolitika 896–1196. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.² 58–59.

ban a várak építését, még a Kárpát-medence peremterületein sem, kizárólag külpolitikai okokra visszavezetni, mivel a várak építésének elsősorban belső okai voltak, ezek biztosították ugyanis a királyi hatalom számára az ország katonai ellenőrzésének lehetőségét. A dukátus várépítő szerepét az kérdőjelezi meg, hogy a magyar krónikák szerint I. András és Béla herceg már 1048 táján, a dukátus létrehozása idején 2/3-1/3 arányban osztozott az országon,¹¹ s ha az 1074. évi kemeji és mogyoródi csatával kapcsolatosan említett 30, illetve 15 várispánsági csapat¹² valóban ezt az arányt tükrözi, aminek feltételezése eléggé kézenfekvő, akkor szükségképpen arra kéne gondolnunk, hogy a dukátus fennállásának idején a királyságban hajszállra ugyanannyi vár épült, mint a dukátusban, ami elvben persze, nem lehetetlen, feltételezésnek azonban túlságosan merész. Ráadásul, ha van vár, amelynek esetében joggal alkalmazható a „nevét első ispánjáról kapta” formula, akkor az a kazettás szerkezetű várak közé tartozó Hont, s ily módon Hont várának építése és megyéjének létrejötte meglehetősen biztonságosan köthető Szent István korához, annak is inkább első feléhez, amelynek kétségtelen történeti szereplője volt a névadó Hont (*Cuntius, Hunt*).¹³ Az – egyébként joggal – ideálisnak gondolt eljárás, tudniillik a régészeti megfigyelések és az írott források tanúságainak együttes vizsgálata sem vezet tehát szükségképpen megnagyító eredményre.

A vár építése és a megye kialakulása ugyanakkor nem feltétlenül kapcsolható össze. Egy, a régészet tudományának szabályai szerint „ispáni vár”-ként leírható erősség léte nem szükségképpen és nem minden esetben vonja maga után azt a következtetést, hogy a vár ispánság vagy megye központja volt, amint az Hunyad¹⁴ esetében nyilvánvaló. A jelenségre a magyarázat már az 1009. évi veszprémi oklevélben ott rejlik, mely említést tesz egy „Füle nevű Úrhida vár kerületében fekvő” faluról (*villam unam Fyley nomine sitam in conpage Hurhyda civitatis*),¹⁵ s mivel mind Füle, mind Úrhida Fejér megyében fekszik,¹⁶ világos, hogy már a legkorábbi időkben számolnunk kell azzal a helyzettel, hogy egy-egy megyében nem csak egy vár, illetve várispánság létezett. Ez a helyzet egyébiránt Nyitra megyét is jellemezhetette, hiszen az Altaichi évkönyvek szerint III. Henrik német király 1042. évi magyarországi hadjárata során kilenc várat foglalt el a Dunától északra,¹⁷ s ezek egy része bizvást azonosítható a Vág völgyében, s javarészt Nyitra megyében létesült határvárispánságokkal.¹⁸ Az a jelenség, hogy a korai megyék szerkezete nem minden esetben írható le az azonos nevet viselő vár–ispánság–megye hármasságával, a legvilágosabban Sopron esetében figyelhető meg, ahol a megye területén a soproni várispánság mellett ott találjuk még a 12. századtól adatolható locsmánci várispánságot,¹⁹ miközben maga a soproni várispánság sem csupán egyetlen várral – tud-

11 SRH I. 345.

12 SRH I. 384. és 389., vö. még PAULER GYULA: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, I. (1888) 517–518.

13 1001: DHA I. 39.; SRH I. 297., 313.

14 Vö. BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várainról. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen, 1995. 27.

15 1009: DHA I. 52.

16 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Budapest, 1987–1998. II. 385–386., 412.

17 *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Collegit ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. Budapestini, 1937–1938. I. 96.

18 GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest, 1977. 329.; KRISTÓ: Vármegyék i. m. 352–354. – A határvárispánság fogalmára I. ZSOLDOS ATTILA: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok*, 134. (2000) 100.

19 KRISTÓ: Vármegyék i. m. 276–280.

niillik Sopronnal – rendelkezett, hanem a már a 11. században is említett kapuvári és babóti várral is,²⁰ miként a 13. század elején, eredetileg magánbirtokon felépült Kabold, miután királyi kézre került, szintén a soproni ispánság tartozékai közé számított.²¹ Az „ispáni várak”-hoz hasonló jellegzetességei ellenére Hunyad sokkal inkább gondolható az erdélyi Fehér megye várispánsága egyik várának, semmint korai megye központjának, hozzávetőleg olyanformán, ahogy a zólyomi erdőispánság liptói, turóci és árvai részeinek is közismerten megvoltak a maguk várai jóval azelőtt, hogy Liptó, Turóc és Árva megyék önálló megyévé váltak volna.

Az, hogy egy megyében több várispánság működik, illetve az, hogy egy várispánságnak több vára van, minden kétséget kizáróan besorolható a korai megyék jellegzetességei közé, hiszen mind Fejér, mind Nyitra, mind Sopron ezek közé tartozik, s a példák száma még szaporítható is például Vassal, ahol a karakói ispánságot ismerjük még a megye nevét viselő vasin kívül, de feltehető, hogy a korai Csanád, illetve Fehér megyékből utóbb kiszakadó megyék szintén várispánságként keltek életre eredetileg. A megyei háttérrel nem rendelkező várispánságok – de legalábbis egy részük – annál is inkább eredeztethetőek a legkorábbi időkből, mert ezek léte ad értelmezési lehetőséget Szent István törvényeinek egyikéhez, ahhoz tudniillik, amely arról rendelkezik, hogy a vár vagy udvarház élére állított szolga tanúságát az ispánok között kell elfogadni.²²

A korai megyék egy másik sajátosságának az tűnik, hogy területük kifejezetten nagy, mégpedig olyannyira, hogy utóbb több megye vált ki belőlük. Az 1009-ben említett Visegrád és Kolon megyékből – legalábbis az én értelmezésem szerint – utóbb Pest megye, a 13. század végére megyévé alakuló pilisi ispánság, a nagyszigeti ispánság és részben Esztergom megyék jöttek létre, illetve Somogy és Zala megyék, valamint a segesdi ispánság.²³ Somogy és Zala ugyanakkor önálló megyeként is jóval nagyobb volt eredetileg, mint a 13. század második felében, hiszen mindkettő mélyen lenyúlt a Drávántúlra.²⁴ A további példák közül jónéhány közismert – Csanád, Fehér, Újvár, Szolnok, Bihar sorolható ezek közé –, de kétségtelenül ebbe a típusba tartozik az ebből a szempontból ritkábban emlegetett Hont és Bars – mivel a zólyomi erdőség,²⁵ azaz a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék területe nagyobb részt Hont, kisebb részt Bars megyéhez tartozott²⁶ –, valamint Borsova, mely a beregi, ugocsai és máramarosi területeken kívül – újabb elképzelés szerint – a későbbi Szatmár megyét is felölelte.²⁷ A Somogyhoz és Zalához hasonlóan a Dráván túlra is kiterjedő Baranya megyéhez tartozott eredetileg Pozsega,²⁸ de megle-

20 SRH I. 394., vö. még uo. 331.

21 ZSOLDOS ATTILA: A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle* 54. (2000) 42–43.

22 Sancti Stephani decretorum liber secundus c. 16.: Si quis servorum curti regali aut civitati preficitur, testimonium eius inter comites recipiatur – ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Budapest, 1904. 155. A törvényhely korábbi értelmezési kísérleteire I.: JÁNOSI MONIKA: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged, 1996. 73–77.

23 ZSOLDOS ATTILA: Visegrád vármegye i. m. 1–32. és ZSOLDOS ATTILA: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia, Somogyfajs, 1998. Szerk. Stampler Imre. Dunaújváros, 1998. 37–50.

24 ZSOLDOS ATTILA: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia I.) H. n. [Budapest–Piliscsaba] 2001. 275–276.

25 Vö. Anonymus c. 34.: in silvam Zouolon – SRH I. 76.

26 GYÖRFFY: Történeti földrajz i. m. I. 416–418., III. 158., vö. még KRISTÓ: Vármegyék i. m. 375–377.

27 NÉMETH PÉTER: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. xxx–xxxii.

28 Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 254.; Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 296–298.

het, hogy Valkó nyugati felével szintén ez a helyzet,²⁹ míg a keleti a Szent István-kori *marchia* része lehetett.³⁰ A nagyterületű megyék közül is szembetűnően kiválik az igazán nagy – mondhatni: „óriás” – megyék csoportja. A különbségeket jól szemlélteti három bizonyosan korai megye egybevetése: a története során – legalábbis 1950-ig – nagyobb területi változtatásokat nem mutató Veszprém területe mindössze 4670 km²-re becsülhető, Visegrádé megközelítette a 8500 km²-t, Koloné ellenben 28 700 km²-nél is nagyobb lehetett. Kolon területe, mint látható, nagyságrenddel volt nagyobb, mint a másik két megyéé, s mivel a hozzá hasonló kiterjedésű megyék (Csanád, Fehér, Bihar, Újvár, Baranya) mindegyike esetében ott találjuk a megyeszervezést megelőző időszakban valamely magyar törzsi előkelő vagy csoport uralmi területét, a jelenség több mint figyelemre méltó.³¹

Hont, Bars és Borsova példája ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a megyék határai – az ország belső területein létesülteket leszámítva, persze – már a legkorábbi időkben elérték a modern fogalmaink szerinti országhatárokat, azt a képzeletbeli vonalat tehát, amelynek átlépését, akár kereskedőről, akár ellenséges hadról lett légyen szó, megjelentették a királynak.³² Az ilyen megyék területéhez tartoztak azok a határvidékek (*confinia*), amelyek a 11. század végi törvényekben szerepelnek,³³ s ahol az illető megye várispánságához tartozó határőrök éltek, mint például Szepesben a „gömörörök”,³⁴ akiknek utódait a későbbi évszázadok szepesi tizlándzsásaiban sejtethetjük, s hasonló, a honti, illetve a barsi várispánsághoz tartozó határőrök lehetnek a „liptói”, illetve a „turóci jobbágyfiúk”-nak (*filii jobagionum*) nevezett sajátos társadalmi csoportok elődei is. Nem gondolnám tehát, hogy helyes lenne az a vélemény, mely szerint a legkorábbi megyék nem fedték le az ország teljes területét.³⁵

A megyék és az azokkal sajátos szimbiózisban álló várispánságok belső viszonyait illetően különösebb újdonságokról aligha lehet beszámolni: ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos nézeteimet korábban már kifejtettem,³⁶ megismétlésükkel nem untatnám sem magamat, sem olvasóimat. Végezetül tehát inkább egyetlen központ, Fehérvár korai történetének két kérdésével foglalkozom, az ispánsági vár, illetve a korai királyi palota ügyében folytatott vizsgálataim eredményeit ismertetve, ami mind előadásom, mind konferenciánk címének megfelel, s ráadásul eleget tesz az újabb történeti kutatásokról való beszámoló ígérétének is.

A középkori Fehérvárt alkotó településhalmaz központi részét, mely némi leegyszerűsítés árán azonosítható a mai Székesfehérvár belvárosával, a késő középkorban egyszerűen csak Várnak (*Castrum*) nevezték. Ez persze, köztudomású, érdemes azonban elidőzni annál a kérdésnél, hogy voltaképpen milyen területre vonatkozott a „Fehér vár” – a 11–12. században: *Alba civitas*, utóbb: *castrum Albense* – fogalma az Árpád-korban.

29 KRISTÓ: Vármegyék i. m. 299.

30 ZSOLDOS: Confinium és marchia i. m. 113–114.

31 Minderre részletesen l. a Veszprémben 2009. szept. 18-án „A megyeszervezés kezdetei Magyarországon. Az »óriás« és az »átlagos« nagyságú megyék kérdése” címen tartott előadásomat, melynek szerkesztett változata a közeljövőben nyomtatásban is megjelenik.

32 Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus c. 18. és Colomanni regis decretorum liber primus c. 36. – ZÁVODSZKY: Törvények és zsinati határozatok i. m. 171. és 188.

33 A fogalomra l. ZSOLDOS: Confinium és marchia i. m. 103–112.

34 FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 18., vö. még GYÖRFY: Történeti földrajz i. m. II. 466–467.

35 FONT MÁRTA: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005. 183.

36 ZSOLDOS: Szent István vármegyéi i. m. 49–54.

„Fehérvár vára” kezdetben nyilvánvalóan azt az ispánsági várat jelentette, amelyről első ízben Szent István 1009. évi, a veszprémi püspökség egyházmegyéjének területét meghatározó oklevelében olvashatunk. Ennek az erősségnek a nyomait nem sikerült feltárni, valószínűleg azért, mert egy földszáncokkal védett várat keresett a régészeti kutatás. Ha azonban Fehérvár azért kapta nevét, mert fehér (vagy fehérre meszelt) kövekből emelték a várat – ami a leginkább valószínűnek ítéltető feltételezés³⁷ –, már a legkorábbi fehérvári erősség, azaz az ispáni vár is kőből készült, s így az nem lehet más, mint az az objektum, amelynek feltárt maradványait a Fehérvár múltjával foglalkozó kutatás mind- eddig „korai királyi vár”-ként azonosított. Erről a „korai királyi vár”-ról feltételezik, hogy, amikor a tatárjárást követően a fehérvári „olasz” vendégeket betelepítették ide, elbontották, s ekkor alakították ki egyrészt azt az új királyi palotát a városrész északkeleti sarkában, amelyet a korá újkorban fellegvárként emlegettek, másrészt az egész városrészt övező városfalakat.³⁸

A szabálytalan négyszög alakú és szerény méretű, hozzávetőleg másfél hektár területű, „korai királyi vár” azonban semmi esetre sem tekinthető annak a „Fehér vár”-nak, amely azt követően szerepel e néven forrásainkban, hogy Szent István megtette székvárosának. Legendáinak egybehangzó tudósításai szerint ugyanis a király a „Fehér várban” – s nem mellette – alapította meg a Szent Szűz tiszteletére azt az egyházat,³⁹ mely királyságának szakrális központjává fejlődött. Nehéz is elgondolni, hogy a prépostság olyan helyen épülhetett volna fel, ahol kénytelen lett volna nélkülözni a várfalak kínálta biztonságot. Mindaz, ami 1061-ben, az I. Béla király által meghirdetett gyűlésen történt, arra utal, hogy az az falaktól védett *Alba civitas*, ahová a király és püspökei, valamint az uralkodó környezetében tartózkodó előkelők – s nyilván nem csak a maguk személyében, hanem embereikkel együtt – behúzódtak a fenyegetőnek érzett tömeg elől, jóval nagyobb lehetett, mint a „korai királyi vár”, hiszen az említettek felül még viszonylag jelentősebb számú katonaságot is be kellett fogadnia, mely utóbb elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a lázongó tömeget szétszlassa.⁴⁰ Arról sem hallunk az úgynevezett másod- dik pogánylázadás kapcsán, hogy bármiféle kár érte volna a bazilika épületegyüttesét, amiből meglehetősen biztonsággal következtethetünk arra, hogy a prépostság már jóval a 13. század közepét megelőző időkből élvezte *Alba civitas* falainak védelmét. Ugyanez gyanítható a veszprémi püspök várbeli palotájáról is, melyről a 13. század végén úgy tartották, hogy a veszprémi egyház alapításától fogva létezett már,⁴¹ ami nyilván nem feltétlenül vehető szó szerint, de annak feltételezésére mindenképpen feljogosít, hogy a palota nem valamiféle újonnan emelt épület volt, hanem meglehetősen régiségre tekintett vissza az Árpád-kor végén. Annak is maradt nyoma forrásainkban, hogy feltételezhetően

37 A kérdésre újabban I. SINKOVICS BALÁZS: Fehérvár helyneveink. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 2001. 130–137.

38 SIKLÓSI GYULA: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. (Castrum Bene 1989) Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120., SIKLÓSI GYULA: Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetről. Székesfehérvár, 1990. 8–12., 17–25.

39 SRH II. 385., 396. és 417.

40 SRH I. 359–360.

41 (1299?): palacium episcopatus Wesprimiensis a tempore fundacionis eiusdem ecclesie in castro Albensi habitum et situm – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. GEORGH FEJÉR. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/7. 709–710. (keltére I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest, 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 4212. sz.).

már jóval a tatárjárás előtt működött „a fehérvári várban” (*in Albensi castro*)⁴² egy királyi sólerakat.⁴³ Mindezek az intézmények és épületek – hozzájuk sorolva a fehérvári börtönt is,⁴⁴ mely feltehetően szintén a várban volt – aligha férhettek el azon a kicsiny területen, amelyen a „korai királyi vár” feküdt. Mindezek alapján szerfelett valószínűnek tűnik, hogy azt a szárazulatot, melynek középpontjában a fehérvári ispánsági vár – a „korai királyi vár” – és a bazilika épületegyüttese állott, igen korán, legkésőbb a 11. század közepén már falak vették körül, így tehát a korai forrásainkban emlegetett *Alba civitas* területét tekintve lényegében azonos volt a késő középkori Fehérvár központi városrészeivel, a Várral. A korai időkben a fallal övezett területen belül nyilván jelentős szabad területek álltak rendelkezésre, így jöhettek létre az itt feltárt temetők,⁴⁵ amit az magyaráz, hogy katonai szempontok egyértelműen a falaknak a szárazulat határain való emelése mellett szóltak. Egy további érv szintén megerősíteni látszik ezt az elképzelést: a tatárjárás előtti „Fehér vár”-nak elég nagy területűnek kellett ahhoz lennie, hogy a később budai külvárosként ismert váralji településen élő „olasz” vendégek várba történő feltelepítésének a gondolata egyáltalán felmerülhessen.⁴⁶ Ellenkező esetben ugyanis, pusztán a *hospesközösség* védelmét szem előtt tartva, más megoldásokat is választhatott volna IV. Béla, melyek közül a leginkább kézenfekvőnek a váralja falakkal való körbevétele tűnik. Magam teljes mértékben osztom tehát Bóna István azon véleményét, mely szerint Fehérvárott nem bizonyítható az ispánság földvárának léte,⁴⁷ amihez kiegészítésképpen annyi hozzáfűznivalóm van, hogy azért, mert ilyen nem is volt, s valójában a korábbiakban „korai királyi vár”-ként azonosított erősség volt az 1009. évi veszprémi oklevélben említett ispáni vár.

Annak ismeretében, hogy Szent István 1018 táján Fehérvárt tette meg királyi székvárosának,⁴⁸ magától értetődőnek tűnhet, hogy e döntés maga után vont a királynak és kíséretének méltó szálláshelyet biztosító, s uralkodói reprezentációra is alkalmas királyi palota felépítését. A kutatás ráadásul nem is egy palota létevel számol, hanem kettőével: eggyel a „korai királyi vár” területén belül, melynek 10. századi előzményeket is tulajdonít, s egy későbbivel, melynek kialakítására a Vár északkeleti sarkában azt követően került sor, hogy a váralján élő „olasz” vendégtelepeseket beköltöztették a Várba. Önmagában az, hogy ezen feltételezett paloták egyértelmű régészeti nyomait nem sikerült fellelni, nem sokat jelent, hiszen a középkori Fehérvár építészeti hagyatékának pusztulása rendkívüli mértékűnek tekinthető. Az már inkább elgondolkodtató, hogy írott forrásainkban sem találjuk a palota vagy paloták nyomát. Mindazon említések, amelyeket a kutatás a fehérvári királyi palota egykori létének bizonyítékaiként számba vett,⁴⁹ a

42 1233: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Budapest, 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) X. 519.

43 1233: PRT X. 519–520., és 1267: PRT X. 525–528., vö. még KUMOROVITZ L. BERNÁT: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából, XVIII. Szerk. Tarjánai Sándor. (Budapest Várostartörténeti Monográfiái, XXVII.) Budapest, 1971. 45–48. és FÜGEDI ÉRIK: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények*, 20. (1967) 38.

44 1234: a pannonhalmi apátság lázongó népeit világi büntetésképpen egy havi börtönre ítélték, amelyet „in carcere Albensi” kellett letölteniük – PRT I. 727.

45 A Vár területén volt középkori temetőkre I. SIKLÓSI: Adattár i. m. 14–15., 64., 65.

46 A vendégtelepések várba telepítésére l. 1250: A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Budapest, 1896–1907. I. 128., vö. még 1249: RA I/2. 275. és CD VII/5. 280.

47 Bóna: Várak i. m. 40.

48 GYÖRFFY: István király i. m. 316–321.

49 SIKLÓSI: Adattár i. m. 12. és 24–25.

legkevésbé sem alkalmasak arra, hogy megfeleljenek ezen elvárásnak, mert rendre csupán általánosságban vonatkoznak a királyi udvarra, anélkül azonban, hogy valamiféle konkrét fehérvári épülettel kapcsolatba hozhatók lennének. Nem kevésbé feltűnő, hogy a királyi palotát mint viszonyítási pontot egyetlen alkalommal sem alkalmazzák azok az oklevelek, amelyek valamely Várbeli ház pontosabb fekvését írják le, jóllehet más épületek – például templomok – esetében ez meglehetősen szokványos.⁵⁰ Másfelől ugyanakkor a késő középkorból és a kora újorkból több olyan adat is a rendelkezésünkre áll, amelyek arról tanúskodnak, hogy a király, ha Fehérvárott időzött, a prépostság épületében szállt meg. Mindezen megfontolások alapján merült fel az a gondolat, mely szerint Fehérvárott valójában nem is létezett önálló királyi palota, hanem a prépostság épületét használták e célra az uralkodók, amelynek templomát, a bazilikát – amint az köztudomású – amúgy is magánkápolnájuknak tekintették.⁵¹

A királyi palotát és a prépostságot azonos épületegyüttesként felfogó elképzelés nem vert gyökeret a történeti irodalomban, jóllehet további adatok és érvek hozhatók fel mellette. Az előbbiek közé tartozik Tubero leírása Mátyás király temetési menetéről, mely a préposti palotából indult a bazilikába,⁵² és Bonfini tudósítása II. Ulászló koronázásáról, aholis azt olvashatjuk, hogy Ulászló „Domonkos főpap közeli házából, ahol megszállt”, indult a szertartásra,⁵³ s nem a királyi palotából, amint azt pedig joggal várhatnánk. Az újabb érvek között említhető például, hogy annak az *Alba curia* néven emlegetett helynek, ahol IV. Béla 1256 tavaszán két oklevelét is keltezi,⁵⁴ egyszerűen semmi köze Fehérvárhoz, így a feltételezett fehérvári királyi palota írásos emléke sem látható benne. Az *Alba curia* helynév ugyanis nem egy – ’palota’-ként is értelmezhető – fehérvári királyi udvarházat jelölt, hanem a középkori Zala és Somogy megyék határán fekvő mai Zalakomárt, ahol IV. Béla valóban udvarházat építtetett⁵⁵ – ezt nevezhették *Alba curianak* –, majd vendégtelepeseket gyűjtött össze.⁵⁶ Nem támogatja a fehérvári királyi palota egykori létének feltételezését az a régóta ismert, de ebből a szempontból számításba nem vett adat sem, mely szerint a királynénak udvarháza (*domus*) volt Fehérvár mellett (*apud Albam*),⁵⁷ melyben V. István király özvegye, Erzsébet anyakirályné nem kisebb jelentőségű esemény előtt tartózkodott, mint fia, IV. László koronázása. Ez az épület nyilvánvalóan 1272 előtt is megvolt már, s nehezen magyarázható meg, hogy mi szükség lehetett a királynénak egy Fehérvár közelében lévő udvarházra, ha a fehérvári királyi

50 L. pl. 1341: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 102946.; 1471: DL 17267.

51 A királyi palota és a prépostság kapcsolatára l.: KOVÁCS PÉTER: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. In: *Alba Regia*, 12. (1971) Székesfehérvár, 1972. 266. és uő: Székesfehérvár középkori topográfiájának néhány kérdése a XVI–XVII. századi metszetek tükrében. In: Székesfehérvár évszázadai. III. Török kor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1977. 101.

52 LUDOVICI TUBERONIS Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus suis. Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatus critico notisque instruxit Vlado Rezar. (Bibliotheca Historiographia Croatica – Editiones Extraordinariae) Zagreb, 2001. 8., magyarul l.: LUDOVICUS TUBERO: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szeged 1994. 63.

53 ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995. 928.

54 1256: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit TADE SMİČKLAŠ. Zagrabiae, 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V. 5. és Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. VII. 43. (utóbbi keltére l. RA 1080. sz.).

55 1263: CD VII/1. 322.

56 SZENTPÉTERY IMRE: *Alba curia. Magyar Nyelv*, 23. (1927) 513–514.

57 1273: CDCr V. 51.

palota is a rendelkezésére állhatott volna, akár férjével együtt érkezik a városba, akár egyedül. Ha viszont a királyok valóban a prépostságban szoktak volt megszállni, nagyon is érthetővé válik, hogy a királyné és az udvartartásához tartozó nagyszámú nő számára alkalmasabb szálláshelynek tartották az említett udvarházat, mint a prépostságot. Egy állandó használatban lévő – következésképp jól felszerelt és megfelelő személyezettel bíró – királyi palota minden bizonnyal szükségtelenné tette volna, hogy a Horvátországba tartó I. Károly 1332-ben visszaforduljon Fehérvárról Visegrádra – ahol a vár aljában két-ségtelenül volt palotaként használt háza⁵⁸ –, amikor köszvénye elővette.⁵⁹ Az a körülmény továbbá, hogy 1485-ben említik „Lajos király hajdani házá”-t,⁶⁰ sokkal inkább arra látszik utalni, hogy I. Lajos valamikor egy házat építtetett (vagy akár vett) Fehérvárott, semmint egy régtől fogva meglévő királyi palotára, hiszen nehéz lenne megmagyarázni, egyfelől azt, hogy miért éppen az ő nevére emlékeztek jó egy évszázad múltán az akkor „ház”-ként említett palotával kapcsolatosan, másfelől pedig azt, hogy – abban az esetben, ha az 1485. évi adatban említett „ház” mégsem a palotával lenne azonos – a palota mellett mi szüksége lehetett Lajosnak még egy házra is abban a városban, ahol csak elvéve fordult meg.⁶¹ Említést érdemel végezetül, hogy Esztergomban – amelynek története köz-tudomásúlag számos vonatkozásban joggal rokonítható Fehérvárhoz – a korai királyi (fejedelmi) palota és a Szent István protomártír templom egyetlen épületegyüttest alkotott.⁶² Mindezen megfontolások meglehetősen határozottsággal mutatnak abba az irányba, hogy – mindaddig, amíg valamely új régészeti vagy írott forrás nem helyezi alapvetően más megvilágításba a fehérvári királyi palota kérdését – indokoltabb arra gondolni: a magyar uralkodók, vélhetően kezdettől fogva, a prépostság épületét használták szállás-helyként fehérvári tartózkodásaik alkalmával, s önálló épületként létező királyi palota nem állt a városban.

58 SRH I. 493–494., vö. még GYÖRFFY: Történeti földrajz i. m. IV. 710–712. és BUZÁS GERGELY: Visegrád. In: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek.* Budapest, 1996. 119–120.

59 HORVÁTH MIHÁLY: Magyar regesták a bécsi cs. levéltárból 1118–1605. *Magyar Történelmi Társ.* 9. (1861) 17.

60 KÁROLY JÁNOS: Fejér vármegye története. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. II. 621–622.

61 Negyven évnnyi uralkodása alatt – nem számítva természetesen 1342. júl. 21-i koronázását (SRH I. 503.) – mindössze ötször fordult meg (1361-ben, 1364-ben, 1365-ben és 1367-ben két alkalommal), de hosszabb időt, amennyire ez a rendelkezésünkre álló adatokból megítélhető, akkor sem töltött a városban, l. ENGEL PÁL: *Királyitineráriumok (1324–82, 1387–1437).* Függlék: Mutató az uralkodói itineráriumokhoz (1310–1457). Kézirat, Budapest, 1995.

62 LÉPOLD ANTAL: Szent István születéshelye. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. II. 487–524., vö. még: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Írta HORVÁTH ISTVÁN–H. KELEMEN MÁRTA–TORMA ISTVÁN. Szerk. Torma István. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) Budapest, 1979. 91.

BUDA ÉS PRÁGA: KÉT KIRÁLYI-KIRÁLYNÉI REZIDENCIA A KÖZÉPKOR VÉGÉN¹

Habsburg Mária 1521 nyarán érkezett Magyarországra. Érkezéséről egykorú elbeszélő forrás nem maradt fenn, annak menetét csak két későbbi leírásból, Szerémi György² és Istvánffy Miklós³ munkájából ismerjük. A két forrás e kérdésben nem túl részletező; helyenként kiegészítik egymást, másol ellentmondanak egymásnak, így az ezekre építő szakirodalmi említés is rövid és meglehetősen megbízhatatlan.⁴ Biztosnak csak az tűnik, hogy Mária magyarországi útjának első szakaszát hajóval tette meg Hainburgból Pozsonyig. Innen útja a Csallóközön át, úgy tűnik, Gutáig vezetett, majd Óbudáig hajózott, végül magyar főnemesek kíséretében vonult be Budára. Mindeközben – bár erről a források nem szólnak – legalább látványában meg kellett, hogy ismerkedjen Komárommal, Esztergommal és Visegráddal. Mária magyarországi bevonulása során az előtte kitérő kép egyedülálló lehetőséget biztosított számára, hogy szinte „egyetlen pillantással” áttekinthesse jövődöbéli királynéi életének legfontosabb színtereit. A sors különös finctoraként – amit persze ő ekkor még nem sejtett – ugyancsak „egyetlen pillantással” átláthatta majdani vesszőfutásának helyszínét is. Alig több mint öt évvel később ugyanis szinte ugyanazon utat kellett visszafelé megtennie, ekkor azonban már özvegy királynéként, menekülve. A menekülés végállomása pedig éppen Pozsony lett!

Az út során érintett helységek önként kínálnák a lehetőséget történelmi tabló megrajzolására a királyi-királynői rezidenciák tekintetében.

Ezek közül ugyanis Pozsony (Pressburg, Bratislava) és Komárom (Komarno) fontos királyi vár volt (előbbi Zsigmond tervezett rezidenciális központja, de utódai számára is gyakran szolgált utazásaik állomásaként), Visegrád (Plindenburg) a királyi pár későbbi kedvelt pihenő, vadászó és tartózkodási helye lett, míg Óbuda (Altöfen) régóta a mindenkori királynék birtokához tartozott. Végül, a valószínűsíthető útvonalba – a Duna túlsópartján lévén - ugyan nem eshetett bele, ahhoz azonban nagyon közel helyezkedett el Óvár, Mária később megszerzett, fontos uradalma. A tabló megrajzolásáról azonban, ezúttal le kell mondanunk, egyrészt meghaladná dolgozatunk terjedelmi kereteit, másrészt Mária következő, nagy utazása további, „izgalmasabb” helyszínre irányítja figyelmünket.

- 1 Jelen dolgozat első formájában előadásként hangzott el 2005 őszén a Budapesti Történelmi Múzeumban megrendezett „Habsburg Mária és kora” c. konferencián, majd megjelent németül „Residenzen des Königs und der Königin” címmel a konferencia tanulmánykötetében: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Hgg. MARTINA FUCHS–ORSOLYA RÉTHELYI. Mitarb. von Katrin Sippel. (Geschichte in der Epoche Karls V. Bd. 8.) Münster, 2007. 381–399. A most közölt munka az utóbbi cikk továbbfejlesztett, javított változata, azonban az eredeti szerkezetet megőrizve.
- 2 SZERÉMI 1857. 92–93., magyar fordítása SZERÉMI 1979. 100–101. Szerémi, aki bár szemtanúnak számít, az eseményt csak mintegy negyed századdal később örökítette meg, vö. Székely György bevezetőjét „Élmény, néphit és valóság Szerémi művében” címmel a magyar kiadáshoz: uo. 10.
- 3 ISTVÁNFY 1724. 57.; régies magyar fordítása: ISTVÁNFY–TÁLLYAI 2001. I/1. 168. – Istvánffy sokkal később, 1590 után írta meg művét. Bár ő a leírt események idején még nem is élt (hiszen csak 1538-ban született), azonban többnyire megbízható forrásokra épített, és szemtanúkra (pl. Oláh Miklósról) is hagyatkozhatott. Személyére I. Az utóbbi mű Benits P. által írt bevezetésének első része (7–13.)
- 4 ORTVAY 1914. Az ide vonatkozó részek a 94–95. oldalon.

Nem sokkal az után ugyanis, hogy Máriát királynévá koronázták Székesfehérváron (1521. december 11.), majd ténylegesen egybekelt II. Lajos királlyal (1522. január 13.), 1522. február 24-én a királyi pár elindult Budáról, hogy meglátogassa cseh királyságát. Az utazás jó egy hónapig tartott. Érintette Holicsot (Holitsch, Holič), Brünn (Brno), Polnát, Havlíčkův Brod (Deutschbrod), Čáslavot (Tschaslau) és Kutná Horát (Kuttenberg) és végül díszes bevonulással Prágában zárult 1522. március 28-án. Prága, a prágai vár lett ez után majd egy évre, 1523. március 16-ig a királyi pár rezidenciája.⁵

Mária budai és prágai bevonulása jó ürügyet szolgáltat arra, hogy a két fő királyi-királynéi rezidencia jellegét, középkor végi állapotát összevessük, s ha már bevezetőnkben egyfajta útleírással kezdtük, folytassuk is hasonló módon. Az alábbiakban tehát megkíséreltem mintegy virtuális úton végigkísérni Mária bevonulását a budai⁶ és a prágai várba, rekonstruálva, mi is tárulhatott szeme elé, nem csak a szó konkrét, építészeti, hanem átvittebb, funkcionális értelmében.

A „virtuális bevonulás” előtt fel kell hívnom a figyelmet a két helyszínről általánosan rendelkezésre, ill. ezen belül személyes rendelkezésemre álló, eltérő forrásanyagra. A látogatás ellenére már a szó legszorosabb értelmében vett kiindulási alapok is teljesen eltérők: Budán a régészeti ásatások során a barokk és modern palotaegyüttes alatt előbukkant maradványok jórészt csak alapfalak, ritkábban pince, illetve alsófalak.⁷ Mindössze egyetlen esetben találtak értékelhető felmenő – földszinti, illetve emeleti – falcsontot az ún. Déli gótikus csarnok területén. Mindez azért jelent komoly nehézséget, mert a forrásokban említett, az alábbiakban ismertető helyiségek, elvileg kivétel nélkül, minden valószínűség szerint emeleti szinten – ez lehetett *piano nobile* – helyezkedhettek el.

Bár a régészeti ásatásoknak a prágai vár megismerése szempontjából ugyancsak fontos szerepük volt (elsősorban a korai időszakra vonatkozóan), a korszakunkhoz kapcsolódó épületrészek – ha részben átépítve is – ma szinte eredeti állapotukban tanulmányozhatók, hiszen több szintnyi magasságban maradtak fenn. Leírásom Budára vonatkozó része a saját tapasztalat mellett egyrészt a régészeti alappublikációkra és a témát feldolgozó, nagyszámú építészettörténeti, művészettörténeti munkára épül, másrészt a

5 BÜZEK 2005. 57–61.; Bůžek (59.) megjegyzi, hogy Uláslav Český Krumlovban (Krumlau) találkozni szándékozott sógorával, I. Ferdinánddal, de arra, hogy ez megtörtént volna, nincs bizonyíték.

6 A témáról a közelmúltban hosszabb tanulmányban foglalkoztam, amely végül némiképp rövidített formában jelent meg (magyarul és angolul is), a szakirodalmat magába foglaló, viszonylag részletes jegyzetanyaggal. MAGYAR 2005. 97–119. Ezzel részben átfedő, a Mátyás-kori előzményeket is vizsgáló legújabb tanulmányom: MAGYAR 2008. A következőkben ezért csak az egyes fontosabb munkákra hivatkozom, illetve olyanokra, amelyek terjedelmi vagy más okból kimaradtak az említett két tanulmányból. Mivel a jelen cikk alapját képező német eredetiben terjedelmi okokból számos munkára saját 2005-ös tanulmányomon keresztül hivatkozom, ezen itt sem változtattam, bár szövegemet alkalmilag kiegészítem újabb tanulmányokkal is. – A palotának a vizsgált korban körvonalazódó építészeti összképét valamivel korábban Farbak Péter rajzolta meg, ugyancsak gazdag irodalommal: FARBAKY 2001. – Időközben a középkori palota összképével Tóth Sándor is hosszabb tanulmányban foglalkozott, amely ugyan címe szerint a Zsigmond-kori állapotra vonatkozik, azonban az általa felhasznált írott és képi források folytán az általunk vizsgált korszakra is használható adatokat tartalmaz: TÓTH 2006. – A Budára vonatkozó forrásanyag jó részét (sok egyéb anyaggal együtt) Balogh Jolán már 1966-os monográfiájában összegyűjtötte: BALOGH 1966. I-II. A forrásokat az I. kötet tartalmazza, igaz többnyire saját értelmezése szerinti csoportosításban és kiemelésben. Az egyszerűség kedvéért az alábbiakban az egyes forrásokra többnyire az itteni közlés alapján hivatkozom. A szerző erre az anyagra és korábbi munkáira építve a Mátyás korra vonatkozó összefoglaló, értékelő monográfiát is készítette, melyet először németül jelentetett meg BALOGH 1975 (a Budára vonatkozó részeket l.: 54–103.), majd, némiképp kiegészítve, magyarul: BALOGH 1985 (Budára l. elsősorban 90–151., de egyes részletekre, helyszínekre máshol is kitér).

7 Az 1950-es években lezajlott ásatások eredményeinek alappublikációja: GEREVICH 1966. Újabb, általánosabb jellegű összefoglalás, az azóta eltelt időszak eredményivel és irodalmával: MAGYAR 1991.

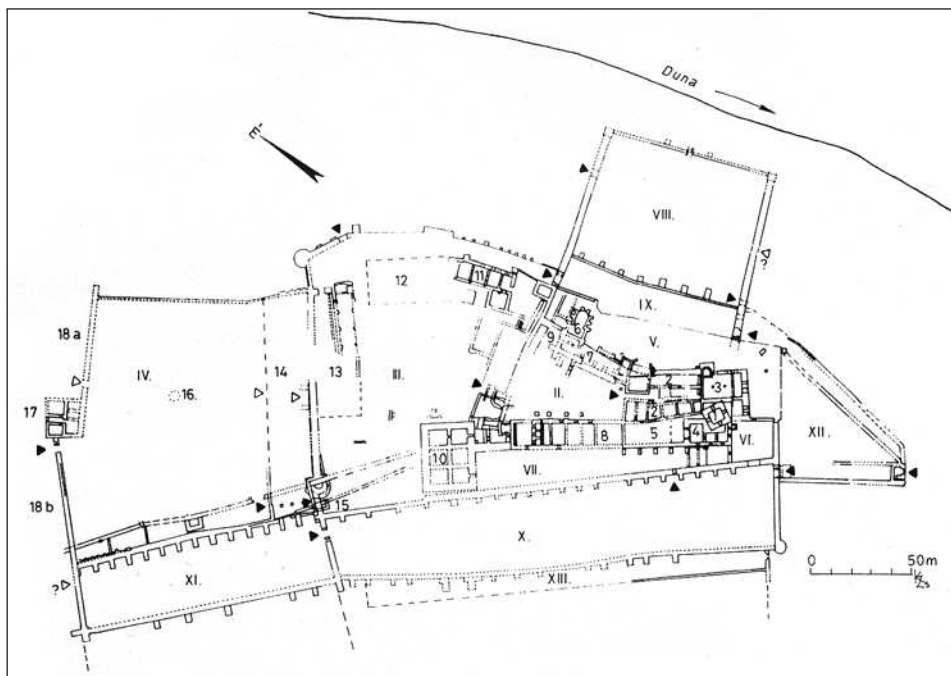
kiadott közép- és török kori forrásanyagra, bár ezeknek – Bonfini(?) és Veliust leszámítva – jószerevel egyike sem ad a királyi palotára vonatkozó szisztematikus leírást!⁸ Prága esetében – két, rövidre szabott látogatásomat leszámítva – csak történeti, építészet- és művészettörténeti feldolgozásokra⁹ tudtam hagyatkozni, így ismereteim sem lehetnek hasonló mélységűek.

Buda

Áttérve szűkebb témánkra, meg kell állapítanunk, hogy Mária budai bevonulására Szerémi rövid, de még ezen belül is irreleváns elemeket tartalmazó (és Máriára vonatkozóan melleleg nem túl hízelgő) leírásán kívül más adatunk nincs. A jövődi királyné bevonulásának jellegéről mégis alkothatunk valamiféle képet. Valószínűleg nem tévedünk ugyanis nagyot, ha Mária két, közvetlen királyné-elődének, Aragóniai Beatrixnek 1476-os és Anne de Foix-nak 1502-es bevonulásáról, illetve esküvőjéről leírtakat¹⁰ *mutatis-mutandis* erre az esetre is használhatónak véljük.

Mária Óbudáról a budai királyi palotába vezető útjának pontos nyomvonala (pl. melyik városkapun léptek be?) kérdéses. Az útvonal végén azonban már mindenképp át kellett haladnia a déli városrészen,¹¹ annak két utcája, a nyugaton húzódi Szent Zsigmond vagy a keleten vezető Szent János utca közül az egyikén. A királyi palota ugyanis csak innen, északról volt megközelíthető, legalábbis a kiemelkedő rangú látogatók számára. Ez a városrész bizonyos szempontból átmenetet képezett a királyi palota felé.¹² Arculatának egyik meghatározó eleme volt a keleti oldalon a ferenceseknek az 1260–1270-es években már létező Szt. János kolostora, mely a most vizsgált időszakra már a rend obszerváns ágának egyik legjelentősebb magyarországi központjává vált.¹³ Szempontunkból érdekes, hogy úgy tűnik, a kolostor a 15. sz. végén – 16. sz. elején helyet adott a Budán rendezett országgyűléseknek is, amelyek részben itt, részben a királyi palota előterében lévő, még alább említendő szabad térségben zajlottak le.¹⁴

- 8 Bonfini hitelessége, illetve az, hogy a palotát adott rendszerben haladva írta-e le, vita tárgyát képezi, vö. MIKÓ 2000.
- 9 Két esetben népszerűsítő jellegű, ám igen magas színvonalú (kiváló szakemberek által írt) kiadványt is felhasználtam, mivel azokban olyan adatokra is rábukkantam, melyek a szakirodalom általam ismert részében nem tűntek fel, illetve rendszerezve olyan részletekkel is foglalkoznak, melyekkel az egyéb tanulmányok nem (l. ezeket a Prágát leíró résznél!). A német nyelvű cikk lezárása után, 2007 tavaszán még egy alkalommal módomban állt megnézni a helyszínt, és ezúttal a folyó rekonstrukciós munkák keretében – Petr Chotěbor úr jóvoltából – lehetőségem volt az Ulászló-terem K-i ablakorát közvetlen közelről tanulmányozni.
- 10 Az 1476-os eseményort több szemtanú is megörökítette, pl. Hans Seybold és a szász követ német nyelven, míg a pfalzi követ latinul. Részletes bibliográfiái hivatkozásukat l.: BALOGH 1966. I. 29–30., az egyes szövegek szétbontva, több részben vannak idézve, Seybold szövegét mellékletként, teljes terjedelemben idézi: BORSA 1943. A pfalzi követ jelentését Kulcsár Péter fordításában „Magyarország királya, Mátyás esküvője ...” címmel l. legújabban: Krónikáink magyarul III/1. (2006) 123–132. Az 1502-es ünnepségekről csak Pierre Choque francia nyelvű leírását ismerjük, amelyet MARCZALI 1877 tett közzé; magyar fordítását, helyenként inkább tartalmi kivonatot – sajnos, nagy hiányokkal – l.: SZAMOTA 1891. 13. fej.: „Candale-i Anna (II. Ulászló felesége) útazása Zenggről Budára 1502” címmel (131–146).
- 11 A városrész középkori történetére és topográfiájára l.: PATAKI 1945, újabban VÉGH 2003.
- 12 A terület „átmeneti” jellegű voltára – Visegrádból kiindulva – l.: LASZLOVSKY 2004, különösen 66–68.
- 13 A kolostor templomának a barokk karmelita templom, illetve későbbi Várszínház alatt elhelyezkedő maradványait már korábban (ALTMANN 1973), lakószárnyaiét csak legújabban tárták fel (ALTMANN 2002, KOVÁCS 2003). Utóbbiak a templomtól délre, a 19. sz-i Sándor-palota helyén álltak.
- 14 L. erre KUBINYI 2006.

I. A budai királyi palota rekonstruált alaprajza a 16. sz. elején
(tervezte: Magyar Károly, rajz: Kuczogi Zsuzsa. MAGYAR 2005. 96., 37. ábra nyomán)

A terület átmeneti jellegét azonban a középső részen álló, Kisebb Szűz Mária és Szent Zsigmond titulussal egyaránt emlegetett kápolna határozta meg, melyet még Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) király alapított és építtetett fel az 1410-es években. Mellé társaskáptalant rendelt,¹⁵ melynek testületében kezdetben döntő szerepe volt a királyi palotában álló királyi kápolna papjainak. Az új templom tulajdonképp maga is királyi kápolnaként szolgált. A káptalant azonban, mivel nem lett ellátva az önálló működést szolgáló kellő gazdasági alapokkal, azaz birtokokkal, a század közepe táján gyakorlatilag újjá kellett szervezni, de a stabilizációját szolgáló adományokra még Hunyadi Mátyás, majd II. Ulászló korában is szükség volt. Bár ettől kezdve testülete független lett a királyi palotakápolnától, viszont az ország egyik letehetősebb egyházi intézményévé vált, és prépostjai fontos tisztségeket töltöttek be a királyi-királynéi udvarban.¹⁶ Az épületet az uralkodók gyakran látogatták. Két alkalommal királynéi temetkezési helyként is szolgált (1464: Podjebrád Katalin; 1506: Anne de Foix, bár az utóbbi esetben csak átmenetileg). Mint azt újabban az ásatások bizonyították, a kápolnát az itt állt korai zsidónegyed le-

15 WINDECKE 2008. cap. 201. (139): „Ugyanebben az évben Zsigmond király a budai Zsidó utcában lévő új kápolnában az Úristen és Szent Zsigmond tiszteletére prépostságot alapított. Hogy a prépostság javakban gyarapodjon, Salgói Miklós elkobzott vagyonának nagy része is idekerült.” – írja Windecke. „In der selben wilen stifte Sigemont ein halp thurmherrenshift in der stat zu Ofen in der Juden gassen in der nuwen capellen in gotes ere und ouch in sant Sigemunts ere; zu dem selben stifte das meist teil gap er des Schalagas güter, also der selbe stifti volbrocht wart.” WINDECKE 1893. 179.

16 Az alapítás körülményeire és a működésre I. KUMOROVITZ 1963, KUBINYI 1999–2000 és SZÉKELY 1999–2000.

bontott házai helyére emelték.¹⁷ A templommal szemben álltak a kanonoki házak, míg valószínűleg közvetlenül mellette, délre volt a prépost háza, amely a budai és a Budára érkező idegen humanisták egyik kedvelt összejöveteli helye volt.

A városrész másik, átmeneti jelleget sugalló eleme egy hatalmas, toronyszerű építmény volt, mely ugyancsak a két utca közötti részben állt a templomtól jóval délebbre, eredetileg városi házakkal többé-kevésbé körülvéve. Ezt az építményt a magam részéről azonosíthatónak vélem a forrásokban Zsigmond korától előforduló ún. *Frisspalotával*, amely valószínűleg egy, a városban álló, de királyi tulajdonú épület lehetett (1. kép 17).¹⁸ Az ettől az épülettől délre álló polgári házakat a 15. század folyamán – a jelek szerint több lépcsőben – lebontották, s így a királyi palota közvetlen előterében fokozatosan egy hatalmas, üres térség alakult ki. A térség kialakulásának utolsó fázisaként északról fallal, új keletű nevén az ún. *északi zárófallal* (1. kép 18a-18b) választották el a polgári városrésztől, mégpedig úgy, hogy középen mintegy kaputoronyként befoglalták az előbb említett építményt, annak keleti és nyugati oldalánál egy-egy kaput nyitva. A fal felépítésével az üres térség a királyi palota előudvarává vált (1. kép IV). A gond ezzel csak az, hogy nem tudjuk, vajon a fal Mária bevonulásakor állt-e már? A magam részéről a fal felépítésére pontosabb terminust, mint az 1470–1541 közötti időszakot biztosan meghatározni nem tudok, még akkor sem, ha bizonyos megfontolások alapján az 1530 utáni korszak kézenfekvőbbnek látszik.¹⁹

Akár állt már az említett palotaépület két oldalán a zárófal a rajta nyíló kapukkal együtt, akár nem, mellette elhaladva Mária és kísérete olyan területre érkezett, amely funkcionálisan már sokkal inkább a palotához kötődött, mint a városhoz, bár a városi népek elől sem volt elzárva.

Az első, ide köthető eseményként Hunyadi Lászlónak (a később királlyá választott Mátyás bátyjának) 1457-es lefejezését ismerjük.²⁰ Erre egyébként az ide belépőt, így Máriát is egy vörösmárvány talapzaton álló bronz Herkules-szobor is emlékeztette, melyet Mátyás király állíttatott azon a helyen, ahol bátyja vérpádjá állt (1. kép 16).²¹

A kivégzésen a városi népek is részt vehettek, bár létszámuk különböző okok miatt ekkor valószínűleg nem lehetett túl nagy. Más, a későbbi leírásokban szereplő, ide lokalizálható események, pl. lovagi tornák, ló- és kocsiversenyek viszont kifejezetten nagy és vegyes összetételű tömegeket vonzhattak. Ennél tovább azonban nagyobb létszámú, s különösen hasonlóan változatos összetételű tömegek a palota felé már nem juthattak, mert a térséget délről egy széles és mély sziklaárok (II. szárazárok – 1. kép 14) zárta le, melynek nyugati oldalán híd vezetett át. A leírások szerint Mátyás itt, a híd előtt bocsátotta el a Nápolyi Beatrixszal kötött házassága alkalmával összegyűlt magas rangú

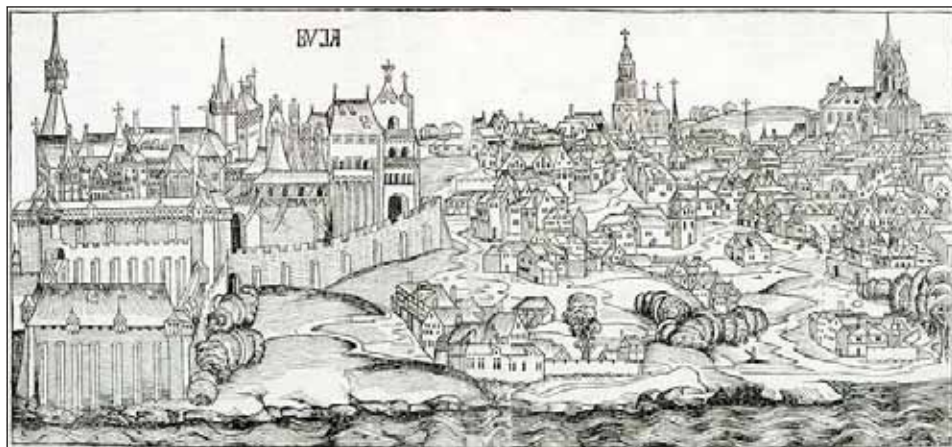
17 Az 1990-es években lezajlott ásátások eredményeire l. FELD 1999–2000, ezek összefüggéseire, a fentebbi történeti adatokat is figyelembe véve: VÉGH 1999–2000; a korábbi házakra KÁRPÁTI 2003.

18 MAGYAR 1992. A *Frisspalotára* és az elnevezése körüli problémákra l. még újabban: VÉGH 2003. 22–25., ill. 22., 43. jegyzet.

19 MAGYAR 2005. 89–90.

20 A lefejezés 1457. március 16-án történt. (A német nyelvű cikkemben [386. o.] sajnos tévesen az 1456-os évszám szerepel!) Az eseményről utóbb megemlékezett Thúróczy krónikája és Bonfini és Decades-e.

21 „... *Den Hercules hot khonig Mathiasch seinem bruder Laslo zw einer gedachnus giessen lassen auff ein marmelrothen stain.*” – írja Hans Dernschwam, aki fiatal korában maga is élt Budán. Idézi: BALOGH 1966. I. 140. Magyar fordítása: DERNSCHWAM 1984. Dernschwam személyére l. Tardy Lajos bevezetőjét „Egy éles szemű, hidegszívű krónikás a 16. századból” címmel az idézett magyar fordításhoz (7–73.). A szobortalapzat egy töredékének – mely a mai Szent György tér DK-i részén végzett egyik leletmentésem során bukkant elő – azonosítását l.: MIKÓ 2000. 42–43.

2. A budai királyi palota és a város K-ről a Schedel-kronika metszetén (1493)

vendégsereget. Így tehát a térség illetve az árok a nyilvánosság bizonyos határát képezte a királyi palota felé.

Későbbi források szerint a térségnek még további funkciója is volt: arzenálként és diszselgő/alakulótérként is használták. Ünnepeyes alkalmakkor – ilyen lehetett Mária bevonulása is – az itt felállított ágyúkból üdvlövéseket adtak le. Sőt, bár e tekintetben Bonfini, majd Istvánffy késői leírása nem egészen világos, lehet, hogy a budai országgyűlések lebonyolításakor is igénybe vehették.²² (Itt érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy magában a középkori budai királyi palotában – úgy tűnik – sohasem rendeztek országgyűlést!)

Áthaladva az árkon átvezető hídon és a mögötte álló kapun a menet egy nagyobb udvarra érkezett (1. kép III). A kaputól balra, azaz az udvar északi oldalán, közvetlenül az árok mellett emelkedett a kaputorony (1. kép 15),²³ majd azon túl egy hatalmas kelet-nyugati irányú épület, mely a forrásokban *Zsigmond palotája*-ként emlegetnek (1. kép 13). Nem kétséges, hogy e két építmény meghatározó eleme volt a királyi palota korabeli, északi látképének, amelyet azonban sajnos hitelesen nem ismerünk. Magából a palota épületből mindaddig csak pincéjének igen kis része került feltárára.²⁴ Ez pontosabb elvi rekonstrukciójának elkészítéséhez még akkor is meglehetősen kevés, ha igénybe vesszük azon néhány faragványt, melyek az északi homlokzatából omlottak a Százárokba, valamint a palotaépület keleti és nyugati homlokzatát megörökítő két metszetet, az 1460-as évek végén vagy 1493 előtt készített Schedel-féle és Schön 1541. évi ábrázolását (2. és 3. kép). Mindamellet ezek alapján már több kísérlet is történt a látkép elkészítésére.²⁵ Ehelyütt nincs mód arra, hogy elemezzük az egyébként kétség kívül pompás épület lehetséges építészeti részleteit, ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy bizonyosan benne he-

22 Az előudvarra részletesen I.: MAGYAR 2005. 90–91. A forrásokta (Bonfini, Velius, Istvánffy stb.) I.: BALOGH 1966. I. 44–45. Az országgyűlésekre I. még: KUBINYI 2006.

23 A tornyot az Árpád-kori városfal egy patkó alakú tornyából alakították át. Feltáráására I.: GEREVICH 1966. 29–32.; Zolnay L. későbbi munkájára I.: MAGYAR 2005. 118., 44. jegyzet.

24 GEREVICH 1966. 42–48.

25 Így I. Kollár György alaprajzi és homlokzat rekonstrukcióját: GEREVICH 1966. 30.; Buzás Gergely és Székér György rekonstrukcióira I.: MAGYAR 2005. 102. és 118., 52–53. jegyzet.

3. A budai királyi palota és É-i előtere Ny-ról a Schön-féle metszeten

lyezkedett el az a hatalmas díszterem, melynek roppant méreteiről – 100×25 lépés, azaz kb. $75\text{-}80\text{ m} \times 18\text{-}20\text{ m}$ – Hunyadi Mátyás esküvője kapcsán emlékeznek meg.²⁶ Mivel a terem szerepel II. Ulászló lakodalma alkalmával is, nem kétséges, hogy hasonló szerepet kapott Mária és Lajos menyegzőjén, és nyilvánvalóan minden olyan rendezvény esetén, amelyre nagyobb tömeget vártak. Ez a tömeg persze már egész más összetételű lehetett, mint az, amely az előudvar területét látogatta, hiszen itt végül is a meghívottak köréről volt szó, még ha nagy számban is.

Az előbbi palota keleti végénél, de attól kissé délre és eltérő, észak-déli tengellyel, Dunára néző főhomlokzattal egy másik, valamivel kisebb palotaépület emelkedett (1. kép 12). Ennek homlokzata jól ismert a Schedel-metszetről, interpretációja azonban meglehetősen vitatott attól függően is, hogy a meszet alapjaként joggal feltételezett (de eddig ismeretlen!) helyszíni rajz elkészítését ki és mikorra – közvetlenül 1470 előttre, vagy 1490 körüli időszakra – keltezi.²⁷ A középkori palotának ezt a részét régészeti kutatás még egyáltalán nem érintette, így ennek eredménye nem lehet „zavaró tényező” a hipotetikus rekonstrukciók elkészítésében. A palotát a kutatók egy része a forrásokban „Mátyás befejezetlen palotája”-ként említett épülettel azonosítja, valószínűleg joggal. A kérdés inkább az, hogy Mátyás azt alapjaitól építette-e, vagy inkább csak átépítette.²⁸ Magam az utóbbi felé hajlok.

26 A menyegzőn jelenlévő Hans Seybold írja: „... der Sal ist hundert schritt lanng vnd XXV schritt praitt vnd hat In der mitt nach der lenng herab, acht hoch pfeiler, da die gewelb zue geschlossen sein ...”. Idézi: BALOGH 1966. I. 52.

27 MAGYAR 2008. 89., ill. 97., 12. jegyzet. Ettől eltérően fejt ki véleményét Farbaký Péter a metszetről, mint műtárgyról szóló leírásában: Hunyadi Mátyás 2008. 9.1 327–328.

28 FARBAKÝ 2001. 210–212. Feuer-Tóth Rózsa tanulmányára, és az általa készített, ott közölt rekonstrukciójára is hivatkozva.

E bizonytalan rendeltetésű épülettömbtől – mely mindazonáltal nyilván valamilyen megfelelésben volt a tőle északra álló, dísztermes épület, és/illetve az annak teret adó udvar széleskörű reprezentációt szolgáló jellegével! – délre egy másik, különös formájú építmény állt (1. kép 11), amelynek jellegzetes tetőformája jól ismert a Schedel-metszetről. Erről, a tetőzet elemeinek kürtöként való értelmezése alapján, már a II. világháború előtti kutatásban is az a vélemény alakult ki, hogy a palotaegyüttes konyhája lehetett. Ezzel szemben újabban felmerült az a lehetőség is, hogy a tetőzet ezen elemei nem kürtök lennének, hanem egy, a Csehországban a 15–16. század fordulóján megjelenő, jellegzetes tetőtípus műformái.²⁹ (Vö. Prága, királyi palota [8. kép], Kutná Hora [Kuttenberg], Louny [Laun]) E tekintetben én egyértelműen a korábbi megállapítást fogadom el, számos, itt nem részletezhető ok mellett azért, mert az északi palotaszárny és az egész udvar vendégfogadó jellegéhez a konyha elengedhetetlenül hozzátartozott. Mi több, szerepe lehetett a következő udvar „ellátásában” is.³⁰ (Valószínű azonban, hogy nem ez volt a palotaegyüttesben az egyetlen konyha!)

Az itt leírt három, nagyobb építmény mellett az udvar nyugati oldalán további, kisebb épületek helyezkedtek el, melyek nyilván gazdasági szerepet láttak el. Végül az udvar délnyugati sarkában egy hatalmas, mintegy 27 × 34–35m-es torony emelkedett,³¹ a Zsigmond által elkezdett, de be nem fejezett *Csonkatorony* (1. kép 10).³² Ez az építmény, mely fizikai értelemben már a következő udvarhoz, annak nyugati szárnyához csatlakozott, eredetileg vélhetőleg kifejezetten védelmi célt látott el, bár reprezentációs funkcióját is vélelmezni szokták (vö. a Zsigmond apja, IV. Károly által Karlštejn/Karlstein-ben emelt lakótoronnyal).³³ Ekkor azonban már többnyire, mint börtönt, kvázi állami börtönt használták.

A toronytól keletre újabb sziklaárok vágta át a hegy felszínét (I. szárazárok). Ennek hidján és egy kapun (illetve kaputornyon?) áthaladva Mária és kísérete újabb, nagyjából trapéz alakú udvarra ért, melyet a kutatás *Nagy-, Belső- vagy Diszudvarként* szokott megnevezni (1. kép II). A bejárattal szemben az udvar túloldalán egy pompás reneszánsz

29 A kérdéskörre – a korábbi, Lux-féle és az újabb, Marosi-féle nézettel (MAROSI 1983), az utóbbihoz csatlakozva – I. FARBAKY 2001. 212.; legújabbban a témával ismét Farbaký Péter foglalkozott a Schedel-metszet leírása kapcsán: Hunyadi Mátyás 2008. 9.1 327–328. Itt kell megjegyezni, hogy a Marosi Ernő. és Farbaký Péter által feltételezett tetőzethez egyik kiindulási alapként használt, Viktor Kotrba által a prágai palota fölé (részben leírások alapján) rekonstruált sátor tetős megoldás (I. KOTRBA 1968) újabban meglepő megerősítést nyert egy Würzburgban őrzött, 1536–1538 közé keltezhető prágai látkép alapján. Ennek első, általam ismert publikációját l.: Prague Castle 2003. 261. (A jelen cikk német eredetijének szerkesztője, Martina Fuchs volt szíves felhívni a figyelmet arra, hogy a látkép már korábban megjelent az alábbi kiadásban: MARSCH, A. – BILLER, H. – JACOB, F.-D.: Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536–37 von seinem Ritt von Neuburg a.D. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg. Faksimile und Kommentarband. Weißenhorn 2001. Ezt a kiadványt sajnos mindeddig nem sikerült elérnem.) Itt kell megköszönnöm a prágai vár építéstörténetével foglalkozó kollégám, Petr Chotěbor úr lekötelező szívességét, mely folytán ehhez a – több fontos, és számomra korábban ismeretlen adatot tartalmazó – könyvhöz hozzájutottam. Külön köszönet illeti őt azért is, mert a prágai várban tett látogatásaim alkalmával volt szíves kalauzolni, valamint részletesen konzultálni a jelen cikk írása kapcsán felmerült kérdésekről, és végül azért, mert hozzájárult ahhoz, hogy a prágai vár 16. sz-i állapotáról készült tömegrekonstrukcióját tanulmányomban szerepeltessem.

30 MAGYAR 2005. 93.

31 A kb. 27 × 34–35 m alapterületű tornyoknak csak két pinchelyiségét (az eredeti hatból) tárták fel többé-kevésbé: GEREVICH 1966. 77–86.

32 Zsigmond budai működése kapcsán a toronyról – a forrásokban *Turris manca* –, mely éppen befejezetlensége miatt kapta nevét, Bonfini így ír: „*In media fere turrim amplissimam fundavit ex quadrato veluti cetera omnia lapide, que ad duo subdialia pertinet, sed morte preventus ininitum opus non absolvit.*” Idézi: BALOGH 1966. I. 53., I. még uo. Velius leírását is.

33 GEREVICH 1966. 95.

szökőkút áll, valahonnan pedig (valamilyik épület homlokzatáról) a három Hunyadi (János, az atya és két fia, Mátyás és László) szobra tekintett le a belépőkre. Az udvar látványának legmeghatározóbb eleme azonban a nyitott, oszlopos-balusztrádos reneszánsz loggia volt, amely a nyugati és a déli oldalon bizonyosan, de valószínűleg a délkeleti rész előtt is végighaladt. Az oszlopos folyosórendszer kérdésével a művészettörténeti kutatás többször is foglalkozott, és formájára többféle rekonstrukciós elképzelés is született már. Van, aki Mátyás-kori eredetét vitatja.³⁴ Sajnos azonban még azt sem tudjuk egészen biztosan meghatározni, hogy valójában egy vagy két emeletes volt-e, bár Bonfini leírása alapján inkább az utóbbi valószínűsíthető. Az viszont biztosabbnak tűnik, hogy alatta a földszinten megmaradt egy korábbi, gótikus folyosó, amelyre mond Bonfini leírása, mind a nyugati szárny (1. kép 8) előtt talált pilléralapozások következtetnie engednek.

Az udvar körüli épületszárnyak rendeltetésének meghatározásakor a keleti oldal esetében viszonylag egyszerű helyzetben vagyunk, a kapu melletti, északi-északkelti részt leszámítva. Itt ugyanis kevés és igen nehezen értelmezhető építészeti maradvány került feltárára (1. kép 9), melyek ráadásul egyelőre nem kapcsolhatók össze az írott forrásokkal.

A keleti oldalon hitelesen feltárára kerültek a királyi kápolna maradványai (1. kép 6).³⁵ A források alapján a közvetlenül mellette, délre lévő, rövid keleti, illetve délkeleti szárnyban (1. kép 7) kellett lennie Mátyás korától a könyvtárnak. Kérdés azonban, hogy ez egy vagy két teremből állt-e?

Valahol a könyvtár közelében, ha nem éppen közvetlenül mellette kereshetjük azt a termet, melyet a források (többségükben török koriak!), mint a „*király szobáját*” említik meg. Ezzel kapcsolatban azonban a leírások nem egészen egyértelműek, mert van, amely kifejezetten a király *hálószobájáról* beszél, míg egy másik a király lakószobájában álló trónt említi meg.³⁶ Ha ez utóbbi igaz, akkor meglehetősen nehezen összehozható az előbbivel. Számomra az tűnik valószínűnek, hogy itt a királynak egy fajta „hivatalt” helyiségéről volt szó, ahova az arra jogosult idegenek, így követek is beléphettek. Amennyiben azonban a könyvtár valóban két helyiségből állt, akkor – egyszerű térbeli mérlegelés alapján – nehezen képzelhető el, hogy ez a „királyi” helyiség is az udvar említett, rövid délkeleti szárnyában lett volna; harmadikként. Ez esetben az látszik valószínűbbnek, hogy az az udvar déli szárnyában helyezkedett el.³⁷ (Ez utóbbi azonban tulajdonképp már a következő udvar északi szárnyával volt azonos.)

A Díszudvarban, annak nyugati szárnyában (1. kép 8) kellett – számos más helyiség mellett – lenni annak a nagyobb teremnek, melyet a forrásokban említett méretei (44 × 18 lépés = kb. 30-31 × 12-12,60 m) alapján a trónteremmel szoktak azonosítani.³⁸

34 L. erre összegzően FARBAKY 1988 és újabban FARBAKY 2001. 209. Balogh Jolán, Feuerné Tóth Rózsa, a későbbi kelteztést valló Horler Miklós, valamint Székér György korábbi munkájára hivatkozva.

35 GEREVICH 1966. 207–216., I. még: MAGYAR 2005. 95–96. (Az angol nyelvű verzióban a kápolna lehetséges keltezésére sajnos tévesen a 15. sz. második fele, utolsó harmada szerepel a 14. sz. hasonló időszakai helyett!).

36 „*Volgens sein wir in des Königs Mathias Schlafkammer gangen, welche vor dem Gewelb der Bibliotheken...*” – írja Franciscus Omichius (1572 – idézi: BALOGH 1966. I. 64., 66.); ezzel szemben Wratislaw Wenzel von Mitrowitz erről így szól: „*An die Bibliothek stieß das Königliche Zimmer, wo die Regenten von Ungarn zu wohnen pflegten; es ist sehr schön ausgemalt, und theils mit Tapeten behängt; an dem Orte nämlich wo eine Art vom Throne mit prächtigen Teppichen bedeckt zu sehen ist, ...*” BALOGH 1966. I. 66., ugyanitt még egy másik, rövidebb német fordítása is szerepel, sajnos, a cseh nyelvű eredeti viszont nem!

37 Az udvar keleti-délkeleti részére: MAGYAR 2005. 97–100.

38 Ha a méretet szó szerint fogadjuk el, a terem csak ebben a szárnyban helyezkedhetett el, mert az udvarban ez volt az egyetlen olyan épület, amely – feltárt maradványai szerint (58 × 14,40 m) – ennek befogadására alkalmas lehetett. A maradványokra I.: GEREVICH 1966. 79-94. kép, és 97–110.

A nyugati szárny ezen és többi helyiségének funkciójáról azonban hiteles leírásunk nincs. Mindenesetre a szárny méretei (58 × 14,40 m) folytán a benne lévő helyiségek eleve sokkal teresebbek, levegősebbek lehetnek, azaz a napi élet számára alkalmasabbnak tűnnek, mint a rövid és keskeny keleti szárnybeliek.

Összességében, az udvar általános jellegéről annyit mondhatunk, hogy ez már csak a korlátozott nyilvánosság számára lehetett nyitott, viszont valószínűleg itt zajlott a napi udvari és talán a hivatali élet nagy része is.

A Díszudvartól dél felé még egy további udvar következett, a *Kisudvar* (1. kép 1), amely Mária bevonulásának utolsó állomása volt. A körülötte elhelyezkedő, különböző korú és jellegű, de összességükben zárt tömböt alkotó épületszárnyakban (1. kép 2) sejtethetjük ugyanis a királyi- és királynéi magánlakosztályok helyét, illetve a nyugati szárnyban a *domus tavernicalis*-t, a tárnokházat, amely a kincs- és levéltár szerepét egyszerre töltötte be.³⁹ Az itteni helyiségek a rendelkezésre álló szűkebb tér miatt általában viszonylag kisebbek lehetnek, leszámítva azt a délkeleti épületszárnyat, amelynek földszinti középpilléres, gótikus boltozatú csarnoka (20,20 × 11,55 m-es belmérettel – 1. kép 3) egyedül maradt fenn helyreállítható formában a palota egykori reprezentatív világi tereiből.⁴⁰ A Kisudvart körülzáró épülettömb délnyugati részén emelkedett az ún. *István-torony* (11,10 × 11,90 m – 1. kép 1), a korabeli budai palotaegyüttes talán legmeghatározóbb látványeleme.⁴¹ A korábban részben vagy egészében szabadon álló torony alsó részét már Zsigmond korában teljesen körülépítették, azonban mindvégig emeletekkel magasodott a környező épületek fölé. Jellegzetes díszű toronysisakja, mind a késő középkori, mind a török kori ábrázolásokon szerepel. Eredetileg nyilván öregtorony (Bergfried, Berchfrit), azaz egyfajta végső menhely céljára épülhetett, de – mint típusa általában – egyben a hatalmi szimbólum szerepét is betölthette.⁴² Később alkalmilag börtönként is használták. Mária-kori rendeltetésére közvetlen adatunk nincs. Talán nem véletlen azonban, hogy a Kisudvar épületei közül a hozzá északról, közvetlenül kapcsolódó szárnyban valószínűsíthetjük a fentebb említett tárnokházat.

Összegezve a leírtakat, a budai palotába bevonuló jövendő királyné és kísérete a palota négy, illetve három egymást követő udvarán haladt keresztül. Ezek léptékben egyre kisebbek voltak, és egyre „intimebb” részeit képezték a palotának. Ezeket a „főudvarokat” azonban még további mellékudvarok és védelmi célú falszorosok (Zwingerek) vették körül (1. kép V-XIII), valamint nyugaton a hatalmas kiterjedésű királyi kertek (1. kép XIV-XV) terültek el. Némi leegyszerűsítéssel úgy tűnik, hogy az udvari élet is e köré az építészeti rendszer köré szerveződött. Sajnos arra nincs közvetlen adatunk, hogy az állami, hivatali élet ténylegesen hol zajlott.

Végül meg kell említenünk, hogy a palota összképét ekkor a gótikus és a reneszánsz stílus együtt határozta meg. Közismert, hogy az Alpoktól északra lévő királyi udvarok közül először Hunyadi Mátyáséban (1458–1490) honosodott meg a reneszánsz stílus, mégpedig annak eredeti, Itáliában honos formáival. Mindemellett tovább élt a (késő) gótika formavilága is. A kérdés csupán az, hogy Mátyás a budai palota esetében mit és milyen mértékben építtetett át az új stílusban, mit és milyen mértékig hagyott meg a régi-ben, illetve mit alakíttatott át a „rég” újabb változatának megfelelően. Pontosán ugyanez

39 Hogy a tárnokház egyszerre, mint kincstár és levéltár is működött, számos forrás bizonyítja, melyeket összegyűjtve l.: BALOGH 1966. I. 73–76.

40 GEREVICH 1966. 139–151.

41 GEREVICH 1966. 155–162.

42 A toronnyal kapcsolatos kérdéskörre újabban l.: MAGYAR 2004.

4. A prágai vár és a környező településrészek DK-ről a Schedel-krónika (1493) metszetén.

a kérdés merül fel utódával, II. Ulászlóval (1490–1516) kapcsolatban is, kiegészítve azzal, hogy vajon az ő tevékenysége hogyan „aránylik” Mátyáséhoz. Vagyis: mi az, amit folytatott/befejezett előde után, és mi az, amit esetleg teljesen önállóan kezdeményezett? E sokat vitatott kérdések megválaszolása azonban nem lehet jelen munkám feladata.⁴³

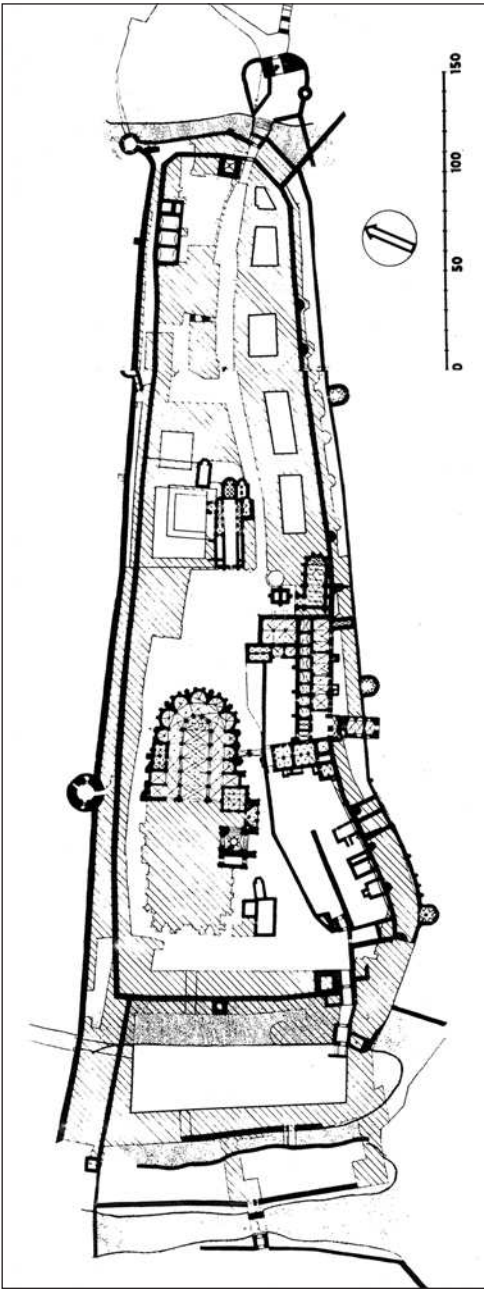
Prága

A budaival szemben Mária (és férje) prágai bevonulását legutóbb színes leírással örökítette meg egy tanulmány,⁴⁴ legalábbis a királyi várba történő megérkezésig. A királyi pár útja végig vezetett az Új- és Óvároson, majd a Károly-hídon átkelve a Vár alatti Kisoldalon (Malá Strana, Kleine Seite) haladtak felfelé, hogy aztán valószínűleg nyugatról, a *Hradčany* (*Hradschin*) városrész felől vonuljanak be jövő lakóhelyükre.⁴⁵ Prága korabeli képét ugyanúgy a Schedel-krónika idevonatkozó metszete (4. kép) őrízte meg számunkra, mint Budáét, s a vár fő részletei egészen jól azonosíthatók rajta. Eközben a Hradschinban üdvölvéseket adtak tiszteletükre. A vár (alaprajzát l. az 5. képen, Petr Chotěbor által készített építészeti tömegrekonstrukcióját l. a 6. képen) előterében lévő városrészből – mely mellesleg éppúgy valamivel magasabban helyezkedik el, mint Buda esetében – két, árkokkal és falakkal védett előudvaron áthaladva érkeztek el a várat védő harmadik, kettőzött árokig, illetve az annak D-i végében nyíló nyugati főkapuig. Ez utób-

43 L. erre FARBAKY 2001; a késő gótikus építkezésekre legújabbán, összegző áttekintéssel: PAPP 2005.

44 BÜZEK 2005. 58. – Jóval az eredeti cikk kiadása után, a magyar változat készítésekor, 2009 tavaszán került a kezembe egy, a Jagellók csehországi koronázásáról szóló cikk (BERNING 2006), amely Mária koronázását, és egyben prágai bevonulását is taglalja a 19–22. oldalon, eredeti idézetekkel.

45 Bűzek említett munkája erre nem utal közvetlenül, így ez eredetileg csak feltételezés volt részemről. Ugyanakkor BERNING 2006. 20. oldalán idézett cseh nyelvű szövege (német fordítását l.: uo. 30., 71. j.) egyértelművé teszi, hogy először valóban a Hradčanyba vonult a menet, majd csak ezután a várba: „...a kráľe s kráľowau až na Hradčany doprowodili. Tam pak na Hradčanech prelati hradstj s giným žákowstwem a s swátostmi proti králi wysšli. a geg na hrad přigali.” – A Hradčany-Hradschin a vár előterében, a hasonló magaslaton, fokozatosan, spontán kifejlődött, különálló városka volt, amely eredetileg a várnagy felügyelete alá tartozott (JANÁČEK 1980. 18., 52.). A cseh szakirodalom a „Hradčany”-t meglehetősen következetesen megkülönbözteti a „Pražský hrad”-tól, míg a németben (és a magyarban) a „Hradschin”-t gyakorta a várra használják, úgy tűnik nem egészen szabatosan. Némiképp hasonló lehet ez, mint a „budai vár” esetében, amely alatt hol az egész várhegyi objektumot, tehát a várost és a déli királyi palotát együtt értik, hol csak az utóbbit.

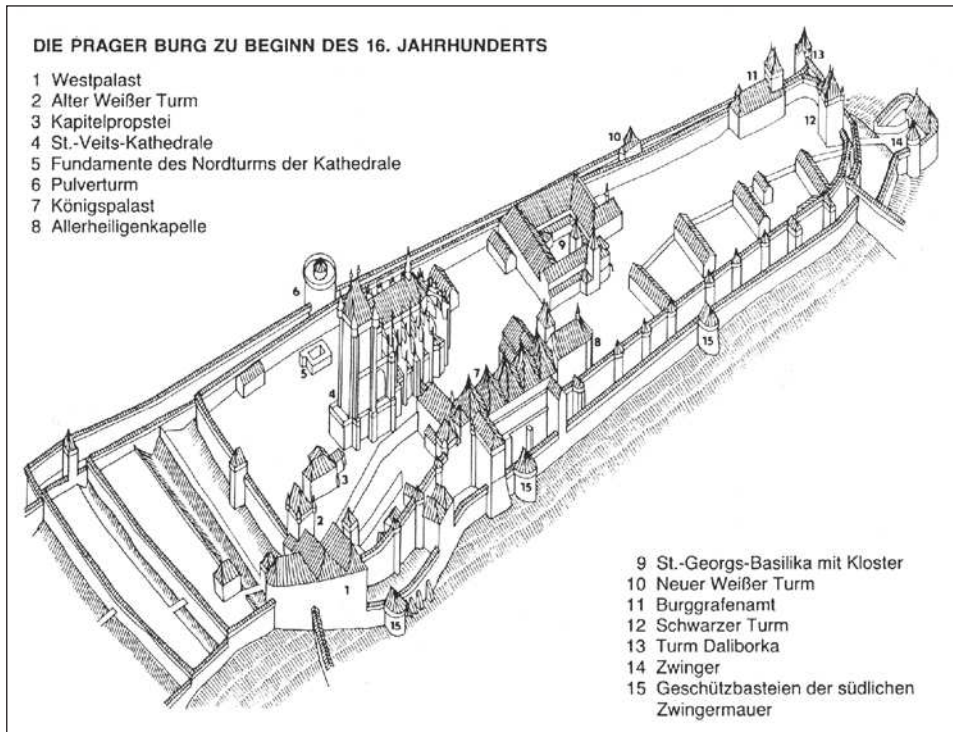
5. A prágai vár 16. sz. eleji állapotának alaprajzi rekonstrukciója (MENCLOVÁ 1972. II. 552. ábra nyomán)

bi tulajdonképp egy hosszúkas, az árkon átnyúló épületegyüttes volt, mely többszöri, nyugati irányú bővítés után nyerte el korabeli formáját. A kapuzat belső végének északi oldalán (tehát már a védőfalon belül) hatalmas torony, a (rég) *Fehér torony* (Bilá věž, Weiser Turm) emelkedett (6. kép 2). Ez a torony a román kor óta elsősorban a kaput volt hívta védeni, azonban már meglehetősen korán az „állami börtön” szerepét is betöltötte.⁴⁶ A környező épületek fölé jócskán felmagasodó építmény külsejében Máriát a budai István-toronyra emlékeztethette: a legfelső emeletet itt is konzolokra ültetett védőfolyosó vette körül, sarkain erkélytornyocskákkal, és a toronysisak díszes, fiatornyos kiképzése is igen hasonló lehetett ahhoz.⁴⁷ A kapukomplexumot D-ről egy hosszúkas épület, az ún. *Nyugati palota* (Westpalast – 6. kép 1) kísérte végig, mely funkciójában már a királyi palota épületegyütteséhez tartozott.⁴⁸ Mindezidáig Mária szinte úgy érezhette magát, mint aki budai székelyén jár, hiszen a két város és a vár jellege, fekvése – a tájolást leszámítva – igen sok hasonlóságot mutatott.

46 CHOTĚBOR–SVOBODA 1991. 13., 50.

47 Vö. a már említett würzburgi látképpel, I. 7. jegyzet. Az István-torony felső emeletének és sisakjának cseh- (Prága, Tyn templom) és lengyelországi (Krakkó, Mária templom északi tornya) párhuzamaira már Gerevich László felhívta a figyelmet: GEREVICH 1966. 275. Megjegyzendő azonban, hogy a würzburgi látképen igen hasonló a vár K-i végében – ugyancsak kapu mellett – álló *Fekete torony* (Černá věž, Schwarzer Turm) formája is, leszámítva, hogy annak a sisakján nincs fiálékoszorú. A toronynak a palotaegyüttesen belüli elhelyezkedése azonban végülis egészen más volt, mint a budai István-torony.

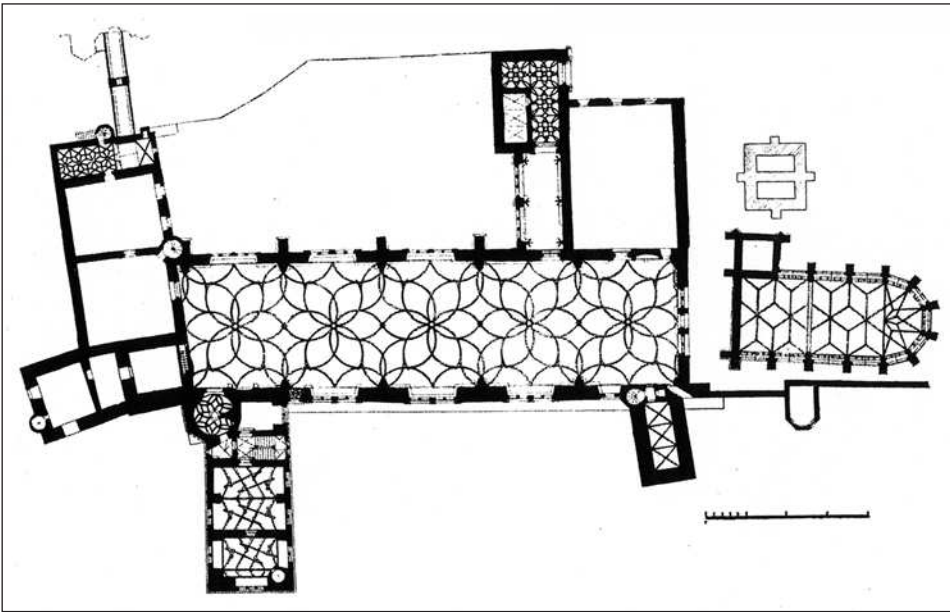
48 Ezt a palotát eredeti formájában Benedikt Ried építette, 1526 után I. Ferdinánd neje, Jagelló (Jagiello) Anna lakta. CHOTĚBOR–SVOBODA 1991. 23–25., 50. Ebből következően nem kizárt, hogy korábban, azaz a tárgyalt időszakban is lehetett hasonló szerepe. Az 1541-es tűzvészben leégett, és utána teljesen átépítették.

6. A prágai vár 16. sz. eleji állapotának tömegrekonstrukciója
(készítette: Petr Chotěbor; CHOTĚBOR – SVOBODA 1991. 24. ábrája nyomán)

Máriát azonban a kapun átlépve egészen más viszonyok fogadták, mint amit Budán láthatott, s ez nem annyira az építészeti környezet kinézetére, formavilágára vonatkozik. A prágai vár belső térbeli és funkcionális elrendezése, jellege volt az, ami jelentősen eltért Budáétól. A hatalmas királyi váron belül ugyanis magának a királyi palotának a falakkal körülhatárolt együttese relatíve igen kis helyet foglalt el a délnyugati oldalon – s ezzel korántsem akarom annak méreteit lekicsinyelni! (5. kép, valamint 6. kép 7 és 7. kép) A többi részen egészen eltérő, így egyházi funkciók kaptak helyet. A kaputól északra, még a nyugati várfal mellett káptalani házak álltak. Tovább, keletebbre a préposti (eredetileg püspöki) palota (6. kép 3), majd a Szent Vitus katedrális (6. kép 4), a Szent György templom és kolostor (6. kép 9) álltak. A székesegyház még befejezetlenségében is impozáns tömbje csak néhány méterre emelkedett a palota északi oldalától, ettől csak egy támfal és egy utcácska választotta, illetve választja el ma is. Felmagasló épülete, különösen déli tornya domináns eleme volt a vár összképének, mintegy a palotával vetekedve (9. kép). A templom szintje amúgy is jóval magasabban helyezkedett/helyezkedik el a palota udvarszintjénél!⁴⁹ A templomokon túl, keletre, közvetlenül az északi várfal mellett – közel a keleti várkapuhoz, illetve az amellet álló Fekete toronyhoz (6. kép 12) – külön épülete volt a „várgróf”-nak (purkráb, Burggraf), illetve hivatalának (6. kép 11). E nagyobb épü-

49 A szintkülönbség igen jól látható azokon a rekonstrukciós metszetrajzokon, amelyek a prágai vár 1135–1185 közötti állapotát ábrázolják: MENČLOVÁ 1972. I. 77., 75-76. ábrák.

7. A prágai királyi palota 16. sz. eleji állapotának alaprajzi rekonstrukciója
(MENČLOVÁ 1972. II. 534. ábra nyomán)

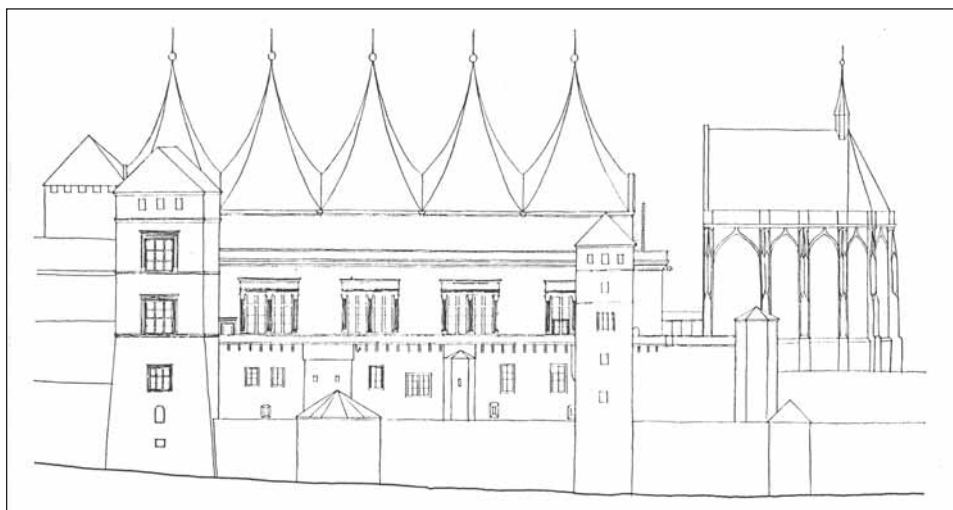
leteken, illetve épületegyütteseken kívül számos egyéb, kisebb-nagyobb épület is helyet kapott a várnak a palotán kívüli területén, melyek egy részét a kutatás mindmáig nem azonosította. Az ugyancsak itt állt Mindenszentek kápolnáról később szólok.

A prágai váron belül maga a királyi palota⁵⁰ is egész rendszerében eltért a budaitól. Az említett nyugati palotát, és egy, ezt követő előudvart leszámítva az egész tulajdonképpen egyetlen összefüggő épületegyüttest alkotott (7. kép). Ennek egyes, kisebb részei egy kelet-nyugati tengelyű épülettömb mellett voltak elrendezve mintegy kereszt szárnyakként. A hosszanti tömb emeletét szinte egészében egyetlen hatalmas terem foglalta el.

Az együttesnek ezen, Máriát fogadó képe, elrendezése éppen apósa itteni építetői tevékenysége következtében alakult ki. II. Ulászló maga azonban igen rövid ideig élvezhette itt a két kiváló építőmestere, Hans Spiess és/majd Benedikt Ried (Rejt)⁵¹ által létrehozott építészeti környezetet, mely a késői gótikus és a reneszánsz műformák és

50 A prágai vár és azon belül a palota építészeti fejlődésére a máig leghasználhatóbb anyagot Dobroslava Menčlová összefoglaló munkájában (MENČLOVÁ 1972. I-II.) találjuk meg, rengeteg illusztrációval, a tárgyalta időszakra I.: II. 377–392. A teljes építéstörténet legfrissebb, rövid összefoglalása (részletes irodalommal): DURDIK 2000. 448–453.; a Jagelló-kori munkákra rövid összefoglalás DURDIK–CHOTĚBOR 1992; utóbbira I. még részletesen: MENČL 1984, amely egyben a Jagelló-kori palota és a korábbi építészeti részletek viszonyára az általam ismert legteljesebb rajzi dokumentációs anyaggal szolgál. (Menčlnek ezt a művét már csak a német cikk kéziratának lezárása után ismertem meg. Az e munkát tartalmazó könyvet Farbaký Péter szíveségéből kaptam kézbe, amit ezúton is köszönök.) Az azóta eltelt időszak kutatási eredményeire I.: MUK 1988, illetve legújabban: CHOTĚBOR 2006, CHOTĚBOR 2007a (mindhárom a Luxemburgok korának építkezéseire) és CHOTĚBOR–MĚCHURA 2007 (az Ulászló-terem boltozatára). A prágai várostörténettel kapcsolatos általános kérdésekben haszonnal forgattam még Janáček 1980-as munkáját, valamint a Praha Sřtedověká-t (1983).

51 Kettőjük működésére I.: KOTRBA 1968; I. még: MENČLOVÁ 1972. II., MENČL 1984. Ried személyére és munkásságára legújabban részletesen: BISCHOFF 2004.

8. A prágai királyi palota D-i nézetének rekonstrukciója a Benedikt Ried féle átépítések után (KOTRBA 1968. 199. 16. ábra nyomán)

terek elegyítésével jött létre. Cseh királyként (1471-től) székhelyét ő ugyanis csak meglehetősen későn, 1484-től tette át a várba, s addig a túlparti Óváros Királyi udvarában (Královský Dvůr, Königshof) lakott,⁵² magyar királlyá választása után, 1490-től pedig udvarát új királysága fővárosába, Budára helyezte át.

Az építkezések első felvonásaként az erődítéseket modernizálták⁵³ és (még 1490 előtt) elkezdődött a korábbi eredetű, északnyugati palotaszárny átépítése, kifejezetten a királyi lakóhely céljára. Ugyanakkor többek között az itt ekkor kiépült, korábban – helytelenül – „Ulászló hálószobája”-ként („*Vladislavova ložnice*”) nyilvántartott helyiségről, a kutatás ma már úgy véli, hogy audienciás terem lehetett (10. kép).⁵⁴ Erre utal többek között az is, hogy az épületszárnyat észak felé egy árkádokon nyugvó, zárt gyaloghíd (11. kép) kötötte össze a Szent Vítus székesegyházban kifejezetten az uralkodó számára kialakított erkély-oratóriummal. Utóbbi elkészültét – szemben az említett „hálószobával” – csak 1490-re, vagy közvetlenül ez utánra keltezhetjük, mert korlátján már szerepel a magyar címer (12. kép).⁵⁵ Ez után (valamikor 1490 és 1502 között) került sor a korábbi palotarészek

52 A király átköltözését a városban, 1483-ban kitört lázongásokkal hozzák kapcsolatba. Ulászló először még Kutná Horába távozott, s csak azután a prágai várba. Utóbbi felújítása azonban már évekkel korábban, 1476–1477-ben is napirendre került. L. minderre röviden: BENEŠOVSKÁ 2003. 228–233.

53 Vö. DURDÍK–CHOTĚBOR 1992, DURDÍK 1994. 240–241.

54 CHOTĚBOR 2003. 234. A szárnynak az „Ulászló-hálószobától” délre eső, korábbi helyisége, az ún. *Zöld szoba* már IV. Károly korában „als Sitzungssaal für Verhandlungen des Kleineren Hofgerichtes” volt használatos, 1512-től pedig rendszeresen itt ülésezett a „Kammer- und Hofgericht”. CHOTĚBOR–SVOBODA 1991. 81. – Mivel a fenti udvari szervek szabatos magyar megfelelőjét sajnos nem ismerem, így célszerűbbnek láttam a német változatot megadni.

55 Meg kell azonban jegyezni, hogy a székesegyházba vezető híd már korábban el kellett, hogy készüljön, amint az építészeti helyzetéből kiderül: a szárny Ulászló-kori, északi bővítése ugyanis már a híd mellé épült. Minderre Petr Chotěbor látogatásom alkalmával szóban volt szíves felhívni a figyelmemet. Legújabbban azonban ez a fontos észrevétele már írásban is napvilágot látott: CHOTĚBOR 2006. 64–66., 70. Ez viszont két, további dolgot sugall: egyrészt az északnyugati szárny tán korábban is a királyi lakószárny szerepet tölthetett be, másrészt Ulászló erkély-oratóriumának lehetett valamilyen előzménye. MENCL 1984. 81. szerint a híd és az erkély IV. Károly-kori faszervezetű előzményeket váltott fel.

9. A prágai vár III. udvara ma (részben a királyi palota egykori Ny-i 'előudvara' helyén) Ny-ról. Szemben a barokkban átépített ÉNy-i palotaszárny, balra a Szt. Vitus székesegyház D-i oldala. (fotó: Magyar Károly)

10. Az ún. 'Ulászló-hálószoba' a prágai palota ÉNy-i kereszt-szárnyában. (fotó: Magyar Károly)

11. Az ÉNy-i keresztszárny és az abból a Szt. Vitus templom királyi oratóriumába vezető, árkádokon nyugvó folyosó, K-ről. Jól látható az ÉK-i szárny alatt az É-i udvarba vezető kapualj és a templom D-i oldala mentén vezető út közötti szinteltérés (fotó: Magyar Károly)

12. A Szt. Vitus templom Ulászló által emelt oratóriumerkély a magyar címerrel (fotó: Magyar Károly)

13. A palota Ulászló-terme Ny-ról (fotó: Magyar Károly)

vatali szárny” anélkül is megközelíthető volt, hogy az északnyugati oldalon lévő királyi lakosztályt érinteni kellett volna.⁵⁸ Végül az építkezések utolsó fázisában (1502–1509) felépült a délnyugati palotaszárny, az ún. *Lajos-szárny* eredetileg ugyancsak lakás céljaira (20. kép). Ha igaz, ezt a szárnyat lakták Mária és Lajos is prágai tartózkodásuk idején.⁵⁹ Megjegyzendő, hogy a hosszanti, nagytermes tömb nyugati végében, azaz a korábbi és a későbbi (Lajos-) lakószárny között, részben körülépítve megmaradt egy román kori eredetű torony tömbje.⁶⁰

fölött, azokat mintegy bázisként felhasználva az új, roppant méretű nagyterem (62 × 16 × 13 m) kiépítésére, melyet ma is *Ulászló-terem*ként emlegetünk (13. kép). Az építkezés keltezéséhez két, a helyszínen eredetiben fellelhető évszám is segítséget nyújt.⁵⁶ Ezzel nagyjából együtt került sor az északkeleti szárny átépítésére, melynek emeleti terme – az ún. *Stará sněmovna, Landtagssaal* – a királyi hivataloknak és az országgyűlésnek adott helyet.⁵⁷ Közvetlenül emellett, nyugatra épült fel egy lóval is járható díszlépcső („*Jízdecké*” *schody/Reitertreppe* – 18. kép), mely az Ulászló-terem főbejáratahoz vezetett, egyben közvetlen összeköttetést biztosított kelet felé, a várnak a palotán kívül eső, „civil” részébe. Ezáltal a nagyterem és az északkeleti, „hi-

56 A terem É-i homlokzatának három, reneszánsz stílusú ablaka közül (14. kép) a legkelebbi frízébe faragva gótbetűs felirat és az 1493-as évszám szerepel (15. kép), míg a terem K-i végében, az itteni reneszánsz ablakosport és a boltozat közötti mezőben felfestve az 1500-as, két oldalán 10-es és 29-es számmal (16-17. kép). A két utóbbi számot – a királyi uralkodási éveit – a felettük elhelyezett magyar (balról) és cseh címer (jobbról) magyarázza. Az évszám fölül Ulászló pajzsba foglalt „W” monogramját festették.

57 A szárny helyén korábban is hasonló funkciójú épületrész állt, mely még IV. Vencel idején épült fel.

58 Megjegyzendő azonban, hogy az Ulászló-terem északi főbejárata pontosan ott nyílik, ahol a korábbi, a terem kialakítása előtti helyiségsoré. Ezt a Lovaslépcső felső végénél máig fennmaradt, bélietes kapuzatmaradvány egyértelműen bizonyítja (19. kép). L. még: MENCLOVÁ 1972. II. 45. o. 47. kép.

59 BENEŠOVSKÁ 2003. 233.

60 Ez eredetileg délre nyíló, szabadon álló kaputoronyként funkcionált, azonban már IV. Károly korában elvesztette ezt a szerepét és belefoglalták a palota Ny felé bővülő épülettömbjébe. Ettől Ny-ra – kisebb tér közbeiktatásával – IV. Vencel korában még egy további, toronyjellegű épület készült.

14. A királyi palota É-i udvara:
 gótikus és reneszánsz építészeti elemek a hosszanti szárny É-i homlokzatán
 (fotó: Magyar Károly)

Végül említenünk kell még a palotatömb keleti végénél, de attól elkülönülve álló Mindenszentek kápolna épületét (6. kép 8). Ez a románkori eredetű kápolna – a palotakápolna – egészen az 1370-es évekig közvetlenül csatlakozott a palotaépülethez, azonban a IV. Vencel kori átépítések alkalmával, a korábbi építmény részben lebontatván teljesen új, gótikus formában született újjá, ekkor már elválasztva a palota tömbjétől.⁶¹ Az építészeti részletek mellett mindez számunkra azonban azért is fontos, mert a (korábbi) kápolna mellé IV. Károly káptalant alapított, melyet a Zsigmond király által felállított budai Szent Zsigmond káptalan egyik előképének szoktak tartani.⁶²

Összességében a prágai palotában is elkülönült a köz és a magán tér, és a két rész bizonyos udvarrészekkel is el volt választva egymástól. A „zwingerszerű” udvarok (a nyugati, az északi és a déli) elválasztó szerepe azonban korántsem tűnik olyan meghatározónak, mint amennyire azt Budán sejthetjük.

Az itteni építkezések kapcsán ne feledjük azonban, hogy – bármilyen furcsa is – a munkák nagy része már arra az időszakra esett, amikor Ulászló fő rezidenciája már régén Budán volt! A király az ez után hátralévő 26 uralkodási évéből három alkalommal

61 MENCLOVÁ 1972. II. 131–132., v.ö. még: CHOTĚBOR–SVOBODA 1991. 20., 84–85. Utóbbi helyen azonban az építettként Očko z Vlašim prágai érsek van megnevezve. MENCL 1984. rajzi mellékleteiből (hosszmet-szete: 84–85., D-i nézete: 92–93.) viszont egyértelműen kiderül, hogy az eredeti, román kápolna maradványai jóval az új, gótikus építmény szintje alatt fennmaradtak.

62 L. a 16. jegyzetet, különös tekintettel Kumorovitz munkáját!

15. Uo., gótikus felirat és 1493-as évszám a homlokzat K-i, reneszánsz stílű ablakának frizén (fotó: Magyar Károly)

összesen 19 hónapot, azaz

16. Az Ulászló-terem K-i vége, a reneszánsz ablakcsoport felett: címerpajzsba foglalt, festett 'W' monogram két oldalán a magyar és a cseh címerrel, alattuk évszámokkal (fotó: Magyar Károly)

17. A festett címerek és
évszámok közléről
(fotó: Magyar Károly)

18. Az Ulászló-terem
ÉK-i oldalához vezető
ún. „lovass lépcső”
(fotó: Magyar Károly)

19. Az Ulászló-terembe vezető, korábbi, békletes É-i bejárat maradványai
(fotó: Magyar Károly)

alig több mint másfél évet töltött Prágában,⁶³ az tehát akkor már csak alkalmi rezidenciaként volt használatos. Mégis, szinte mindvégig ragaszkodott a prágai vár felújítási munkáinak folytatásához.⁶⁴ Úgy tűnik, a prágai palota továbbépítését Ulászló valamiféle „presztízsbepuházásnak” és egyben talán cseh alattvalói irányában történő „kompenzációnak” tekintette.⁶⁵ Hasonló volt a helyzet a másik, még saját kezén maradt várával, Křivokláttal,⁶⁶ ahol az 1400-as évek utolsó és az 1500-as évek első évtizedében ugyancsak jelentős munkák folytak a Prágából ide áthelyezett Hans Spiess vezetésével.⁶⁷

Ha végül összegezni akarjuk azt a képet, amely Máriát Budán és Prágában fogadhatta, azt mondhatjuk, hogy az általános építészeti külső, az egymással keveredő épí-

63 MACEK 1992. 237.

64 Egy 1498-as levelében, pl. a következőket írja: „... költessék el a pénz késedelem nélkül, nehogy a prágai várban folyó munka félbeszakadjon vagy megálljon.” A szövegrész angolul idézve egyéb hivatkozás nélkül: CHOTĚBOR 2003.

65 Ez az öntudatosság tűnik ki egy 1504-es leveléből (saját, hevenyészett fordításomban): „... a mi várunk és termeink, melyek nagy költséggel készültek, a korona és ezen ország dicsőségére építettek, a magunk és Csehország jövőendő királyainak kellemére és örömére.” A szövegrész idézve angolul: CHOTĚBOR 2003. 239. Mindehhez l. még a következő jegyzetet.

66 MENČLOVÁ 1972. II.; újabb, rövid összefoglalás: DURDÍK 2000. 299–303. – Jóval a német cikk megjelenése és az annak alapján született jelen kézirat első változatának lezárása után, 2010. februárjában került a kezembe Tomáš Durdík egy 2009-ben megjelent cikke (DURDÍK 2009). Ennek bevezető részében (95.) a prágai várra nézve is igen lényeges megállapítást tesz, amelynek egy részét fontosnak tartom itt idézni: „Der mit dem Namen Vladislavs verbundene großartige Umbau der Prager Burg verlief trotz seines unbestreitbaren Interesses vollkommen in der Regie der Stände, respektive ihrer hegemonischen Aristokratengruppe. Nach der Landesverfassung aus dem Jahre 1500 hatte Vladislav kein Recht, mit dieser seiner Residenz zu disponieren und konnte sie nur soweit benutzen, soweit ihr Wesen als >>Sitz der Königswürde<< dadurch nicht berührt wurde. Die angedeutete markante Änderung des Statuts der Prager Burg äußerte sich auch in der Tatsache, dass unter den neuen und hergerichteten Räumen und Objekten viel stärker diejenigen überwogen, die mit der Pepräsentation der Stände verbunden waren, als diejenigen, die der Funktion des Sitzes eines Königshofes entsprachen.” (kiemelés tőlem: MK) Ugyanebben a kötetben jelent meg Feld Istvánnak egy, a jelen dolgozat témájával részben átfedő munkája: FELD 2009.

67 KOTRBA 1968. 191–197. Az egyik legfontosabb munka itt is a nagyterem átépítése volt, majd ez követte a kápolnáé, mindkettő késő gótikus stílusban.

tészeti stílusok tekintetében volt ugyan eltérés, de ez inkább az egyes elemek alkalmazásának mértékében jelentkezhetett, semmint alapvető vonatkozásokban. Ez persze annak is köszönhető, hogy az építkezések befejezője mindkét helyen Mária apósa, II. Ulászló volt, még ha Buda esetében ez tevékenység talán sokkal kisebb mértéket jelenthetett is, mint Prágában. Teljesen más volt azonban a kettő léptéke, funkcionális elrendezése, a „köz és magánterek” viszonyulása, és valószínűleg aránya is. Ne feledjük, amikor Ulászló elkezdte a prágai palota átépítését, csak mintegy 100 fő körüli udvartartás elhelyezésében kellett gondolkodnia,⁶⁸ Budán viszont kb. 650 fős udvartartással számolhatunk, sőt a palotában naponta megfordulók száma elérhette akár az 1000 főt is.⁶⁹ Mindez valószínűleg csak részben tulajdonítható tudatos tervezésnek.

20. A palota DNy-i keresztszárnya, az ún. 'Lajos-szárny' K-ről.
(fotó: Magyar Károly)

Mindkét esetben fontos szerepe lehetett az adott, megörökölt építészeti kereteknek, amelyeken a mégoly jelentős átépítések is csak részben változtattak. Másrészt úgy tűnik, bizonyos szempontból a prágai királyi palota „jogi státusza” is némiképp más volt, mint a budaié. Bár az itteni építkezéseket az uralkodó végeztette, és a palota (még távollétében is) elsősorban az ő székhelye volt, de azzal kapcsolatban a cseh rendeknek is volt bizonyos jogositványa. Az épületegyüttes, illetve annak egyes részei az országgyűlés,

68 MACEK 1992. 235.

69 KUBINYI ANDRÁS: A királyi udvar élete a Jagelló korban. In: Koszta László (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történet tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 309–335., a számadatok a 326. oldalon. Kubinyi ezen cikke németül is megjelent „Alltag und Fest am Ungarischen Königshof der Jagellonen 1490–1526” címmel: In: KUBINYI, ANDRÁS: König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung. Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Verlag Tibor Schäfer Herne, 1998. 184–206., a számadatok a 194–195. oldalakon. (Itt azonban a fenti, összesített becsülés nem szerepel!) (Ez a cikk utánközlése az Alltag bei Hofe. Hsgg. v. PARAVICINI, WERNER. Sigmaringen, 1995. 197–215. [Residenzforschung Bd. 5.] alatt megjelent munkának.)

az országos hivatalok és bíróságok „napi használatában” voltak.⁷⁰ *Nota bene*, Prágában világosan kimutatható, hogy a tárgyalts korszakban az egyes hivatali funkciók egy-egy épületrészhez kötődtek, sőt ennek már előzményei is tetten érhetők. Budán ez egyelőre nem bizonyítható.

A két helyszín, a prágai vár és a budai vár (beleértve itt most a várost is) jellege – minden valós és látszólagos hasonlóság ellenére – tágabb értelemben is eltért egymástól, már csak a teljesen eltérő kialakulási korszak miatt is. A 9. sz. végétől *fokozatosan kialakuló* prágai vár a fejlődésnek sokkal archaikusabb formájáról indult, és egész más szerepet töltött be, mint a 13. sz. közepe táján névlegesen „várként” (*castrum*), mai fogalmaink szerint erősített városként *alapított* Buda, melyben a királyi lakóhely (a forrásokban *curia*, *palatium*, majd maga is *castrum*, illetve *arx*) „külön életet élt”.⁷¹ Az előbbi típus egyik jellegzetessége, hogy a váron belül a legfőbb világi (fejedelmi, majd királyi) hatalom együtt élt a legfőbb egyházi hatalommal (püspökség, majd érsekség), és egyéb egyházi intézményekkel. Ez egyben a terület fizikai értelemben vett megosztását eredményezte. Igaz, Prágában utóbb maga a püspök kiköltözött a várból, de a Szt. Vitus székesegyház természetszerűleg ugyanúgy megmaradt, a hozzá tartozó és egyéb egyházi testületekkel együtt. Térben közeli, de időben valamivel későbbi példája ennek a típusnak a krakkói Wawel. Jellegében ezt az irányvonalat nálunk a 10. sz. végétől nyomon követhető esztergomi vár képviselte, legalábbis a 13. sz. második feléig, amikor azt az uralkodó egészében az érseknek adományozta. A további összehasonlítások elvégzésének és a következtetések levonásának azonban már egy másik dolgozat témáját kell képeznie.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS BIBLIOGRÁFIA

AH – Ars Hungarica
 AÉ – Archaeológiai Értesítő
 BudRég – Budapest Régiségei
 Mv – Műemlékvédelem
 TBM – Tanulmányok Budapest Múltjából

ALTMANN 1973	ALTMANN JÚLIA: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. <i>AÉ</i> 100. (1973) 82–87.
ALTMANN 2002	ALTMANN JÚLIA: A budavári ferences kolostor. <i>Mv</i> 46. (2002) 345–350.
BALOGH 1966. I-II	BALOGH JOLÁN: A művészet Mátyás király udvarában. Budapest, 1966
BALOGH 1975	BALOGH, JOLÁN: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst. Graz, 1975.
BALOGH 1985	BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest, 1985.

⁷⁰ BENEŠOVSKÁ 2003. 233.

⁷¹ A budai korai (13. sz. második fele – 14. sz. eleje) királyi lakóhely lokalizációjának – a régész és történetész szakma által sokat vitatott – kérdésére e dolgozat keretei között nem térhetek ki. L. mindezekre MAGYAR, KÁROLY: Buda im 13. Jahrhundert. In: Biegel, Gerd (hg.): Budapest im Mittelalter. 153–184., az ide vonatkozó rész a 162–164. oldalakon. Jelen cikkem csak a Várhegy, illetve a város déli részén álló, bizonyosan csak a 14. sz. közepe tájától végigkísérhető palotaegyüttessel foglalkozik!

- BENEŠOVSKÁ 2003 BENEŠOVSKÁ, KLÁRA: Between the Gothic and the Renaissance: The Jagiellon Dynasty at Prague Castle. In: Prague Castle 2003. (Chapt. 38.) 228–233.
- BERNING 2006 BERNING, BENITA: Die Krönungen der Jagiellonien in Böhmen in kulturgeschichtlicher Perspektive. In: Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Vorträge und Studien. Hg. von Deventer, Jörg. Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig. 2006. Heft 2. 10–32.
- BISCHOFF BISCHOFF, FRANZ: Benedikt Ried: Forschungsstand und Forschungsproblematik. In: Evelin Wetter (Hg.): Die Länder der Bömischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526). Kunst – Kultur – Geschichte. (Studia Jagellonica Lipsiensia. Band 2.) Ostlindern, 2004. 85–98.
- BORSA 1943 BORSA BÉLA: Reneszánszkori ünnepségek Budán. *TBM* 10. (1943) 13–53.
- BŮŽEK 2005 BŮŽEK, VÁCLAV: Saját országában idegen. Jagelló Lajos és Habsburg Mária csehországi tartózkodása 1522–1523 fordulóján. In: Habsburg Mária 2005. 57–61.
- CHOTĚBOR 2003 CHOTĚBOR, PETR: The Construction of Vladislav Hall. In: Prague Castle 2003. (Chapt. 39.) 234–239.
- CHOTĚBOR 2006 CHOTĚBOR, PETR: Mladší lucemburská přestavba Starého královského paláce na Pražském hradě. *Castellologica Bohemica*, 10. (2006) 55–70.
- CHOTĚBOR 2007a CHOTĚBOR, PETR: Klenby mladší lucemburské stavební etapy Starého královského paláce Pražském hradě. *Svorník*, 5/2007. 93–112.
- CHOTĚBOR–MĚCHURA 2007 CHOTĚBOR, PETR–MĚCHURA, PETR: Poznámky ke klenbě Vladislavského sálu. *Svorník*, 5/2007. 119–126.
- CHOTĚBOR–SVOBODA 1991 CHOTĚBOR, PETR–SVOBODA, JIŘÍ: Die Prager Burg. (Reiseführer Olympia) Prag, 1991.
- DERNSCHWAM 1984 DERNSCHWAM, HANS: Erdély. Besztercebánya. Törökországi úti-napló. Fordította és a bevezetést írta Tardy Lajos. A jegyzeteket Dávid Géza és Tardy Lajos állította össze. Budapest, 1984.
- DURDÍK 1994 DURDÍK, TOMÁŠ: Batterietürme der böhmischen Burgen (Ágyútoronyok a csehországi várakban). In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer Nóra. Művészettörténet–Műemlékvédelem VI. Budapest, 1994. 235–244.
- DURDÍK 2000 DURDÍK, TOMÁŠ: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha, 2000.
- DURDÍK 2009 DURDÍK, TOMÁŠ: Der Umbau der Burg Křivoklát zur königlichen Residenz unter Vladislav. In: Von der Burg 2009. 95–104.
- DURDÍK–CHOTĚBOR 1992 DURDÍK, TOMÁŠ–CHOTĚBOR, PETR: Die Ausstattung der Prager Burg während der Regierung von Wladislav Jagiellone (A prágai vár építészeti képe Jagelló Ulászló idején). *Castrum Bene* 2/1990. Várak a későközépkorban (Die Burgen in Spätmittelalter). Szerk. Cabello, Juan. Budapest, 1992. 342–350.

- „Es tu scholaris” 2004 „Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. ROMHÁNYI BEATRIX–GRYNAEUS ANDRÁS–MAGYAR KÁROLY–VÉGH ANDRÁS. Monumenta Historica Budapestinensia, 13. Budapest, 2004.
- FARBAKY 1988 FARBAKY PÉTER: A budai középkori palota díszudvara. AH 16. (1988) 143–171.
- FARBAKY 2001 FARBAKY PÉTER: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. (2001) 205–216.
- FELD 1999–2000 FELD ISTVÁN: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. *BudRég* 33. (1999–2000) 35–50.
- FELD 2009 FELD ISTVÁN: Visegrád und Buda – die Königsresidenzen Ungarns im Spätmittelalter. In: Von der Burg 2009. 85–94.
- GEREVICH 1966 GEREVICH LÁSZLÓ: A budai vár feltárása. Budapest, 1966.
- Habsburg Mária 2005 Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítási katalógus a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. szeptember 30. – 2006. január 9. között megrendezett kiállításhoz. Szerk. RÉTHELYI ORSOLYA–F. ROMHÁNYI BEATRIX–SPEKNER ENIKŐ–VÉGH ANDRÁS. Budapest, 2005.
- Hunyadi Mátyás 2008 Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2008. március 19. – június 30. Szerk. FARBAKY PÉTER–SPEKNER ENIKŐ–SZENDE KATALIN–VÉGH ANDRÁS. Budapest, 2008.
- ISTVÁNFY 1724 ISTVÁNFY, NICOLAUS: Regni Hungarici Historia [1490–1618] Libris XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1724.
- ISTVÁNFY–TÁLLYAI 2001. I/1 ISTVÁNFY MIKLÓS Magyarok dolgairól írt históriája TÁLLYAI PÁL XVII. századi fordításában. Sajtó alá rendezte Benits Péter. I/1. 1–12. könyv. (Történelmi Források I.) Budapest, 2001.
- JANÁČEK 1980 JANÁČEK, JOSEF: Das alte Prag. Leipzig, 1980.
- KÁRPÁTI 2003 KÁRPÁTI ZOLTÁN: A Szent Zsigmond-templom és környéke. Régészeti jelentés. *TBM* 31. (2003) 203–240.
- KOTRBA 1968 KOTRBA, VIKTOR: Baukunst und Baumeister der Spätgotik am Prager Hof. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 31. (1968/3) 181–215.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS ESZTER: A budai ferences kolostor a török korban. *TBM* 31. (2003) 241–262.
- Krónikáink magyarul III/1. (2006) Krónikáink magyarul. III/1. Válogatta és fordította KULCSÁR PÉTER. Történeti Források III. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.
- KUBINYI 1999–2000 KUBINYI ANDRÁS: A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. *BudRég* 33. (1999–2000) 19–23.
- KUBINYI 2006 KUBINYI ANDRÁS: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526. A királyi tanács problémája. *Jogtörténeti Szemle*, 2006/2.
- KUMOROVITZ 1963 KUMOROVITZ L. BERNÁT: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. *TBM* 15. (1963) 109–149.
- LASZLOVSKY 2004 LASZLOVSKY JÓZSEF: Királyi palota, ferences kolostor és városi település. (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről.) In: „Es tu scholaris” 2004. 61–70.

- MACEK 1992 MACEK, JOSEF: Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526). 1. Hospodářská základna a královská moc. Praha, 1992.
- MAGYAR 1991 MAGYAR, KÁROLY: Der Königspalast in Buda. In: Biegel, Gerd (Hg.): Budapest im Mittelalter. Schriften des Braunschweiger Landesmuseums, 62. Braunschweig, 1991. 201–235.
- MAGYAR 1992 MAGYAR KÁROLY: A Budavári Palota Északi, ún. Koldus-kapujának tornya az újabb kutatások tükrében. *BudRég* 29. (1992) 57–92.
- MAGYAR 2004 MAGYAR KÁROLY: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: „Es tu scholaris” 2004. 13–36.
- MAGYAR 2005 MAGYAR KÁROLY: „Et ... introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria, ...” Habsburg Mária és Buda. In: Habsburg Mária 2005. 87–105.
- MAGYAR 2008. MAGYAR KÁROLY: Gondolatok a Mátyás kori rezidenciák kérdésköréhez. In: Hunyadi Mátyás 2008. 89–99.
- MARCZALI 1877 MARCZALI HENRIK: Közlemények a Párisi Nemzeti Könyvtárból. *Magyar Történelmi Tár*, 23. (1877) 85. skk., a jelen cikkben használt Pierre Choque-féle leírás 97–113.
- MAROSI 1983 MAROSI ERNŐ: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei. *Építés-Építészettudomány*, 15. (1983) 293–310.
- MENCL 1984 MENCL, VÁCLAV: Architektura. In: Homolka, Jaromír–Krása, Josef–Mencl, Václav–Pešina, Jaroslav–Petráň, Josef: Pozdně gotické umění v Čechách (1471–1526). Praha, 1984. (2) 76–166.
- MENCLOVÁ 1972 MENCLOVÁ, DOBROSLAVA: České hrady. I-II. Praha, 1972.
- Mikó 2000 Mikó Árpád: Imago historiae. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Budapest, 2000. 34–47.
- ORTVAY 1914 ORTVAY TIVADAR: Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558. (Magyar Történelmi Életrajzok. XXX/1-5.) Budapest, 1914.
- PAPP 2005 PAPP SZILÁRD: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Budapest, 2005.
- Prague Castle 2003 The Storey of Prague Castle. Prague, 2003.
- Praha Středověká 1983 Praha Středověká. (Čtvero knih o Praze) Architektura – sochářství – malířství – umělecké řemeslo. POCHÉ, E. – JANAČEK, J. – HOMOLKA, J. – KROPÁČEK, J. – LÍBAL, D. – STEJSKAL, K. Praha, 1983. A téma szempontjából érdekes építészettörténelmi részt a korszakra (Vladislavská gotika) vonatkozóan l.: 341–356., Dobroslav Líbal leírásában.
- SZAMOTA 1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte SZAMOTA ISTVÁN. Budapest, 1891.
- SZÉKELY 1999–2000 SZÉKELY GYÖRGY: A budai Szent Zsigmond templom kutatástörténetéhez. *BudRég* 33. (1999–2000) 15–17.
- SZERÉMI 1857 SZERÉMI GYÖRGY II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról (1484–1543). Közli WENZEL GUSZTÁV. Pest, 1857.

- SZERÉMI 1979 SZERÉMI GYÖRGY: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a szövegmagyarazatokat írta Székely György. Budapest, 1979.
- TÓTH 2006 TÓTH SÁNDOR: A budai királyi palota épületei a Zsigmondkorban. In: Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. (Mainz), 2006.
- VÉGH 1999–2000 VÉGH ANDRÁS: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. *BudRég* 33. (1999–2000) 25–34.
- VÉGH 2003 VÉGH ANDRÁS: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban. *TBM* 31. (2003) 7–42.
- WINDECKE 1893 EBERHART WINDECKES Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Zum ersten Male vollständig herausgegeben von WIHL. Altmann. Berlin, 1893.
- WINDECKE 2008 EBERHARD WINDECKE emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta SKORKA RENÁTA. (História Könyvtár. Elbeszélő források. 1.) Budapest, 2008.
- Von der Burg 2009 Von der Burg zur Residenz. Im Auftrag der Deutschen Burgenvereinigung hgg. von JOACHIM ZEUNE. Kolloquium des Wissenschaften Beirats der Deutschen Burgenvereinigung. Trier, 2007. Red. Hartmut Hofrichter. Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V. Reihe B: Schriften, Band 11. Braubach, 2009.

KÖNYVISMERTETÉSEK

KOPPÁNY TIBOR

A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai

Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 7.

Veszprém megye I.

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2009. 211 p. ill.

Koppány Tibor, mint a kötet előszavában jelzi, sok évtizedes elmaradást igyekezett pótolni a címben szereplő két épületegyüttes reneszánsz faragványainak közzétételével. A kötet kiadására az alkalmat a 2008-as reneszánsz év szolgáltatta. A sümegi vár és a devecseri kastély sajátos helyzetét mutatja, hogy noha mindkét helyen már évtizedekkel ezelőtt (Sümege 1954/1957–1965, Devecseren 1974–1976 között és 1980-ban) sor került régészeti és/vagy műemléki kutatásra, továbbá helyreállításra, a munkálatok azonban sem Sümege, sem Devecseren messze nem tekinthetők befejezetteknek, jóllehet az előbbi helyen 2009-ben Koppány András és Markó Ágnes vezetésével a vár feltárásának folytatására már lehetőség nyílt.¹ Mégis, az eddig előkerült faragványok egy jól körülírható csoportja, a reneszánsz faragványok jellege (korszak, stíluskör, anyag, keletkezési körülmények, személyi kapcsolat) indokoltá tette ennek közzétételét.

A 211 oldalas kötet tagolása egyértelmű, jól követhető módon épül fel. Mindkét építmény esetében először az épületegyüttes leírásával és kutatástörténetével kezdődik a szöveges rész. Ez Sümege esetében rövidebb terjedelmű, hiszen, mint Koppány Tibor is utal rá, a régészeti feltárás és a műemléki helyreállítás befejezése (a körülményeket ismerve inkább lezárása) után az akkor elért eredményekről korábban már részletes publikáció született.² Devecser esetében ugyanakkor szükséges volt a sümeginél nagyobb lélegzetű kutatási beszámoló közreadása, hiszen ez korábban ilyen részletességgel nem történt meg.³ A kutatástörténeti bevezetőt mind a sümegi vár, mind a devecseri kastély esetében egy igen részletes történeti rész követi, melyben Koppány Tibor a tőle megszokott példamutató alaposággal használta fel a két építményre vonatkozó levéltári és szakirodalmi adatokat. A történeti adatokat feldolgozó fejezeteknél is találunk különbséget, a sümegi vár esetében inkább a reneszánsz építkezésekhez kapcsolódó időszak került részletesebb kifejtésre, míg a devecseri kastélynál annak teljes történeti és építéstörténeti ismertetése is megtörtént. Ezek után már a reneszánsz kőfaragványokkal és azok anyagával, illetve az ismert faragott kőanyag szerkezeti összefüggéseivel és rekonstrukciós lehetőségeivel foglalkozik a szerző. Végül egy katalógus zárja a kötet mindkét fő fejezetét, ahogy mindez a Lapidarium Hungaricum-kötetek tagolásánál már megszokhattuk. Utolsó fe-

1 Az erről szóló beszámolót a *Castrum* jelen számának túravezetőjében megtalálja az Olvasó a sümegi várat bemutató, a kutatók által írt fejezet második felében.

2 KOPPÁNY TIBOR–KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár feltárása és helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem 1963–1966. Budapest, 1969., KOZÁK KÁROLY: A vár feltárása. Uo. 91–123. (továbbiakban: KOZÁK 1969), KOPPÁNY TIBOR: A vár helyreállítása. Uo. 125–144. A korábbi publikációkra csak egy-egy ponton utalok, azok feldolgozása nem képezte a recenzió célját.

3 Jóllehet 1983-ban megjelent egy publikáció a kutatásról: KOPPÁNY TIBOR: A devecseri kastély kutatása. *Építés- és Építészettudomány*, 15. (1983) 261–271. (továbbiakban: KOPPÁNY 1983).

jezetként a sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz faragványainak közzétani vizsgálatáról (Gálos Miklós, Kertész Pál és Marek István munkája) olvashatunk. A kötetet a rövidítések (intézményi és levéltári egységek, évkönyvek, publikációk) jegyzéke, ill. a képek jegyzéke (összesen 235 db kép, rajz és fotó együttesen) zárja.

Recenzióban nem tárgyalom részletesen a sümegi vár és a devecseri kastély birtoklás-, építés- és kutatástörténetét, hiszen mindezek összefoglalása jelen kiadvány hasábjain más szerzők tollából egyébként is olvasható.⁴ Röviden mégis szükséges egy-egy adattal utalni a két épületegyüttes és az azokból előkerült faragott kőanyag kutatástörténeti vonatkozásaira is.

A kötetben feldolgozott kőfaragványok előkerülési módja igencsak eltérő. Sümegen a vár feltárása és helyreállítása közben találták a kőanyagot, részint a vár egyes részeit borító – egyébként az 1740-es évek bontásából származó – omladékban, részint a vár egyes épületeinek, építményeinek falazatában, kisebb részben a kövek eredeti (pl. az 1554-es feliratos táblák), de inkább másodlagos felhasználási helyén.⁵ A feltárás során előkerült faragott kőanyagot döntően a várban, néhány töredéket a sümegi Kisfaludy Emlékmúzeumban őriztek, őriznek. Jellemző lehet azonban a hazai viszonyokra, hogy a sokáig valódi gazda nélküli várban lévő kőtári raktárként használt helyiséget a „látogatók” idővel feltörték, a kőanyag egy részét összetörték, vagy legurították a hegyről, és emiatt az ott tárolt anyag egy része alighanem örökre elveszett. Szerencsére közülük több eltűnésük előtt fel lett mérve. A kőanyag tárolása és őrzése vár üzemeltetésének magánkézbe adása óta megoldódott.

Sümegen egy 1987-es adatfelvétel szerint mintegy 250 db faragott kő volt található, melynek 60%-a 14–15. századi gótikus, 30%-a 16. századi reneszánsz és 10%-a 17. századi barokk faragványként lett meghatározva.⁶ A mostani recenzióban tárgyalt kötetben ugyanakkor a szerző már másfélezer darabra becsülte a várban lévő kőanyagot, hozzátéve, hogy ezek jelentős többsége – mint idéztem is – a vár és épületeinek falába másodlagosan van beépítve. Koppány Tibor a 2009-es kiadványban így is csaknem 300 darabban határozta meg a stílusosan értékelhető kőfaragványok számát, ebből 130 db gótikus, 83 db reneszánsz és reneszánsz kori, kb. 70 db kora barokk faragványként került értékelésre. A feldolgozott kőanyag részben leltározott, részben leltározatlan.

A Sümegen most közreadott kora reneszánsz kőanyag döntően az 1524–1528 közötti években – azaz Szalaházy Tamás püspöksége idején – történt építkezésekhez köthető.⁷ Fontos tudni azonban, hogy a közreadott faragványok datálására Sümegen csak közvetett úton, a történeti adatokból az építető püspök személyére levont következtetések, a

4 Lásd Koppány András és Markó Ágnes Sarolta „Sümeg, vár”, ill. Kupovics Renáta „A devecseri kastély” c. írását (az előbbi tanulmányra már az 1. jegyzetben is utaltam).

5 Mint a Koppány Tibor írásából is kiderül, jelentős számú, a várból származó, annak egyes épületei bontása után építőanyagként felhasznált faragvány található beépítve a városban álló barokk püspöki palotában is.

6 *Lapidarium Hungaricum I.*, Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, Általános helyzetkép. Szerk. FELD ISTVÁN–HORLER MIKLÓS–KOPPÁNY TIBOR–LÖVEI PÁL–SZEKÉR GYÖRGY. Országos Műemléki Felügyelőség. Budapest, 1988. (továbbiakban: LAHU I.). Sümeg, várom: 408–409.

7 Korábban ugyanakkor felmerült ennél korábbi, az 1500 – 1520 közötti évekre történő datálás lehetősége is. KOPPÁNY TIBOR: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete. *Ars Hungarica*, 1984/2. 183–232., 195–196. és 196. oldalon 7. kép (továbbiakban: KOPPÁNY 1984). Koppány Tibor 2009-es munkájával felülbíráltta korábbi kormeghatározását, noha ez a 2009-es műben nem lett kihangsúlyozva. A korábban felvetett, Beriszló Péter püspökségéhez (1512–1520) kötött kelteztést a most ismertetett kötet hasábjain már – a püspök által irányított és részben finanszírozott törökellenes harcok anyagi vonzatai miatt – a szerző nem tartja valószínűnek.

részletformák, a felhasznált anyag (pl. budai márga, finomszemcsés pannon homokkő, kavicsos homokkő, permii vörös homokkő, stb.), illetve a sümegi köveknek a kötetben tárgyalt deveceeri, évszámmal keltezhető kőfaragványokkal való rokonsága, továbbá a két építmény közötti személyi kapcsolat (Deveceeri Choron András, mint a püspök építkezéseit irányító sümegi várnagy, egyúttal pozíciójából hasznot húzó deveceeri birtokos, kastélyos úr) alapján volt csak lehetőség.⁸ A feldolgozott kőanyag többsége ajtó- és ablakkerethez tartozó töredék, melyek vizsgálata alapján összesen tizenhárom ajtó- és tizenöt ablakkeret töredékei voltak meghatározhatóak. Megmaradt még kilenc párkánytöredék (egy ezekből kandallóhoz tartozott), négy ablakkönyöklő és három domborműves kőlap töredéke is. A töredékek viszonylag kis száma miatt lehetőség volt csaknem valamennyi faragott kő rajzi felmérésének, valamint sok esetében a faragványokról készült fotónak a közzétételére is. Mind a közzétett rajzok, mind a fotók igen jó minőségűek, további kutatásokhoz kiválóan használhatóak. Jellemző ugyanakkor az anyag töredékességére, hogy ezekből Koppány Tibornak mindössze négy ajtó- és egy ablakkeret rajzi rekonstrukciójára volt lehetősége, ráadásul – a vár épületeinek nagyfokú pusztulása miatt – ma már ezek helye sem azonosítható be egyértelműen. Ez következik a faragványok már említett előkerülési módjából is. Az elvégzett geológiai vizsgálatból kiderül, hogy a budai márgából faragott kövek kivételével valamennyi kőfaragvány anyaga a Sümeg környéki, püspöki birtokban lévő bányákból került ki. A faragványok Sümegen (de nem a várban!) lettek kifaragva (a budai márgából készült faragott köveket készen szállították Budáról Sümegre). A bányászattal, illetve a köveknek az építkezésnél történt felhasználásával kapcsolatban a kötetben képet kapunk a korabeli építkezések megszervezéséről, lebonyolításáról is.

A Deveceeren feldolgozott és közzétett faragott kőanyag az épület falából került kibontásra, a kutatás előtt csak egy kandalló utalt a 16. század eleji reneszánsz emlékekre. Deveceeren régészeti feltárára egyáltalán nem, falkutatásra is csak nagyon rövid időszakokban és csak az épületegyüttes egyes részein volt lehetőség, teljes mértékű kutatás tehát itt sem történt. A kastélyból jelen kötetben összesen 67 tételnyi reneszánsz faragvány közlése történt meg. Az említett, 1987-es adatközlésben egyébként mintegy 80 db reneszánsz követ származtattak Deveceeri Choron András 1526 körüli építkezéséből.⁹ A köveknek eredetileg önálló raktárhelyiségük volt, ám ezt épp az akkori Országos Műemléki Felügyelőség számolta fel, azóta a kövek az udvar északnyugati sarkában várják sorsuk jobbra fordulását. A korlátozott mértékű kutatásból jelenleg rendelkezésre álló deveceeri kőanyag csaknem teljes egésze 1526-ból, illetve az 1526 körüli évekből származik. Ezek datálását megkönnyítette a főépület emeleti falából kibontott és eredeti helyén rekonstruált ajtókeret szemöldökkövének frízlemezén olvasható 1526-os évszám. A deveceeri faragott kövek – hasonlóan a sümeg várbeliekhez – mindegyikéről rajzi felmérés, jó részükről fotó is közzé lett téve, melyek minőségéről, használhatóságáról a sümegi vár esetében elmondottak ismételtetők meg. Az itteni kövek ajtó- és ablakkeretek, kandallók és boltozati gyámkövek rétegekövei és töredékei, néhány kivételével mind leltározottak. Sümeggel ellentétben itt nagyobb lehetőség volt a rekonstrukciókra,¹⁰ jóllehet a kutatási lehetőségek még a sümeginél is szerényebbek voltak. Megtörtént két ajtókeret rekonstrukciója, eredeti helyén, műkö kiegészítéssel, egy keresztosztós ablakkeret szintén műkö kiegészítéssel került bemutatásra (de nem eredeti helyén), továbbá egy kandalló rekonstrukciója másodlagos

8 Évszámos töredékek a sümegi várban az 1550-es évek előtt nincsenek.

9 LAHU I., Deveceer, volt Esterházy kastély, 402.

10 Ajtó- és ablakkeret, ill. kandalló-rekonstrukciók korábbi közléséhez l.: KOPPÁNY 1983. 267–270., 3–7. kép, ill. KOPPÁNY 1984. 208–209., 19–21. kép.

helyzetben került elhelyezésre. Egy ablak- és egy ajtókeret, továbbá egy kandalló elméleti rekonstrukcióban került bemutatásra. A geológiai vizsgálat kiderítette, hogy a devecseri kőfaragványokat ugyanabból a kőzetanyagból faragták ki, mint a sümeg várbelieket. Ez újabb bizonyítéka a két anyag közti szoros összefüggésnek és azok egykorúságának.

A feldolgozott kőanyag publikálásával kapcsolatban még néhány észrevétel. A könyvben bemutatott reneszánsz faragott kőanyag, mint a kötetből és az eddig leírtakból is kiderül, mindkét épületegyüttes esetében egy építési periódushoz, az 1520-as évek közepének építkezéseihez kapcsolódik, közzétételének alapját a régióban két szomszédos, egy időben zajló, Devecseri Choron András révén személyi összefüggésben is vizsgálható építkezés emlékanyaga képezte. Más reneszánsz kőfaragvány alig került be a kötetbe. Igaz az eddigi kutatási eredmények alapján erre csak Sümeg esetében lenne lehetőség. A Kövessy András püspök (1553–1567) nevéhez köthető – a kötetben olvasható történeti rész alapján igen jelentős – reneszánsz stílusú építkezésekről, illetve az 1562-es villámcsapás okozta robbanás és tűzvész utáni újjáépítés emlékanyagából csak két évszamos töredék (egy kötömb 1559-es és egy párkány részlete 1567-es évszámmal) szerepel a katalógusban, de természetesen az északkeleti bástya falában lévő ma már csaknem olvashatatlan 1554-ből származó feliratos kövek is említésre kerültek.¹¹ Hasonlóképpen nem szerepelnek a katalógusban a gótikus faragványok sem, melyek egy részét pedig a szerző maga is egykorúnak határozta meg a kora reneszánsz anyaggal, azaz Sümegen is beszélhetünk a késő gótika és a kora reneszánsz egymás mellett éléséről a Jagellókorban. Felvetődhet lehetőségként, hogy ez utóbbiakat egykorúságuk miatt talán érdemes lett volna a kora reneszánsz faragványokkal együtt tárgyalni. Igaz viszont, hogy a kötet elején a szerző maga is utal arra Sümeg kapcsán, hogy a gótikus faragványok feldolgozása későbbre halasztódik, idő hiányában nem kerültek be a jelen recenzióban tárgyalt *Lapidarium Hungaricum*-kötetbe. A reneszánsz kőanyag felmérése, fotózása ugyanakkor már befejeződött.

A munkát e miatt is érdemes lenne folytatni, hiszen a cél nyilvánvalóan az lenne, hogy a mégoly befejezetlen kutatás ellenére is minél teljesebb képet kapjunk a sümegi vár építkezéseit reprezentáló faragott kőanyagról. Kérdés lehet persze a jövőben a szerkesztés és közzététel ügye, hiszen ha a sümegi vár kőfaragványainak katalógusa önállóan kerülne közlésre, úgy előállhat az a sajátos helyzet, hogy a következő kötetben a gótikus építkezésekhez köthető faragványokat közvetlenül a barokk koriak követik – hacsak nem lesz újra közreadva a reneszánsz kőanyag – mint említettem a gótikus anyag egy része ugyanahhoz az építkezéshez köthető, mint a most publikált reneszánsz töredékek. Előfordulhat, hogy a sümegi vár faragott kőanyagát a kutatók, érdeklődők két külön kötetből lesznek kénytelenek összegyűjteni, ami az áttekinthetőséget, az összefüggések megértését esetleg megnehezítheti, bár lehetetlenné nem fogja tenni. A teljes faragott kőanyag feldolgozása nyilván jóval nagyobb terjedelmű munkát is igényel majd.

A sümegi kőfaragványok további közzétételével kapcsolatban maradt még tehát nyitott kérdés, azonban az újabb kötet megjelenéséig a jelen recenzióban tárgyalt színvonalas kiadvány révén már most is áttekintést kaphatunk a Jagelló-kor végi Magyarország

11 Könnyen lehet, hogy a hiba bennem van, de a recenzióban tárgyalt kötetből számomra nem derült ki egyértelműen, hogy Kövessy püspök építkezéseiből több kőfaragvány nem is maradt-e fenn és/vagy eddig nem is került-e elő feltárásokból, noha a 83 db-ból álló reneszánsz kőfaragvány-mennyiség, úgy tűnik, ki lett merítve. Egy korábbi tanulmány szerint ugyanakkor a vár püspöki palotaszárnyának feltárásából több késő reneszánsz nyíláskeret töredéke is ismert: KOPPÁNY 1984, 219. Kozák Károly a feltárás kapcsán a palotaszárnyban csak egy-két helyen említ reneszánsz kerettöredékeket: KOZÁK 1969. 99–101. és 102–103.

reneszánsz stílusú építkezéseinek két – a faragott kőanyag szempontjából részletesebben eddig fel nem dolgozott – építészeti emlékéiről, mely igen nagy hasznára válik az építészettörténet kutatóinak. Folytatása remélhetőleg mihamarabb következik.

Giber Mihály

KARCZAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR

Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei

Várok, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig
Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010. 758 p.

Előre kell bocsátanom, bár tudtam e könyv megjelenésének előkészületeiről, a nyomdát elhagyó mű volumene engem is meglepett. Lenyűgöző és irigylésre méltó az a kitartó, komoly erőfeszítést, szorgalmat és háttértudást igénylő terep- és könyvtári munka, mely néhány év alatt lehetővé tette e fajsúlyos kötet elkészülését. Mindezt igényes, jól szerkesztett, szépen illusztrált kivitelben.

Karczag Ákos és Szabó Tibor 2003-ban kezdték el erdélyi terepmunkáikat, évente több héten keresztül nemcsak a közismert várakat, kastélyokat, templomvárakat stb., hanem a szakma által is kevésbé ismert várhelyeket, régészeti lelőhelyeket keresve fel. A megfeszített tempóban folyó terepmunkák, melyeknek harmadik főszereplője a nélkülözhetetlen Jakab József volt, általában kora reggeltől késő estig zajlottak, időjárás viszonyoktól szinte függetlenül, kihasználva a nap minden percét (olykor még egy kávészünet is komoly szabálysértésnek számított...). Nekem is volt szerencsém néha-néha csatlakozni a csapathoz, olyan várhelyeket keresve fel, ahová egyébként talán még mindig nem jutottam volna el (pl. a Hunyad megyei barlangvárak, a Kárpátok keleti oldalán található karácsonykői vár vagy a Tatárhavas gerincén magasodó Keresztvár).

Karczag Ákos „civilben” a Magyar Képzőművészeti Egyetem rektori hivatalának munkatársa, újságíró, valamint a Várok, Kastélyok, Templomok c. folyóirat egyik szerkesztője Szabó Tiborral együtt, aki képzettségét illetőleg gépészmérnök, manapság szabadúszóként műszaki ellenőrzéssel és szaktanácsadással foglalkozik. Terepi tapasztalataik és önképzésük során a szerzők, holott nincsen történelmi vagy régészeti végzettségük, sok tekintetben elsajátították a szakma fogásait és módszereit, így nyugodtan nevezhetők amatőr régészeknek és várkutatóknak.

Munkájuk lényegében Erdély és a középkori Magyar Királyság további Romániához csatolt területei védelmi jellegű objektumainak a számbavétele, egy olyan helyzetfelmérés, mely műemlékeink és régészeti lelőhelyeink eme csoportjáról a lehető legpontosabb képet nyújtja. A legfőbb cél, mint azt maguk a szerzők is írják, „nem a történeti ismertetés, hanem a pontos helymeghatározás, a felkeresési útvonal ismertetése és a mai állapotok leírása, fényképes bemutatása volt”. A terepbejárások, azonosítások, leírások, vázlatok, fényképek képezik tehát a munka legfőbb értékét, a pontos, megbízható helyleírást. Ilyen helyismerettel a szakma nagy többsége – valljuk be – nem rendelkezik! Ugyanakkor még manapság is tömegesen hagyják el a nyomdát olyan szakkönyvek, melyek helyleírásai, állapotfelmérései esetenként a valóságtól teljesen elütnek. Mint tudjuk

a terepismeret nélküli elemzések gyakran tévutakra vezetnek, még akkor is, ha azokat képzett szakemberek végzik.

A hatalmas adattár, ismeretanyag – melyek jó részét a www.varak.hu weboldalon is megtaláljuk – könyv formájában való kiadását lényegében az indokolta, hogy „mindmáig nem készült magyar nyelven teljességre törekvő összefoglaló munka Erdély összes, sokszor csak alig látható erődítményeiről”. Az indoklás egyben figyelmeztetés is az erdélyi és nemcsak erdélyi magyar szakma számára, hogy vannak lemaradásaink és adóságaink, s hogy kulturális értékeink, épített örökségünk és identitásunk megőrzése a jövőben is elválaszthatatlan a tudományos munkától. Addig is, ezt az űrt betöltendő kötet hiánypótló munka, annak ellenére, hogy elsősorban nem a szűk szakma számára íródott.

Jellegét tekintve szintézis, műfaja nehezen határozható meg, olyan helyzetfelmérés és állapotleírás, mely történeti adataival és tárgyyszerű leírásaival egy lexikon alapja lehet a jövőben. Összetett és szerteágazó tematikáját a terjedelmes cím is mutatja, tükrözve a teljességre igyekvő törekvést. A történész, régész és művészettörténész szakma sok mindent kifogásolhat benne, pl. a szerteágazó tematikák egybefogását, a tipológiai csoportosítások mellőzését, a forráskritika hiányát, a régészeti leletanyag súlytalanságát, vagy az alsó és felső időhatár megválasztását. E módszertani hiányosságok ellenére, azt hiszem a munkát szakemberként is nagy haszonnal lehet forgatni akkor, ha olvasásakor és használatakor eltekintünk a szigorú és kritikus elvektől, hisz talán éppen ez volt a legfőbb akadálya annak, hogy a szakma részéről nem születhetett meg ilyen szintézis az elmúlt húsz évben. Nézzük tehát így ezt a grandiózus munkát!

A kötet paraméterei: A/4 formátum, 758 oldal, és hogy jobban érezzük súlyát: 3,75 kg!

Bevezető fejezetének – melyet angolra is lefordítottak – első felében a mű születési körülményeit, célkitűzését és alkalmazott módszereit ismertetik a szerzők. A munka vezérelve a terep felderítése, ugyanakkor a történeti források összegyűjtése, a forráskritika, a régészeti leletek és művészettörténeti adatok ismerete és felhasználása már esetlegesebb, a szerzők képzettségét és lehetőségeit tekintve nem is lehetett teljes körű. E hiányt a szakirodalmi tájékozódás volt hivatva valamelyest pótolni, a címszavak tartalmának bemutatásában a terepi viszonyok mellett ez kapta a legnagyobb hangsúlyt, a szerzők, mint azt kiemelik, az egymásnak ellentmondó vélemények vonatkozásában nem kívának állást foglalni.

Részletekbe menő, elemző fejezetekre a Karczag–Szabó szerzőpáros érthető okoknál fogva nem is vállalkozhatott. A történeti háttérrel a „Bevezető” gerincét kitevő, alfejezetekre felosztott tematikák kronológiai sorrendben való bemutatása hivatott képezni, a témakörök rövid, áttekintő kutatástörténetével és a magyar történelemben elfoglalt szerepükkel.

Az első ilyen tematika „A magyarság által használt legkorábbi várak” csoportja, Kozárvár, Sajósárvár, Várkudu esetenként őskori alapú földvárak. E vár csoport – hangsúlyoznom kell – ma már mindössze egy meghaladott kutatástörténeti preconcepció, hisz tipológiailag és a kutatás jelenlegi szintjén, korukat illetően is megegyeznek az „Ispánsági várak” alfejezetben tárgyalt, földváraknak nevezett erősségek korai periódusaival (Kolozsmonostor, Doboka, Bihar stb.). Míg utóbbiak a Magyar Királyság közigazgatási, vármegyei központjai voltak, az Árpád-kori földvárak jelentős része ún. megyei háttér nélküli várispánságként működött, a királyi vármegyék központjaihoz hasonló várszervezettel, elsőrendű szerepet töltve be az ország védelmében. A „kelet-erdélyi várendszert” (Firtos vára, Budvár, Tartód vára, Herec vára stb.) és a székelyföldi töltésvonulatokat (pl. Kakasbarázda, Ördög útja), mint azt a szerzők is jól érzékelik, csak pusztán

kutatástörténetük kapcsolja össze. Az Erdélyben található töltésvonulatok vagy hosszanti sáncok kutatásának legújabb eredményei alapján ezek új, még eléggé homályos történetéről beszélhetünk. Dél-Erdély egyszerű gyűrűfalas várait (pl. Breáza, Felek, Cód, Szibiel, Tilicske) legfőljebb formai elemek kötik össze, egy védelmi rendszerbe nehezen illeszthetők, mint ahogy a szerzők időzöjeles megfogalmazása is jelzi.

A Német Lovagrend barcasági várainak problémátörténete a kutatók által e téren leggyakrabban idézett várak bemutatásán keresztül történik, tudatában annak, hogy a lovagokkal kapcsolatba hozott várak egy részében (Bodzavám, Hőltővény, Podu Dâmboviței) a régészeti kutatások alapján még nem sikerült Árpád-kori építési fázis nyomát kimutatni. Ha az alfejezetek tematikáját nézzük, akkor érzékelhető, hogy a 12/13–14. századi várak sorából kimaradt egy fontos várcsoport, a klasszikus nemesi magánvárak vártípusa.

A Zsigmond-kori al-dunai végvárrendszer elemei (Drankó vára, Szentlászlóvár, Szörényvár stb.) a Vaskaputól az Adriáig a török elleni védelem jól körülhatárolható várcsoportját alkotják, viszont fontos kihangsúlyozni, hogy ez a végvárrendszer Hunyadi Mátyás idején épült ki teljesen (kettős várvonal, védelmi szervezet), így az alcím „Zsigmond-kori” utalása hiányos és figyelmen kívül hagyja a Hunyadiak tevékenységét. Ezzel szemben – egyébként jogosan – önálló alfejezetben különítik el a török várakat és palánkokat (Orsova, Szentjobb, Tótvárad).

A templomvárak típusa jól elhatárolható alfejezetet alkot, benne nemcsak szászföldi és székely, védelmi elemekkel ellátott templomokkal, hanem az Erdélyi-medence középső és nyugati részein is megtalálható megerősített egyházakkal. Erdélyben általában a késő középkortól, a török veszély hatására erősítik meg a városok egy részét falakkal és tornyokkal (Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Medgyes). E témakörrel szintén önálló alfejezet foglalkozik. A castellumok–(vár)kastélyok típusa Erdély-szerte is széles körben elterjedt volt, ez a megnevezés védelmi és reprezentációs célokat egyaránt betöltő nemesi vagy főúri építésű lakóépületekre, kastélyokra vonatkozik. A barlangvárak az erdélyi önvédelem sajátos formáit képezték. A mészkőben képződött barlangok védőfállal való elzárása a török korban főként az Erdélyi-érchegységben terjedt el (Máda, Erdőfalva, Rév), viszont Székelyföldön is előfordul (Vargyas-szoros erődített barlangjai). E védelmi forma sajátos alcsoportját alkotják a puha konglomerátumba mesterségesen ásott, viszonylag kisméretű, főként Udvarhelyszékre jellemző barlangok, melyek bemutatását a telekfalvi kivételével mellőzik a szerzők, arra hivatkozva, hogy ezeknél nem találni épített védelmi elemeket. Eljárásuk módszertani szempontból elhibázott, ugyanis a kőzetbe vájt barlangkamrák védőfalát a sziklafal természetes mellvédje képezte, erre tervezték a bejáratot és a kémlelőnyílásokat/lőréseket. (Egyébként a földfelszín átalakításával kiképzett várárkoknak általában úgyszintén nincsenek épített összetevői, de védelmi szerepük ettől még nem vitás, ugyanis a védelmi funkció nemcsak az épített elem függvénye...) A bástyás várak, újkori fellegvárak és erődök (pl. Nagyvárad, Gyulafehérvár, Arad, Fogaras) tárgyalása után az „Újkori tartós harcállások és tábori erődítések” alfejezet részletesen foglalkozik a 18–19. századi osztrák, magyar (1849) és osztrák-magyar katonai létesítményekkel. A korszak már valóban kívül esik a régészeti kutatások időhatárán, noha a Kárpátok szorosaiban (Gyimesi-szoros, Úz-völgye, Ojtozi-szoros, Tömösi-szoros stb.) manapság jól felismerhetők és tanulmányozhatók ezek az objektumok. A szerzők a bécsi Kriegsarchivban Jankó Annamária és Domokos György által végzett kutatásoknak köszönhetően több, eddig nem ismert hadmérnöki tervrajzot tettek közzé.

A kötet tárgyleíró része, adattára mindössze két csoportra oszlik: várak, várkastélyok, városfalak, barlangvárak, sáncok és erődítmények együttesére, valamint templomvárakra.

Az objektumok névsor szerint kerülnek bemutatásra, világos, könnyen érthető szerkezetben: szöveges leírás történeti adatokkal, kutatástörténettel, helyleírással és mai helyzetképpel, a címszó végén rövid könyvészeti tájékoztatóval. A szöveg előtt háromnyelvű helységnév, mai közigazgatási beosztás és GPS koordináták találhatóak. A sokszínű illusztratív anyagot a III. katonai felmérés térképszelvénye – az adott objektum helyével és annak környezetével –, fényképek, vázlatok és alaprajzi rekonstrukciók képezik. A szerkezet kialakításában Hermann Fabini templomvárakat tárgyaló, szintén grandiózus művének hatása érződik, pozitív értelemben.

A várak, várkastélyok stb. csoportja 360 címszót tartalmaz, mely viszont több mint 400 objektumot jelent, ugyanis egy-egy címszó alatt több vár vagy erődítmény is előfordul. A második csoportban 271 templomvár kapott helyet. Mindkét csoport végén egy-egy kiegészítő fejezet található az azonosítatlan vagy kérdéses objektumokkal.

A kötet végén válogatott bibliográfia és több szempontú helynévmutató, valamint egy kihajtható térképmelléklet szerepel a tárgyalt objektumokkal és helyszínekkel.

A hatalmas adattár legnagyobb erénye a pontos lelőhely-ismertetés és a mai helyzetkép bemutatása. A szerzőket erről az oldalról biztosan nem érheti kritika, hisz számos esetben pontosították, helyesbítették a korábbi topográfiai kutatásokat. A várak leírásában – kár, hogy ez nem kapott önálló alcímet a bevezető fejezetben – a Fehér megyei Felsőpián és Sebesláz kisméretű, árokkal, illetve sánccal övezett földvárait a szerzőpáros joggal, az Árpád-kori nemesi várak jellegzetes csoportjával, az ún. kisvárakkal, a mai Magyarország területéről jól ismert vártípussal vélik azonosnak. Ilyenek Erdély területén is jelentős számban álltak, néhány példát említve: Szászdálya, Küküllőfőhegyegyháza, Sajómagyarós, Küküllővár, Kustalyvár. A vártípus pontosabb elkülönítését és esetpéldáinak keltezését eddig a kis számban folyt régészeti kutatások nem igazán tették lehetővé.

A gyűjtőmunka és a közlés minden téren a teljességre törekvés jegyeit viseli magán. A „Székelyföldi töltésvonulatok” címszó alatt a szerzők igyekeznek állást foglalni egy olyan témakörben, amelyről meglehetősen ellentmondásos vélemények hangzottak el az elmúlt másfél évszázad folyamán. A kérdéskör kétségkívül meglehetősen bonyolult és szerteágazó. A Görgényi-havasok, a Hargita- és a Persányi-hegység nyugati oldalán vagy vízválasztóján húzódó, földből, illetve kőből rakott sáncok és árkok (Ördög-útja, Ördögborozda, Kakasborozda) fő vonulatából vett faszénminták C-14 elemzése a késő népvándorláskorra keltezte ezek építésének korát. Viszont több olyan, eddig a székelyföldi „töltésvonulat-rendszer” részeként leírt, általában 100-300 m közé tehető hosszanti sánc és árok ismert a fenti terület várainak környezetében (pl. Rapsóné vára, Firtosvár, Kustalyvár, ún. rikai várak) és a Vargyas-szoros mellett, melyek – terepi megfigyeléseink szerint – szoros kapcsolatban álltak a várakkal és a középkori úthálózattal. Ez a meglátás természetesen csak további régészeti kutatómunkával és tárgyi leletanyaggal lesz bizonyítható. A teljesség igényének jegyében hiányolható a háromszéki Homárka, a barcasági Papok sánca, vagy a partiumi, illetve bánági töltésvonulatok kimaradása a kötetből.

A Küküllővár címszó alatt több várra történik utalás. Amint a szövegből kiderül. Küküllő vármegye ispánsági váráról nagyon szerények az ismereteink, de abban ma már többnyire konszenzus van a kutatók közt, hogy a királyi vármegye sáncvára az Árpád-korban a reneszánsz, szabályos alaprajzú, négy saroktornyos kastélyt övező területen állt. A Kis-Küküllő mocsaras partjára épült középkori kővárat 1969–1971 között kutatták (Gh. Anghel), melynek során egy 9-10 m-es oldalhosszúságú, 2,5 m vastag falú, kőből és téglából épült toronyvárat tártak fel, sánccal és vizesárokkal, később kőfallal övezve. Az ásati eredményeket a feltárt falakkal és feltételezett alaprajzzal együtt csak röviden

közölték, a 13. század közepére keltezve a vár legkorábbi fázisát. A helyszín, valamint a közzétett alaprajzok és ásatási eredmények bemutatása sajnos nem került be a legújabb várszintézisbe.

A várak sorában hely illette volna meg a kézdiszentléleki erősség problémakörét. A székely területen álló vár hiteles forrásban csak 1517-ben tűnik fel először, ekkor azt a király Szapolyai János erdélyi vajdának adományozta. A régészeti feltárások nem tudták a Perkőn középkori vár maradványait kimutatni, így valószínűnek tűnik, hogy a *castrum Zenthlelek* alatt a Perkő alatt álló Tarnóczi kastély értendő, melynek erősítési elemeire Orbán Balázs is utalt.

Végül néhány hibaigazítás. A sebeslázi vár területén az 1942-ben végzett feltárás során nem találtak régészeti leleteket, a kászoni Szetyevár régészeti ásatására és késő Árpád-kori leleteire a szakirodalom nem utal, bár meglehet, hogy közöletlen ásatásról van szó. Nem tudni, leletek híján, milyen alapon kelteznek a keresztvári Nagyvárhegy várát a szerzők a 12. századra, vagy a vármezei várat (ahonnan középkori régészeti leletek mind-ezidáig nem ismertek) a 12–13. századra. Az ellenőrizetlen források egyik kiemelkedő példája az ojtói vár 1538-as forráshivatkozása, ugyanis a várat a 17. század előtt írott források nem említik. A Keresztúrszékhez sosem tartozó Székelyderzs templomának 1274-es forráshivatkozása téves. A Német Lovagrend 1211-es adománylevelében a Barcaság határkijelölésben „castrum Sancti Nicolai” azaz Szentmiklósvár nem szerepel, az Olt parti Miklósvárra az oklevélben említett gyepűkből („indagines Nicolai”) következett a kutatás. Egyébként, akár Ugra vagy Halmágy esetében, Miklósvár is megérdemelt volna egy önálló szócikket a várak címszavai közt, a 13. századi eleji várra utaló szerény, ám jelentős feltételezésekkel. Ugyanez vonatkozik Szászváros korai, 12. századra keltezett, földszáncsal megerősített lakótornyára, mely szintén a templomváras fejezetbe került.

A templomvárak címszavakat átfutva, kiderül, hogy a szerzők e típusba minden olyan templomot besoroltak, amelyeknél a védelem valamiféle formája megtalálható vagy feltételezhető, pl. az egyszerű kerített templomokat is. Árokalj, Marosszentimre, Ozsdola, Pinták, Szászfenes, Tövis és több más templom cinteremfalairól pusztán a létükön túl alig tudunk valamit, középkori keltezésük a legtöbb esetben mindössze hipotézis. Véleményem szerint a templomvár fogalom azokra az esetekre, ahol mindössze egy lőrészzerű kémlelőnyílásokkal ellátott tornyot találunk, csak fenntartásokkal alkalmazható, ilyenkor maximum védelmi elemről lehet beszélni. Ugyanis ilyen alapon, pl. Udvarhelyszék területéről több templom hiányolható a címszavak közül („védelmi” jellegű tornyok: Bordos, Bögöz, Erdőfüle, Rava, Rugonfalva, Vargyas). Székelyudvarhely középkori plébániatemplomát 1734-ben még lőrészű nyílásokkal áttört fal övezi, masszív kaputoronnyal. Régészeti megkutatott és a 15–17. századra keltezett a székelykeresztúri és kányádi középkori templomok kerítőfala, akárcsak Méréfalva cinteremfállal egybeépített kaputornya. Az oklándi templom különálló harangtornya a legújabb dendrokronológiai kutatások szerint, az írott forrásokkal összhangban „csak” a 17. század közepén épült, Agyagfalva kerítőfállal egybekötött kaputornya negyedszázaddal korábban. A felsőcsernátoni Szentkert kápolna kerítőfalainak Árpád-kori keltezése nem bizonyított, és a székelyudvarhelyi Jézus Szíve kápolnához hasonlóan, a templomvárak közé való besorolása kérdéses.

Úgy gondolom, „Templomvárak, kerített templomok és más védelmi elemekkel ellátott egyházi épületek” cím pontosabban kifejezné a szétágazó témakört. A kutatásnak előbb-utóbb ki kell dolgoznia a „templomvárakra” egy több paraméteren alapuló kritériumrendszert (tornyok, bástyák, védelmi emeletek, gyilokjárók, lőrések, falvastagság, fal-

magasság stb.), amelyek alapján a gyűjtőfogalom kellőképpen altípusokra lesz bontható. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a középkor embere a világi jellegű, védelmi funkciót (is) betöltő épületekre több fogalmat használt, nemcsak a vár kifejezést, melynek szintén voltak gyakorlati okai. Hasonlóképpen különbséget tett a különféle templomok és ezek kiegészítő védelmi elemei közt, mint ahogyan a székelyek 1571-ben, sérelmeiket felróvó panaszlevelükben hangsúlyozva, hogy Háromszéken „vadnak keozottek magok oltalmara epített ereos Casteliok es Cijnteremek”. Később „apró kerítéseseknek” nevezik templomváraikat.

Észrevételeim, kiegészítéseim parányi morzsák az óriási gyűjtőmunka adataihoz képest. Módszertani megjegyzéseim szintén nem csorbítják a minden eddiginél teljesebb és mondhatni sok tekintetben legmegbízhatóbb erdélyi várszintézis jelentőségét, mely meggyőződésem szerint nemcsak várkedvelő amatőrök, hanem szakemberek gyakran forgatott kézikönyve lesz.

Sófalvi András

NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN

Heves megye várai az őskortól a kuruc korig

Magyarország várainak topográfiája 2.

*Castrum Bene Egyesület – Bükk Nemzeti Park Igazgatósága,
Budapest–Eger, 2009. 192 oldal, 31 színes kép, színes térképmelléklet*

Örömmel nyugtázzhatjuk, hogy a sorozat gazdái megtartották két évvel ezelőtt tett ígéretüket, és így kezünkbe vehetjük a vártopográfia újabb kötetét. Ezen túl is szemlato-mást mindent megtettek, hogy a Heves megye várait ismertető kiadvány tartalmában és küllemében is előrelépést mutasson elődjéhez (Borsod-Abaúj-Zemplén) képest. A tartal-mi fejlődés elsősorban abban áll, hogy a bevezető például kutatástörténeti áttekintéssel bővült, az egyes lelőhelyek leírásai pedig szembetűnően részletesebbek, több adatot tartal-maznak. A színes helyszíni fotók (köztük nem egy látványos légi felvétel) és az ugyan-csak színes domborzati térképen bejelölt várhelyek is látványos változást jelentenek.

A kötet 55 meglévő, további 11 elpusztult vár adatait tartalmazza és számolatlanul (94 tétel!) sorolja fel azokat a helyeket, ahol vár meglétét eddig csak feltételezni lehet, de még nem sikerült bizonyítani.

A szerkesztők ismételten kényszerítve érezték magukat, hogy a sorozatot elhatárolják azoktól az igényektől, melyek a teljes levéltári forrásanyag feldolgozását is hiányolják. Véleményem szerint pedig, ahogyan a fennmaradt korabeli metszetek, rajzok közlését, kritikáját sem, úgy a várak teljes levéltári (közöletlen) anyagának felgyűjtését és közlését sem ez a sorozat hivatott megoldani. Csak elismeréssel lehet nyilatkozni a most közrea-dott adattömegről, mely minden további elmélyült kutatáshoz jó alapot szolgáltat.

Annak ellenére, hogy a szerkesztők álláspontja világosnak tűnik az úgynevezett hosz-szanti sáncok tekintetében, egy mondatot azért megérdemelt volna, hogy ezek a léte-sítmények miért maradtak ki a kötetből akkor, amikor Hatvan, Nagy-Gombos-pusztá kapcsán mégis indokolt volt a Csörsz-árokra is szót ejteni.

A kötet szerkezete az előzőhöz képest nem változott. Ez üdvözlendő abból a szempontból, hogy – sorozatról lévén szó – az egységes megjelenés kívánalom. Megtartották a szép tipográfiát, a jól megválasztott térképkivágatokat, és a tartalmi szerkezetet is (meglévő maradványokkal rendelkező, illetve elpusztult erődítmények, továbbá a bizonytalan objektumok. Hozzá kell tennünk, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetben e két utóbbi adat nincs különválasztva, Hevesben már igen.). Kár, hogy az egy-egy várhoz tartozó felmérési rajzokat, fényképeket továbbra is külön lapozással lehet csak fellelni. Ahogy az előző kötetben, úgy itt sem találunk korszak-mutatót, ezzel kényszerítve arra az olvasót, hogy ha a várakat korszakonként szeretné vizsgálni, elemezni, kénytelen legyen az egész könyvet végigolvasni. Az ábrák előtt találunk földrajzinév-mutatót, amelyben az egyébként betűrendbe szedett településnevek is megtalálhatók, ellenben nagyon hiányzik egy korszak-mutató.

Immáron a két kötet alapján is érdekes összehasonlítási lehetőségek kínálkoznak, és a vizsgálat egy-egy elemébe bevonható a két korábbi, a sorozaton kívül megjelent somogyi és a tolnai várkatalógus is. Ha a várak számát tekintjük, akkor a több mint kétszer akkora Borsod-Abaúj-Zemplén megyében valóban kétszer annyi azonosított várat ismerünk, mint Hevesben. Az elpusztult, illetve nem azonosítható objektumokat már nehezebb összevetni, hiszen e tekintetben egyik kötetben sem egységes a csoportosítás. Összességében azonban látszik, hogy míg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az elpusztult, illetve nem azonosítható várak az ismert erődítéseknek 36%-át teszik ki, addig Hevesben az arány drasztikusan megfordul: az ismeretlen várak száma közel kétszerese az ismert erődítményeknek! Ennek okára csak a szerzők tudnak magyarázattal szolgálni, de éppúgy lehet az alaposabb forrásfeltárás, mint a kevésbé szisztematikus terepi kutatások, esetleg mindkettő együttes következménye. (A bevezetésben csak rövid utalást olvashatunk arra nézve, hogy Hevesben jelentősebb forrásfeltáró munka folyt.) Tolna megyében az arány a borsodihoz közelít, míg a legalacsonyabb, vagyis látszólag a legkedvezőbb Somogyban. Ez utóbbi esetben azonban figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy – elsősorban a belterületi erődítmények esetében – a régészetileg hiteles maradvánnyal nem rendelkező várak is az azonosítottak között szerepelnek.

Az is feltűnő, hogy az eddigi megjelent négy várkataszter alapján Hevesben találjuk a legkevesebb ismert erődítményt, még akkor is, ha az elpusztult várakat is az azonosítottakhoz adjuk. Ez annál is meglepőbb, mivel eddigi ismereteink szerint Heves földrajzi adottságai és az ismert adatok, a fennmaradt emlékek számát tekintve éppenséggel a legjobban ismert területek közé tartozott. Most, hogy a kataszterek ismeretében Heves a sor végére került, ismételtén a korszerű távérzékelési módszerekkel, illetve terepbejárásokkal történő további kutatásokat kell szorgalmaznunk. Erre jó példa Tolna esete, ahol az utóbbi évtizedek terepkutatása olyan eredményt hozott, amire korábban senki sem számított.

Megye	Terület (ha)	Azonosított vár	Elpusztult	Nem azonosított	Ismeretlen az ismertek %-ában
Somogy	603586	84	18		15
Tolna	370323	77	51		39
Borsod-Abaúj-Zemplén	724996	105	35		37
Heves	363725	55	11	94	191

A két, azonos földrajzi adottságokkal rendelkező megyében a várak topográfiai elhelyezkedését illetően további összehasonlítás kínálkozik. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetben a domborzatot nem ábrázoló összesítő térképen kb. 13 síkvidéki várat lehet összeszámolni. Közülük csak négy őskori, a többi középkori. Heves esetében ez már könnyebb feladat, hiszen szép elterjedési térkép áll rendelkezésünkre. Itt a hegységektől délre 13 azonosított, és 4 azonosítatlan várat találhatunk. Közülük 9 őskori, egy római kori és 7 középkori. Utóbbiak között egy 10–11. századi földvárat, ezen felül templom- és városerődítéseket figyelhetünk meg, teljességgel hiányoznak az Árpád-kori kisvárak. Az egyre gyarapodó légi régészeti kutatások minden bizonnyal további új eredményeket hoznak majd ezen a területen is.

A helyszínrajzok korábban is bírált elnagyoltsága néhány esetben itt is nehéz feladat elé állítja az olvasót pl. Hatvan, Nagy-Gombos-puszta esetében, ahol a római őrtorony maradványait a könyv segítségével igen nehéz elhelyezni a környezetben. Hiányoljuk Gyöngyös város belterületén a kora újkori település lehatárolását még akkor is, ha egyetlen részletét sem sikerült azonosítani. Hasonló a helyzet Heves és Noszvaj esetében is.

Maradtak persze megoldatlan topográfiai kérdések is. A nemrégiben megjelent, a megye 10–11. századi temetőit leközlő kiadványban (RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2009. 272.) és ebben a kötetben eltérő módon lokalizálják a szerzők a szihalmi földváron (vagy másutt? v.ö. 358. sz. ház) előkerült honfoglalás kori sírleleteket.

Mindent egybevetve csak köszönet jár az évtizedek óta munkálkodó szerzőknek, a kitartó és alapos szerkesztőknek, hogy újabb fontos kézikönyvvvel gazdagodtunk, és várjuk a további köteteket.

Jankovich B. Dénes

BESZÁMOLÓ

TEREI GYÖRGY

NÉHÁNY SZEMÉLYES GONDOLAT A 2009. ÉVI ŐSZI NEMZETKÖZI CASTRUM BENE KONFERENCIÁRÓL

2009. szeptember 3–6. között rendezte meg egyesületünk a XI. nemzetközi Castrum Bene Konferenciát. Bár a vándorgyűlések révén a mátrafüredi Benevár által fémjelzett egyesület születésének körülményei sokak előtt ismertek voltak, a tavalyi évben a kerek évforduló alkalmával ismét előtérbe került a várkutatók első, itt tartott rendezvénye.

Régi álmunk volt, hogy az első összejövetel 20 éves évfordulóján hazánkban kerüljön megrendezésre a konferencia. A sorok írója 1989 őszén még csak a gimnázium padját koptatta, de számára, ahogy minden idősebb vagy fiatalabb várkutató számára is nyilvánvaló, hogy az akkor rendezett konferencia mérföldkő volt nem csak a hazai, de az egész közép-európai várkutatók számára is.

Ezen előzmények után az egyesület vezetősége az évfordulóhoz méltó konferenciát kívánt rendezni. Előzetesen jelezni szeretném, hogy jelen írásomban nem egy szakmai összefoglalást kívánok adni, hiszen az a Castrum legutóbbi, 10. számában, illetve több fórumon megtörtént, továbbá hallható vagy olvasható lesz, valamit a konferencia-kötet szerkesztési előmunkálatai is megkezdődtek.

Mindenekelőtt el kell mondani, hogy a konferencia nagyon jól sikerült, a résztvevők meg voltak elégedve, jól érezték magukat. A szervezők ennek ellenére érezték azokat a kisebb-nagyobb problémákat, amelyek megkeserítették a konferencia körüli napjaikat. Bár nem célom, hogy azt érezze az olvasó, csak problémák voltak és keserű szájjal zártuk az összejövetelt, tanulságul mindenképpen leírni valónak tartom a nehézségeket.

A program összeállítása úgy történt, hogy minden téma kellően reprezentálva legyen, ezért fájó volt, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója a „kiszvárról”, illetve ezek kelet-európai párhuzamairól az előadását az utolsó pillanatban lemondta.

A konferenciát közösen szerveztük az egri Dobó István Vármúzeummal és a Bükki Nemzeti Park Igazgatóságával. A költségeket és a munkát mindhárom intézmény erejéhez mérten maximális együttműködéssel vállalta. A Dobó István Vármúzeumból többek között Sípós Ágnesztől, Bükki Nemzeti Park részéről Baráz Csabától (együttal egyesületünk tagjától) kaptunk komoly segítséget. A konferencia megrendezéséhez pályáznunk kellett, mert minden esetben a rendező országnak kell állni a 10 komitétag költségeit, jelen esetben több mint félmillió forintot. A kiadásokhoz hozzájárult az NKA, az Europäisches Burgeninstitut és az egyesületet régóta támogató Schlosser András is.

A támogatásokkal így a négynapos konferencia – panzióban megszállva, az összes étkezéssel és kirándulással együtt – egy magyar résztvevőknek 22.000 Ft-ba került. Természetesen, aki nem kérte valamelyik étkezést, vagy kirándulást, olcsóbban is kijelhetett. Ezeket az adatokat azért kell leírni, mert végül a Castrum Bene Vándorgyűlést rendszeresen látogató közel 100 fős társaság, vagy a 20 évvel ezelőtti Castrum Bene konferencia résztvevőinek nagyon kis töredéke jelentkezett csak a jubileumi rendezvényre. Ehhez hozzájárult még, hogy a korábbi évekhez képest a külföldi kollegák is kisebb

1. Nézelődés és szakmai beszélgetés Kisnánán

számban képviseltették magukat. A környező országok közül nem egyből csak egyetlen kollega érkezett. Természetesen lehet ezt a gazdasági válsággal magyarázni, valamint a terem sem biztos, hogy elbírt volna a megjelent 50-60 résztvevő mellett még további 20-30 embert, de ez mindenképpen sajnálatos volt.

Véleményünk szerint sokakban két indok merülhetett fel a távolmaradás okaként: a konferencia-díj összege, valamint az előadások idegen nyelve. Ami a költségeket illeti, kétségtelen, hogy az minden közintézményben dolgozó munkatársnak – ismerte többek között a múzeumok konferencia-részvételt finanszírozó lehetőségeit – megerőltető terhet jelentett. Ha azonban négy napi étkezésért, szállásért, kirándulásért kisebb összeget állapítunk meg, az már komolytalanná vált volna. A konferencia idegennyelvűségével kapcsolatban viszont úgy vélem, hogy a látványos táblákkal illusztrált bemutatók a kiadott magyar nyelvű rezümékkel jól követhetőek voltak.

Szeretnénk megjegyezni, hogy messze álljon tőlünk, hogy bárkit is hibáztassunk, sőt külön örültünk azoknak, akik akár csak egy nap erejéig is el tudtak jönni Mátrafüredre.

A résztvevők a recepción a külön erre az alkalomra készített textiltáskában jelentős könyvcsomagot kaptak. Ebben helyet kapott a *Castrum* ebből az alkalomból kiadott száma az előadások idegen és magyar nyelvű összefoglalójával, valamint a túravezetőkkel együtt. A könyvek többségét a Dobó István Vármúzeumtól és a Bükk Nemzeti Park Igazgatóságától kaptuk. A néprajz iránt érdeklődő vendégek nagyon örültek a Heves megye népművészete című vastkos kötetnek.

A konferencia előadásai zökkenőmentesen zajlottak. Az egyetlen otthon hagyott prezentációt az első előadó lendületes stílusával feledtette. A színvonal erősnek volt mondható, bár egy-egy esetben érződött, hogy lehet, hogy nem ez a kedvenc témája az előadó-

2. A vár bemutatása után Sirokon

nak. A rendezvénynek helyet adó Avar Hotel részéről minden segítséget megkaptunk, igényes szolgáltatásban részesültünk a szünetekben is.

A kirándulások kétszer fél napban sűrűsödtek össze. Az egész napos kirándulásokkal szemben ez azért jó, mert kevésbé megterhelő, jobban tervezhető és a konferencia fél-napos szellemi megterhelését kiválóan ellensúlyozza a túrázás okozta fizikai fáradság. Kisebb bakik becsúsztak, amit szerencsére a résztvevők általában nem vettek észre.

Jó néhány hónappal a konferencia előtt kiderült, hogy az egyesületnek és a konferenciának nevet adó erősségben, Bene várban egy nagyobb falszakasz kiomlott. Visszafalazására egyeztetést kíséreltünk meg ugyan minden érdekelttel, de a sok bába közt néha elvész a gyerek. Így bár a Bükki Nemzeti Park Igazgatósága egyébként alapvetően példamutatóan rendbe tette a területet – reméljük, az új, többnyelvű információs tábla még ma is megvan –, a helyreállításra máig nem került sor, sőt, még reményünk sincs rá!

A kishánai várban csak a szervezők tudták, hogy valamilyen kommunikációs hiba miatt a belépőjegy körül némi gond adódott, azt azonban mindenki látta, hogy a kiállítás felett eljárt az idő. Senki sem számított – ismerve a hazai körülményeket – multimédiás bemutatásra, de az omladozó vakolat és az elsárgult feliratos táblák, illetve azok hiánya nem vetett jó fényt e fontos műemlékre. Véleményünk szerint a problémák egy része kis költségből megoldható lett volna. Reméljük, az újabban elnyert pályázati támogatásból már sikerül mindezt orvosolni.

Sirokon a buszvezető nem tudott, vagy nem akart felmenni a várig. Szerencsére segítségünkre volt a az egrí múzeum kisbusza, így gyorsan több fordulóval sikerült mindenkinek feljutnia. Lefelé is több forduló volt, de így a legtöbb kollega megízlelhette a hazájához mérten igen olcsó helyi söröket.

3. A „nehezen értelmezhető” templomfalak mellett Gyöngyöspátán

Az egri kirándulás minden tekintetben jól sikerült, a Dobó bástyában kialakított konferenciaterem méltó helyet biztosított a péntek délutáni előadásoknak. A várban történő vezetéssel és az utána következő 3D-s filmekkel mindenki maximálisan meg volt elégedve. Hab volt a tortán az esti fogadás.

Bár a salgói várhoz egy cseh kolléga rejtélyes eltűnése, majd megkerülése miatt kicsit későn értünk, a szervezők kivételével mindenkinek jól esett a vár alatt elfogyasztott vacsora. Mi ugyanis azt kértük a helyi illetékesektől, hogy a 2005. évi vándorgyűléshez hasonlóan egy bográcsozásra kerüljön sor a helyszínen. Úgy terveztük, hogy az étkezést a befolyt összegből fizetjük, az italt pedig mindenki saját maga állja. Kérdés, hogy a 21. században miért nem lehet egy komoly intézménynek átutalással fizetni a számlát, miért kell sötétben egy autó lámpájának fényénél számolgatni az összeget. Így a fogadás helyszínére nem a szervezők értek először, hanem a vendégek, kik éhesek lévén rögtön meghamozták az ételt. Az ma már kideríthetetlen, hogy a velünk megállapodásban álló cég hibázott, vagy az, akinek továbbadta a helyszíni munkát, mindenesetre a helyszínen ellenszolgáltatás nélkül osztogatni kezdték az italokat, köztük olyan röviditalokat is, amiről a megállapodásunkban szó sem volt. Természetesen ezután tőlünk kérte a pénzt, majd hosszú hetekig tartó huzavona, perrel történő fenyegetés után be is szedte. Zárójelben csak annyi, hogy azért annak örülünk, hogy nem 6 puttonyos Tokaji Aszúval itatták a vendégeket. A következő salgói túránkon valószínűleg kihagyjuk a vár alatti vacsorázást, vagy olyan partnerrel rendezzük meg, aki be tudja tartani a megállapodásokat.

Végül az utolsó nap reggelén egy, a szállodát is érintő csőtörés borzolta a kedélyeket, ami fél Mátrafüredet megbénította, de félelmünk ellenére ez senkiben sem hagyott mély nyomot.

A Dobó István Múzeum és a Nemzeti Park együttműködése mellett személy szerint is köszönettel tartozunk Viola Kristófnak, aki nemcsak a fordításaival segítette a munkán-

4. Magyar és osztrák kollegák a gyöngyöspatai vár oldalában

kat, de a helyszínen is nélkülözhetetlen volt, továbbá az ELTE Régészettudományi Intézet középkoros hallgatóinak (Koller Bea, László Emese, Nagy László, Nagy Szabolcs), akik egymást váltva részt vettek a regisztrálás, könyvvarusítás és egyéb helyszíni szervezési munkálatokban – azon túl, hogy előadást és helyszíni szakvezetéseket is tartottak.

Szervezőként megpróbáltunk mindent megtenni, hogy mind a magyar, mind a külföldi vendégeink jól érezzék magukat, s hogy az utóbbiak jó hírünket vigyék el a világba. Úgy gondoljuk, de legalábbis reméljük, hogy ez nagyrészt sikerült is. Bízunk benne, hogy szlovén kollegáink még jobb konferenciát szerveznek 2011 őszén Ljubljanában.

S végül álljon itt a 11. Nemzetközi Castrum Bene konferencia szakmai programja:

Terminológia és tipológia a várkutatóban
Gyöngyös–Mátrafüred, 2009. szeptember 3–6.

2009. szeptember 3., csütörtök (*Hotel Avar, Konferenciaterem*)

- Megnyitó és megemlékezés az 1989. évi első Castrum Bene Konferenciáról
- Bevezető előadás – Werner Meyer (Svájc)
- Das typologische System von László Gerő in Ungarn – Feld István (Magyarország)
- Burgentypologie und Sachkultur des Adels in Mitteleuropa – Artur Bogusiewicz (Lengyelország)
- Die archäologische Untersuchung der Burg Bene in Mátrafüred – Koller Bea (Magyarország)
- Role of Nature Conservation and Landscape Preservation in Maintaining Cultural Heritage in Hungary – Kiss Gábor (Magyarország)
- Díszelőadás: Crac des Chevaliers – eine mittelalterliche Burganlage in Syrien – Werner Meyer (Svájc) és John Zimmer (Luxemburg)

5. Pihenő Hollókőn: a svájci, az osztrák és a német várkutatók nagy egyéniségei

2009. szeptember 4., péntek

Tanulmányút: Bene–Kisnána–Sirok–Eger

Délután előadások a vár konferenciaterme a Dobó-bástyában

- Artilleriefortifikationsglieder – Tomás Durdík (Csehország)
- Die Terminologie des italienischen Befestigungssystems – Domokos György (Magyarország)
- The Bishop's Castle of Eger – Berecz Mátyás (Magyarország)

2009. szeptember 5., szombat (Hotel Avar, Konferenciaterem)

- Burgwall-Hradisko-földvár – Peter Bednár (Szlovákia)
- Motte-Turmhügelburg-Hausberg – Reinhard Friedrich (Németország)
- Die Bezeichnung „Donjon” im europäischen Burgenbau – Dieter Barz (Németország)
- Das „Feste Haus” – Martin Krenn (Ausztria)

Tanulmányút: Gyöngyöspata–Hollókő–Somoskő/Šomoška–Salgó

2009. szeptember 6., vasárnap (Hotel Avar, Konferenciaterem)

- Tvrz, Feste, maison-forte, munitio, castellum – Peter Chotěbor (Csehország)
- Mittelalterliches Mauerwerk an Burgen in Mitteleuropa: Typologie und Technologie – Thomas Kühtreiber (Ausztria)
- Grafen/Niederadel/Hochadelsburg – Matthias Untermann (Németország)
- The King Castles in the Poland Kingdom (XIVth century) and their European Connections – T. Olszacki (Lengyelország)
- Befestigte Kirchen in Mitteleuropa – Adrian A. Rusu (Románia) – Katarina Predovnik (Szlovénia)

KUTATÁSI JELENTÉSEK

KOPPÁNY ANRÁS

ELŐZETES BESZÁMOLÓ CSOBÁNC VÁRÁNAK 2009. ÉVI FELTÁRÁSÁRÓL

2009. első félévében a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal engedélye alapján folytatódott a 2007 óta tartó állagmegóvó munka a csobánci vár külső várfalának vonalában. Az állagmegóvás fedezetét az NKA pályázatán a Vár Alapítvány által elnyert összeg valamint az Alapítvány maga biztosította. A régészeti kutatás a kivitelezés által érintett területekre korlátozódott, kivételt képezett ez alól az un. Öregtorony belső feltöltésének a 18. század eleji járószintig történő átvágása. 2009 őszétől kérésemre a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum is bekapcsolódott a kutatásba, 2010-től a múzeum munkatársai végzik a tervezett állagmegóvás régészeti munkáit, a KÖSZ Épületkutatási Osztálya az un. Öregtorony feltárásának befejezése után a csak a vár falkutatását folytatja.

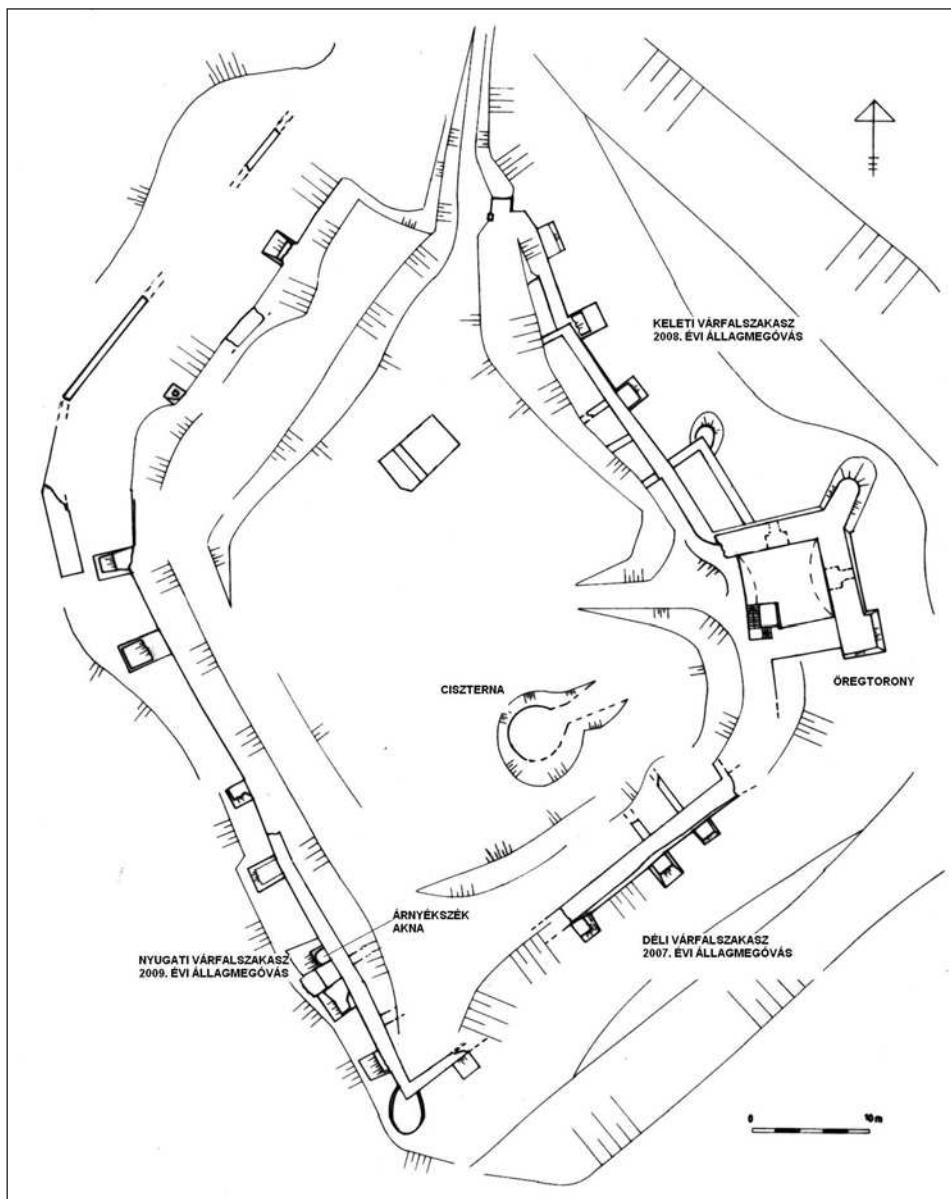
2009-ben a várfal nyugati szakaszát kívánta a Vár Alapítvány állagmegóvásban részesíteni, a vár délnyugati sarkától mintegy 30-35 méteres szakaszon. A várfal mentén kialakítandó kivitelezési szint vonalában három szakaszban bontottunk rá metszetfalak meghagyásával a várfalra. Árkainkat az őszi kiviteli munkák során a kivitelező az adott falszakasz állagmegóvásához az általa szükségesnek vélt mértékben tovább bővítette. A külső várfal roncsolt falkoronája a kutatás előtt a teljes szakaszon látható volt a felszínen.

A várfal vonalában maga a külső fal bizonyult a legkorábbinak, mind az előkerült belső osztófalak, mind a külső támpillérek másodlagosan épültek falsíkjaihoz, amit a pillérek mögé befutó külső vakolat maradványa is bizonyított. Kivételt képezett a vár délnyugati sarka, ahol a várfal keskenyebb és jól láthatóan a nyugati várfal déli végéhez csatlakozik. A keskenyebb várfal itt egyszerre épült a saroktól észak felé eső első támpillérrel, amely utóbbi hozzá támaszkodik a tőle északra eső falhoz, vagyis a feltehetően megbomlott sarkot úgy javították ki, hogy a régi és új falazat csatlakozási pontjára támpillért építettek.

A támpillértől északra egy rossz állapotban lévő belső osztófalat tártunk fel, amelynek környezetében saját omladéka feküdt. Tovább észak felé egy hármastámpillér-csoport került elő, melyek közül az északi egyben egy mellékhelyiség íves aknáját is magában foglalta, annak kifolyójával együtt. A támpillér-csoport középső – visszabontott – része tartozik a legelső periódushoz, ehhez építették hozzá mind az aknát tartalmazó északi, mind a déli pillért. A középső pillér vonalában újabb, a várfalnak másodlagosan épült osztófal került elő. Az ezt követő várfalszakaszon egy támpillér leomlott csak részben látható tömbje került kibontásra. Ez a pillér képezte egyben az állagmegóvás északi határát is.

A várfal délnyugati sarkán egy a sarokhoz másodlagosan épített, metszetében csepp alakú támpillér helyezkedik el – hasonló található az un. Öregtorony északkeleti sarkán. A déli várfal induló szakaszán pedig már a kiviteli, állagmegóvási munka során került elő egy további, másodlagosan épített támpillér.

Az előkerült részletek nagyban hasonlók a vár korábban feltárt déli (2007) és keleti (2008) falánál megfigyelttekkel. Mindhárom területen komoly 19–20. század elei omlás-

1. A csobánci várban végzett kutatási- és helyreállítási munkák összesítő alaprajza

réteget tapasztaltunk, melyek alatt a 18. század első évtizedéig használt várra utaló letanyagot tartalmazó rétegek feküdtek. A támpillérek mindenütt másodlagosak, kivéltv azok a helyek jelentenek, ahol komolyabb átépítés történt a várfalban. A várfalak relatív kronológiájának pontosabb meghatározása csak a vár belső területének teljes régészeti feltárása után válik lehetségessé.

A keleti várfal oldalának déli harmadában helyezkedik el az a nagyméretű, általában „Öregtoronyként” említett torony, amely mint a legjobban megmaradt építmény, megha-

tározza a vár jelenlegi arculatát. Belső omladékanak átvágása valamint felmenő falainak vizsgálata során azonban világossá vált az a már korábban sejthető tény, hogy a torony az egyik legutolsó építési periódus, a 16. századi „reneszánsz” kiépítés eredménye. A betöltés legfelső mintegy másfél méteres (!) szintje kevert modern törmelék volt, amit jól bizonyít, hogy a torony déli felének átvágásakor az említett mélységben májkrém konzerv és tejeszacskó (1 Ft 50 fillér !) került elő, mint datáló lelet. Ez alatt azonban már ténylegesen a torony falazatának meszes habarcsos kő és tégladarabos omladéka hevert, kályhacsempe töredékekkel. A négyzetes toronytérben a bontás során fokozatosan kirajzolódott egy lépcső építménye a helyiség délnyugati sarkában. Az L alakú lépcsőlejáratot egy korábbi csigalépcső helyén alakították ki. A kétperiódusú lépcsőt tartalmazó építmény falazástechnikájában és megjelenésében szembetűnően eltér a torony belső falazatától, ez a tény valamint az, hogy előkerült a korábbi csigalépcső kisméretű in situ kőkeretes ablaknyílása – melyet vág a torony földszintjének boltválla – arra utal, hogy a toronyba egy korábbi épület részét foglalták bele. Az L alakú lépcső részben az ún. Öregtorony déli falának vastagságában érkezett meg az emeletre. Maga a földszint fiókos dongaboltozattal fedett, egyetlen nyílása egy keskeny lőrés keletre a várarak felé. A fiókos dongaboltozat felett gerendafélszkek sora jelzi az egykori fa szerkezetes járószint vonalát. Az első emelet földszintjére a sarkokban megmaradt boltvállak utalnak.

A toronybelső omladék átvágása során égett kövek és egy bezuhant téglapadló maradványa is előkerült, az utóbbi alatt további omladék feküdt. Az omladék réteg alatt agyagos kemény járószint jelentkezett, amelyet már nem vágunk át.

Közvetlenül az alsó omladékban egy reneszánsz ajtókeret faragott (mészkő) szárkőve feküdt. Az omladékból további az ajtókerettel megegyező anyagú reneszánsz ablakszárkőtöredékek is előkerültek, valamint egy kandalló faragott kő konzolja. Hasonló ablakkeret az ún. Öregtoronytól északra, a várarak egységes köves habarcsos omladékanak alsó részéből is előkerült. A torony első emeleti, L alakban megmaradt vaskos falazatában, két ablaknyílás és annak fülkéje látható. A kőkeretek és a nyílás méreteinek összevetése alapján – bár a pontos felszerkesztés még hátra van – joggal feltételezhető, hogy e kőkeretek a torony nyílásait díszítették. Terveink szerint a torony belső terének teljes feltárára 2010 során fog befejeződni.

A csobánci vár elmúlt években elvégzett kutatása mindenképpen egy jól meghatározható határhoz érkezett, hiszen a kerítőfalak még nem konzervált része szinte teljes egészében föld alatt fekszik, nem beszélve kapcsolódásokról a vár többi épületéhez. Amennyiben a vár állagmegóvásának, helyreállításának távlati célja az egykori épületegyüttes tereinek bemutatása, úgy annak csak a szakaszosan elvégzett teljes régészeti feltárás és a hozzá szervesen illeszkedő falkutatás lehet az alapja.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

FÜZÉR, SZÁDVÁR, CSERÉPVÁR, DÉDES
Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye várakban kiemelkedően gazdag vidék, örökségturisztikai szempontból kiváló célpont. A legutóbb megjelent vártopográfia adatai szerint,¹ területén 106 ismert erődítmény és 35 bizonytalan jellegű vár van. A kulturális örökségvédelem problémákban gazdag feladatai közé tartozik a középkori eredetű várromok kutatása, védelme. A régészeti emlékeink ezen népes csoportja nemcsak szakmai, hanem turisztikai szempontból is kiemelkedő érdeklődésre tart számot, erre utal a romok aránylag magas látogatottsága is. Emiatt nagy elvárások nehezednek a várakat kutató régészekre, történészekre és a megóvásukat irányító műemlékes szakemberekre.

A várakkal „rendelkező” önkormányzatok ugyanis gyakran reprezentációs, kulturális feladatuknak tartják, hogy a területükön lévő erősségek magas falakkal, fedett terekkel, azokban létrehozott kiállításokkal, illetve egyéb reprezentációs elemekkel (pl. zászlók, címerpajzsok stb.) rendelkezzenek a látogatószám további növelése érdekében. Erődítményeink zöme azonban mára már – különösen a laikusok számára – nehezen értelmezhető árkokká, sáncokká, egymással rendszert nem alkotó romos falcsonkokká, vagy éppen föld alatt húzódó és csak domborzati jelek alapján felismerhető falomladékokká vált.

Nyilvánvaló tehát, hogy mind a szakmai, mind az önkormányzati szempontokat szem előtt tartva, ezekben az objektumokban először különböző kiterjedésű régészeti kutatást kell folytatni. A feltárási munkák előkészítésénél azonban több olyan tényezőt is figyelembe kell venni, melyek jelentősen befolyásolják a kutatás kiterjedését, menetét és idejét is. Elsősorban természetesen mindennek a gazdasági alapját kell megteremteni, lehetőség szerint hosszabb távra tervezve. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, sőt, hangsúlyoznunk kell, hogy a régészeti feltárások költsége még mindig csak töredék része az azt szükségszerűen követő állagvédelmi, helyreállítási munkák költségeinek.

Másik fontos tényező, melyről sok esetben hajlamosak a felek megfeledkezni: az idő. Közismert tény, hogy középkori váraink is folyamatosan, olykor évtizedekig épültek, évszázadokon keresztül fejlődtek, a birtokos vagy birtokosok anyagi lehetőségei, illetve hadászati szempontok változása miatt. A szakemberek számára ugyan magától értetődő tény, de el kell fogadniuk a várak fenntartóinak és a várakat látogató közönségnek is, hogy – hasonlóan a középkori viszonyokhoz – egy-egy erődítmény feltárása, műemléki helyreállítása, megóvása hosszú évekig, évtizedekig elhúzódó munka lehet.

Az elmúlt esztendőben több önkormányzat is megkereste a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóságot, hogy végezze el a településeik határában álló várromok régészeti feltárását. 2009-ben így 6 középkori várrom területén folytathattunk régészeti kutatást: Cserépváron (Szörényi Gábor András), Dédes várában (Szörényi Gábor András–Gál-Mlakár Viktor), a füzéri várban (Gál-Mlakár Viktor), Szádváron (Gál-Mlakár Viktor), a tokaji Rákóczi-várban (Makoldi Miklós) és a vadnai várban (Szörényi Gábor András), továbbá két helyen egyéb szervezetek végeztek várásatást: Regéc várában (Gíber Mihály, ELTE Régészettudományi Intézet), a sátoraljaújhelyi várban (Ringer

1 Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 1. Budapest–Miskolc, 2007.

István, MNM Rákóczi Múzeum).² Örvedetes és szerencsés módon ezek a feltárások már nem csak régészeti feladatokat jelentettek, hanem lehetőség nyílt a feltárt, megtisztított falszakaszok ideiglenes vagy végleges állagvédelmét is megvalósítani. Ebbe a folyamatba szintén bekapcsolódtak a múzeum munkatársai, szakértői illetve koordinációs feladatokat vállalva fel.

Régészeti kutatások Füzér várában

Füzér várának keleti előterében, a 17. század végi inventáriumok által „Lyukpincének” nevezett, és a közelmúltban részben kitisztított pince járataitól nyugatra elhelyezkedő, fákkal ritkásan benőtt, és aránylag sík területen jelöltük ki 2009-ben a kutatások helyszínét. A várba felvezető turistaút közelében, a fent jelzett terület északi részén egy 22 m hosszú, és 2 m széles (2009/1. árok), valamint attól mintegy 20 méterrel délebbre egy 7 m hosszú és szintén 2 m széles (2009/2. árok) kutatóárokban kezdődtek meg a feltárási munkák. Célunk a középkori forrásokban előforduló, talán a fent említett pincékhez kapcsolódó egyéb (talán gazdasági) épületek esetleges meglétének vagy hiányának tisztázása volt.

A terület déli részén elhelyezkedő rövidebb kutatóárkunkból a középkorhoz köthető objektum vagy leletanyag nem bukkant elő. Ugyanakkor az északabbra kijelölt 1. kutatóárok mélyítése során, annak nyugati részén, 90-100 cm-es mélységben két, vörös színű körként jelentkező objektum nyomaira bukkantunk. Ezek kitisztítása és bontása során két középkori mészégető kemence maradványai kerültek elő. A nyugatabbra elhelyezkedő kemencének csupán a déli fele esett kutatóárkunk területére, azonban így is tökéletesen tudtuk vizsgálni a kemence szerkezetét és betöltésének rétegeit.

Az egykori kemence betöltésének kitermelése során kevés mésszel kevert, köves, sötét színű feltöltést bontottunk el. A mészégető kemence teljes mélysége a jelenlegi felszíntől mérve 190 cm, kisserkeszthető teljes átmérője kb. 320 cm. A mészégető kemence gödrének szélén egy 35 cm széles és 40 cm magasságban megmaradt meszes habarcsba rakott kőfalat tártunk fel. E „fal” felett a talaj mintegy 5-6 cm vastagságban és 60 cm magasságban vörösen átégett. Ez a jelenség a mészégetés folyamán keletkezett igen nagy hőnek tulajdonítható, azaz a mészégető kemence egykori aktív működésének is egyértelmű bizonyítéka.

A másik vöröses színű folt szintén egy – ugyanakkor a fentiekben leírt kemencétől kissé eltérő szerkezetű – mészégető kemence maradványait rejtette magában. Ennek a kisebb méretű, ovális alaprajzú, teknős aljú kemence átmérője 200 cm, mélysége, a folt jelentkezési szintjétől mérve, mintegy 60 cm volt. Ugyanakkor kőből rakott fallal, vagy kemencepadkával ennél a kemencénél nem találtkunk. A meszes betöltésű kemencetést körül megfigyelt vörösre átégett földréteg sokkal intenzívebben jelentkezett. Vastagsága mintegy 10-15 cm volt, és jelen esetben nem csak a kemence körüli föld égett át, hanem egy vékony agyagos tapasztást is megfigyelhettünk. A mészégető aljában jelentős mennyiségben égett fadarabokat, faszenet is találtunk. A kemence szája kelet felé nézett.

A feltárt mészégető kemencék korhatározásában stratigráfiai helyzetükön túl igen csekély számú kerámiatöredék lehet segítségünkre. A nagyobb kemence betöltéséből pár darab barna színű fazékhhoz tartozó töredék, valamint egy sárgásfehér színű, vörös festés-

2 Az utóbbi két várról a kutatók önálló beszámolója olvasható folyóiratunk jelen számában (Szerk.)

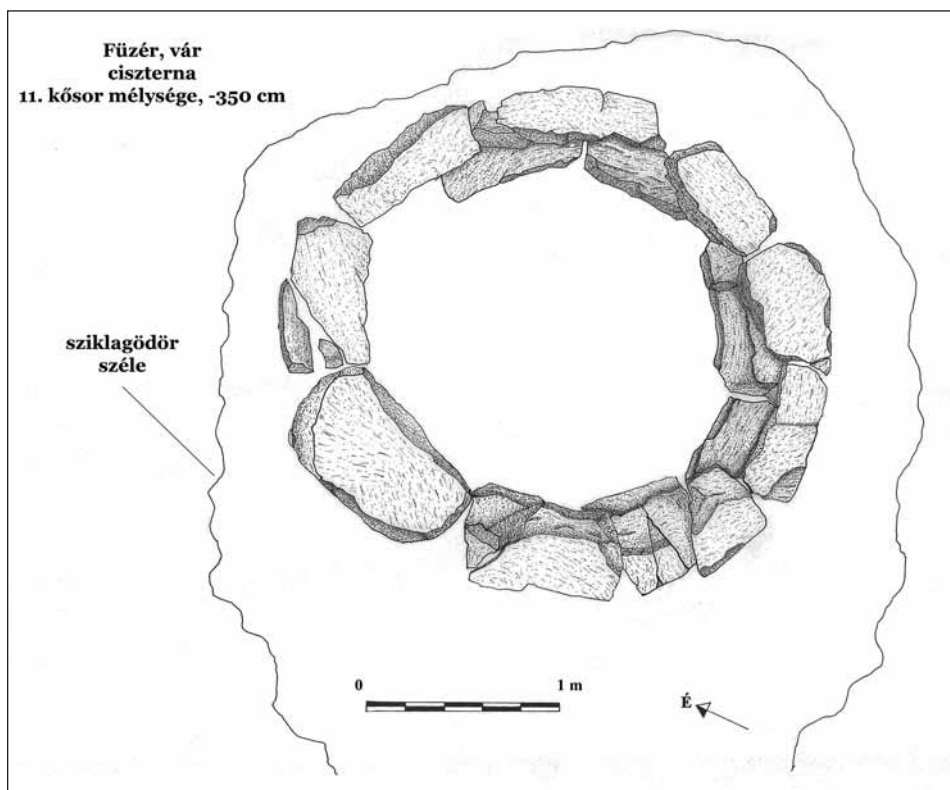
1. A füzéri vár alatt feltárt mészegető kemencék

sel díszített asztali edény töredéke került elő. E töredékeket a 13. század második felére vagy a 14. század elejére keltezhjük. A kisebbik kemence betöltéséből korhatározó lelet nem került elő. Azonban megállapítható volt, hogy ennek a kemencének a gödre vágja a nagyobb kemence gödrét, azaz fiatalabb annál. Kialakítása során az előző, idősebb kemence már nem működött, vagy létezéséről sem tudtak.

2009. szeptember utolsó hetében folytathattuk a füzéri felsővár ciszternájának 2004-ben megkezdett, majd félbemaradt kutatási munkáit. A legutóbbi feltárás óta a ciszterna gödrébe nagy mennyiségű törmelék, szemét hullott be, valamint oldalán gyér növényzet telepedett meg. A vár kezelője egy elektromos emelőszerkezetet, valamint egy, az azt tartó masszív fa-fém állványzatot telepített a kutató terület fölé.

Első lépésként a faragott kövekről és a ciszterna belsejéről, valamint a ciszterna sziklagödrének belső oldaláról eltávolítottuk az azt borító törmelék- és szemétreteget. Kiderült, hogy a vízgyűjtő építésekor a várudvar sziklájába egy kör alapterületű, 360 cm átmérőjű gödröt mélyítettek. A kutatás során megállapíthattuk, hogy a sziklagödröt ékeléses repesztéssel alakíthatták ki, mivel a sziklafalon a kutatott mélységig vésés, faragás, vagy fűrészelés nyomait nem fedztük fel. Ugyanakkor a tisztítás során azt tapasztaltuk, hogy a sziklafelszín igen jól és könnyen hasadt.

A ciszternát alkotó faragott kövek és a közel függőleges sziklafal közti 30-100 cm széles területet sárga és helyenként kevert, szürke színű, döngölt agyaggal töltötték fel. A ciszterna faragott kövek által lehatárolt területe, azaz a tényleges vízgyűjtő rész, szintén megközelítőleg kör alaprajzú, belső átmérője észak-déli irányban 160 cm, kelet-nyugati irányban 180 cm. Az elsődleges tisztítások után megállapíthattuk, hogy a faragott kövek igen rossz állapotban vannak, egy részük hiányzik, másik részük, melyek még ugyan a helyükön vannak, de mélyebben helyezkednek el, összeroppantak. Ezért úgy döntöttünk,

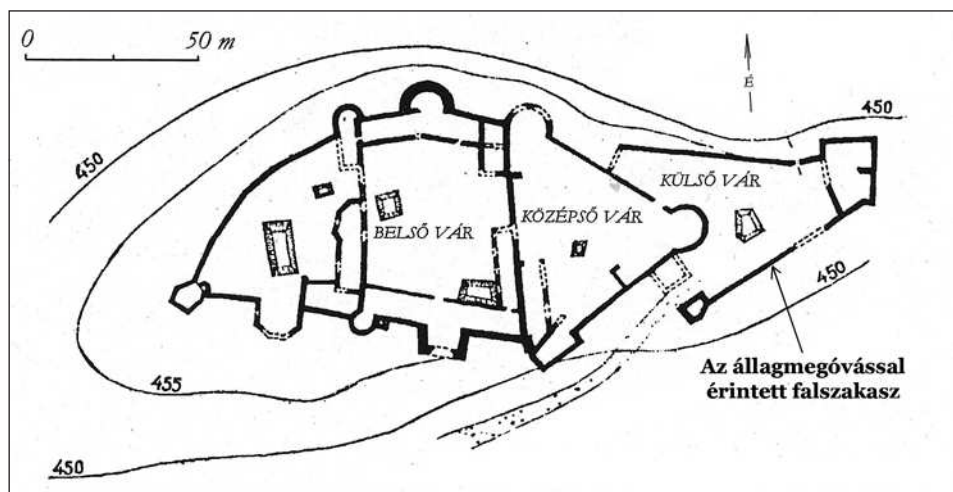
2. A füzéri várban feltárt ciszterna alaprajza

hogy a nemcsak a ciszterna belsejét tisztítjuk ki, hanem a balesetek megelőzés érdekében elbontjuk és kiemeljük a faragott köveket, valamint kitermeljük a kövek mögötti döngölt agyagréteget is, mely talán a ciszterna építésének idejéhez adhat korhatározó leleteket.

A kutatás során a következő munkamódszert alkalmaztuk. A ciszterna belsejének szintsüllyesztése, majd az állapot dokumentálása után kiforgattuk és kiemeltük a köveket, majd a kövek mögötti agyagréteg kitermelésére került sor. Ezzel a módszerrel vizsgálni tudtuk a döngölt agyagréteg szerkezetét, illetve elkülöníthettük az agyagból előkerült leletanyagot is.

A bontási munkák során a következő megfigyeléseket tettük. A megközelítően kör alaprajzú ciszterna nem pontosan a sziklagödör középpontjában helyezkedik el, hanem annak keleti részében. A faragott kövek mögötti feltöltés az északi, keleti és déli oldalon átlagosan 30-50 cm, míg a nyugati oldalon 80-100 cm szélesnek bizonyult. Az északi, keleti és déli oldalon a faragott kövek mögött egységes, sárga színű döngölt agyagot bontottunk el. A sziklagödör nyugati részében nagyobb részét szürke színű, tégladarabokkal, apró kövekkel és helyenként sárga agyaggal kevert, szintén döngölt agyagot termeltünk ki.

A sziklagödör déli oldalában meghagyott metszetsfalak vizsgálata során megállapíthattuk, hogy a kevert szürke agyagréteg, így az elért ideiglenes szint a 11. kősor mélységében, jelenleg -360 cm-en helyezkedik el. A megtisztított területet dokumentálva kitűnik, hogy a ciszterna gödrének nyugati részén megfigyelt szürke kevert agyagfeltöltés jól elkülönül az északi, keleti és déli oldalakon jelentkező sárga színű agyagrétegtől. A

3. Szögliget-Szádvár (Szente József és Ferenczhalmy Zoltán felmérése, 1965)

jelenlegi kutatási szakaszban feltételezhetjük, hogy összefüggés lehet a kevert szürke agyag megjelenése, valamint a sziklagödör nyugati irányú kiszélesedése között.

Az agyagos feltöltés bontása közben különválogattuk a sárga agyagból, illetőleg a szürke agyagból előkerült leletanyagot. Ezek alapján megállapíthattuk, hogy a magasabban elhelyezkedő, kevert rétegekből még kerültek elő kései kerámiatöredékek is, azonban a mélyebb, már tisztább rétegekben megfigyelhettünk korhatározó, korábbi darabokat is. A sárga agyagból elsősorban vörös színű, budai analógiák alapján a 15. század második felére keltezhető, míg a kevert szürke agyagból későbbi, már a 16–17. századhoz köthető zöld illetve sárga mázas edénytöredékek kerültek elő.

Ezek alapján jelenleg azt feltételezhetjük, hogy talán a 15. század folyamán, annak második felében kialakított ciszterna nyugati részét valamikor a 16–17. század folyamán megújíthatták, javíthatták. Ez lehet a magyarázata a sziklagödör nyugati irányú kiszélesedésének, melyet, mint egy utólagos munkagödört alakíthattak ki. Szintén az utólagos javítással magyarázhatjuk, hogy a ciszterna kövei a nyugati oldalon több sornyi magasságban omlottak ki. A feltárás során a ciszterna belsejében még érintetlen régészeti réteget nem bolygattunk meg, ott csak a korábbi évek törmelékének eltávolítása történt meg.

Állagmegóvási munkák a szádvári várban

2009 nyarán lehetőségünk nyílt a külső vár déli fala mentén tervezett állagmegóvási munkákat megelőzően, régészeti megfigyelés keretén belül, faltisztítási, illetve elsősorban a falsíkok belső oldalán, szintszüllyesztési munkák elvégzésére. A munkánkat a Szádvárért Baráti Kör önkéntesei és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Északmagyarországi Irodájának munkatársai segítették.

A falkutatási munkát a déli várfal nyugati és középső részének mintegy 25-30 m hosszú falszakaszának megtisztításával kezdtük. A célunk a romos várfal eddig még föld alatt lévő, olyan falsíkjainak felkutatása és kiemelése volt, melyekre a kőművesek már biztonsággal falazni tudnak. Ennek érdekében a kutatott falszakasz belső oldalán átlag

4. Szádvár. A feltárt falszakasz

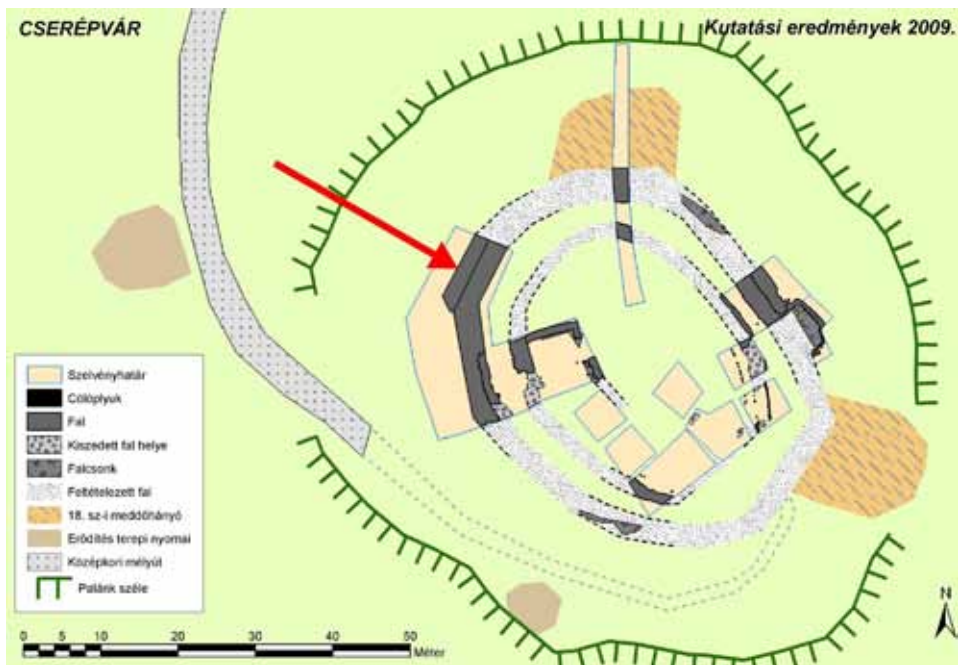
60-100 cm mélységű szintsüllyesztést hajtottunk végre, mely során csupán a fal leomlása, pusztulása során keletkezett nagyköves, gyökerekkel szabdalt omlásréteget távolítottuk el. A várfal átlagos szélessége ezen a szakaszon 120-130 cm-nek bizonyult.

Kibontottuk a déli fal középső szakaszán jelentkező két nagyobb falomlás betöltését is. Ezek, mint kiderült, egy-egy kifelé szűkülő, a várfal építésével egy időben kiépített lőrések (3. és 4. lőrés) maradványait rejtették E lőrések nyílásának belső mérete 110-120 cm, míg külső, javarészt már csak kiserkeszthető nyílásszélességük 30-40 cm között mozgott. Egykor, pusztulása előtt hasonló lőrés lehetett a déli fal nyugati, jelenleg legmagasabb (átlag 5-6 m) álló szakaszán látható, átlag 110 cm széles falszakadás is (1. lőrés).

A déli fal nyugati szakaszán egy további, szinte teljes egészében rekonstruálható lőrést találtunk (2. lőrés). Ennek a nyílásnak a várfal külső síkjában még látható a külső lezárása, egy sárga tufakőből faragott kulcslyuk alakú nyílást tartalmazó kő formájában. A tufakő magassága 90 cm, szélessége 40-60 cm, vastagsága 30 cm. Ezt szintén a fal építésével egy időben helyezték el a várfalban. A lőrés belső szája 110 cm széles, kiserkeszthető magassága 80-90 cm, a lőrés teteje a külső falsík felé rézsűsen lejt. Alja vízszintes, közvetlenül a faragott kő előtt egy igen jó állapotban megmaradt fa gerenda húzódik keresztben, melyre egykor a szakállas puskát támasztották. A minimális mértékben megmaradt nyomok alapján feltételezhetjük, hogy a lőrés padlója és fala belülről vakolt lehetett.

A déli fal keleti szakaszának tisztítása során a belső falsíkot mintegy 60-100 cm-es magasságban bontottuk ki önmaga törmelékéből. A külső falsíkot már erősen lepusztult állapotban találtunk meg, néhol csupán 30-50 cm magasságban emelkedett a felszín fölé. A fal szélessége itt is átlag 120-130 cm volt. A déli fal mind a keleti, mind a nyugati szakaszán ugyanazon szélességben, ugyanazon építési technikával épült.

A keleti várfalszakaszon a korábbi tapasztalatok alapján már számítani lehetett újabb lőrések előkerülésére. Ezeknek azonban itt már csak erősen lepusztult, roncsolt maradványai kerültek elő (5. és 6. lőrés). Mindkét nyílás külső szája a lőrés padlójáig leromlott,

5. Cserépvár alaprajza a helyreállított várfalszakasszal

a függőleges falak síkjai, melyek csupán 20-50 cm magasságban maradtak meg, szintén kifelé pusztultak.

A kutatás összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a külső vár egykori kapujától az ún. Németh bástyaig húzódó déli várfal egy építési periódus eredményeként jött létre. A falban biztosan 5, de nagy valószínűséggel 6, egymástól átlag 4,5 m távolságra elhelyezkedő lőrést alakítottak ki, melyek külső oldalán, a fal síkjába mélyítve tufaköböl faragott kuleslyuk alakú kilövőnyílások lettek beépítve.

Állammegóvás Cserépváron

Cserépvár 2009-es kutatásának előzménye 2004–2007 között, négy évad során folytatott tervszerű ásatás volt, melynek során keskeny szondákkal és szelvényekkel meghatároztuk a kővár alaprajzát.³ Míg 2004 előtt néhány métert leszámítva nem voltak felszín feletti falak, addig az ásatásoknak köszönhetően vastag és magas kőfalak bukkantak elő. Ezen felfedezett emlékeket minden évben geotextillel takartuk le, majd amikor már viszonylag sok falszakaszt feltártunk, az önkormányzat pályázatot adott be a műemléki konzerválásra. Bár ez az első évben még nem járt sikerrel, 2009-ben már eredményes volt. Közben elkészítettük a helyreállítás tervét és beszereztük a kivitelezéshez szükséges örökségvédelmi hatósági engedélyt a Kulturális Örökségvédelmi Hivataltól. Mindezek birtokában a több helyen kis kiterjedésben megvizsgált falszakaszok egy részén nagyobb

3 Az ásatások részletes bemutatására l.: SZÖRÉNYI G. A.: Cserépvár kutatásának eredményei. *Castrum*, 7. (2008/1) 137–154.

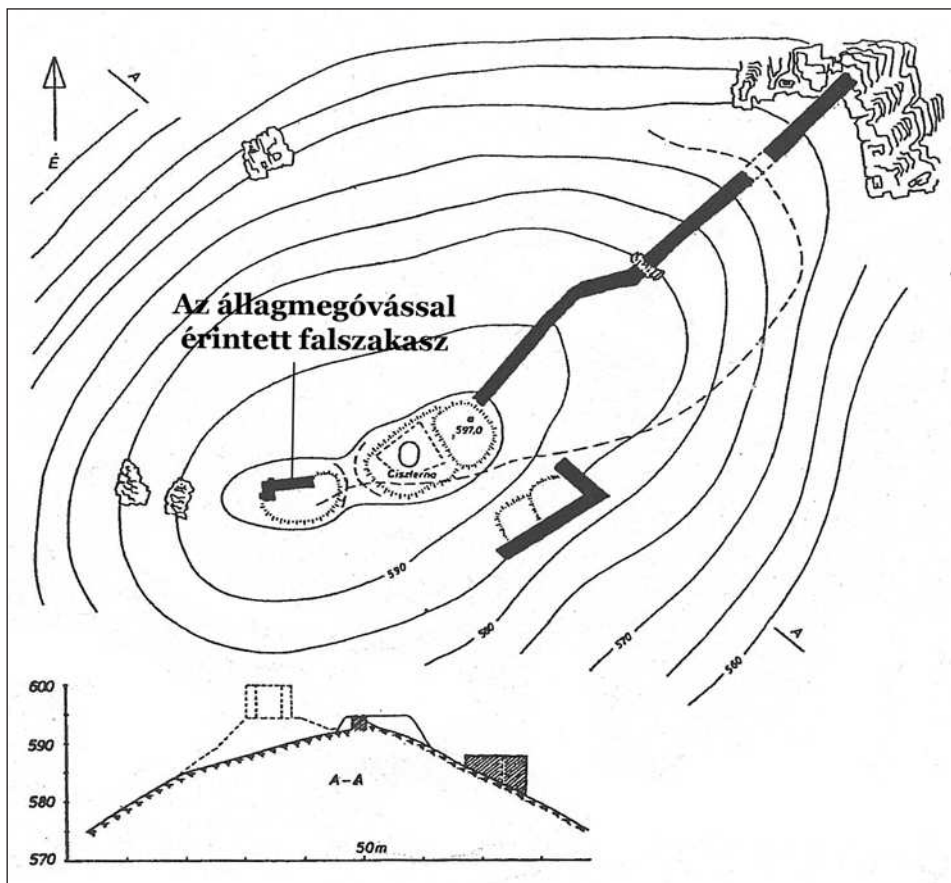

6. Cserépvár, a helyreállított várfalszakasz

felületeket is kibontottunk, s így összefüggőbb falszakaszokat mutathatunk be. Az ásások során korábban már minden esetben tisztáztuk a rétegtani viszonyokat, s így tudtuk, hogy a több méter magas falak előterében a saját „önmaga törmeléke” a fedőréteg. Ez a vár 18. századi pusztulását követően alakult ki, amikor a leomlott falak mögül a belső feltöltések és/vagy törmelékek kierodáltak, egy másod-, illetve harmadlagos helyzetű törmelékérteget hozva létre. Mivel ezt három helyen is átvágtuk és megbizonyosodtunk a fent leírt helyzetéről és kronológiájáról, ezért úgy döntöttünk, hogy 2009-ben már gépi erővel távolítjuk el a fal tövében nyugvó sok köbméter törmelékét, folyamatos régészeti megfigyelés mellett. Ezért a pályázatba beépítettük a gépi földmunkát is és a már korábban feltárt falak irányát követve további 15 m-t szabadítottuk ki a törmelék alól, mindenhol kibontva a konzerváláshoz szükséges falsíkokat.

A gépi kibontás természetesen jogos kérdéseket vethet fel, de mérlegelni kell(ett), hogy a törmelék kézi erővel történő eltávolítása még egy olyan kicsi vár, mint Cserép esetében is több évtizedet igényelt volna, irratlan költségekkel. Az ún. „önmaga törmelékének” eltávolítása azonban semmiben sem különbözik a nagy felületű nyílt színi megelőző feltárásokban évtizedek óta bevett szokássá vált humuszolásától. Itt is és nyílt színen is éppen a folyamatos régész-jelenlét biztosítja az információvesztés kiküszöbölését. Az újonnan felszínre került falak teljes körű fotós és műszeres felmérése, valamint térinformatikai dokumentálása is megtörtént, ezeket az adatokat a kivitelezéshez felhasználtuk.

A munka eredményeképp a vár nyugati oldalán egy 26 méter hosszán feltárt falszakasz, mely a kövár külső falóvét képezte, egyik legnagyobb felületű épített emlékünkké vált. Itt két, egymástól élesen elváló építési periódust különböztettünk meg. Az elsőt egy közel függőleges, 2,5 méter széles, közepes méretű tört kövekből, egységesen rakott fal alkotja, melyen többszörös, kissé hevenyészettnek tűnő javítgatások nyomai mutatko-

7. Dédes vára (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1978)

nak. A második periódusban ezen fal ÉNy-i szakasza elé – a vár feltételezett megközelítési irányának megfelelően – hatalmas görgetegkövekből egy ún. ciklopszfalat emeltek. Ez utóbbi síkja erősen döntött, azaz rézsűs, melyet egy, a fal erősítését szolgáló köpenyezésnek tarthatunk. A formai jegyek és a falelválások alapján a ciklopszfalat a vár kései korszakára keltezhetjük. Minden bizonnyal a források alapján 1614-re tehető törökkori kiépítés része lehetett, melyet a korábbi, első periódusú, függőleges kiépítésű védőövhöz tapasztottak.

A feltárás során csak a törmelékréteget távolítottuk el, addig a szintig, amíg a faljavításokhoz szükséges eredeti falsíkok elő nem bukkantak. Ezen túlmenően további régészeti rétegeket nem bolygattunk, azt későbbi tervátások feladatának hagyva meg. A kutatást követően azonnal megkezdtük az ideiglenes műemléki konzerválást, így a falsíkokat kijavítottuk, ideiglenes magasságig felhúztuk, a vízsákokat megszüntettük, egy részére pedig végleges falkoronát helyeztünk.

8. Dédes vára, a helyreállított falszakasz

Régészeti kutatás Dédes várában

Az írott források alapján 1254 előtt épült és 1567-ben lerombolt dédesi vár⁴ nyugati, legmagasabb pontján álló, igen rossz állapotú falszakaszon végeztünk 2009 nyarán állagvédelmi munkákat, valamint azt megelőzően régészeti megfigyeléshez kapcsolódó fal-kutatást. A 2008 őszén tartott helyszíni bejárás során a miskolci Herman Ottó Múzeum, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-magyarországi Irodája és a Bükki Nemzeti Park munkatársaival közösen megállapíthattuk, hogy a várfokon található L alakú magas falrészlet vészesen meggyengült. Az ekkor született közös megállapodás sürgős állagmegóvásra tett javaslatot. Sajnos a konzerválni kívánt falszakasz egy jelentős része 2009 húsvétját követően, eddig ismeretlen okból ledőlt. A további balesetveszély elhárítása érdekében nem lehetett tovább várni a romok állagmegóvásával. Így a nyáron folyamatos régészeti szakfelügyelet mellett kibontattuk a megmaradt falcsonkot a 2009-es és a korábbi (középkori) „önmaga törmelékéből”.

A kutatás során a támpillérekkel erősített L alakú falszakasz északi fala mindkét oldalán szintsüllyesztést hajtottunk végre, hogy a törmelék alatt lévő még ép falsíkokat felszínre hozzuk. Ugyanis igazodnunk kellett ezekhez a falsíkokhoz, mivel a felfalazás

4 Dédes váráról a legutóbbi összefoglalást l.: SÁRKÓZY SEBESTYÉN: Várak a Bükk hegység északi oldalán: Verepce és Dédes várai. In: *Várak, kastélyok, templomok*, 5. (2009/4) 8–11.

során ezek jelenthették a kiegészítések biztos alapjait. A kutatás előtt a vizsgált terület déli felén megfigyelt mikrodomborzati viszonyok alapján feltételeztük, hogy az állagmegóváásra előkészítendő falszakasz egy nagyobb (talán kéthelyiséges?) épület vagy torony maradványa lehet.

Az objektum északi falát mintegy 7 m hosszúságban tisztítottuk meg a törmeléktől. Szélessége 190-200 cm-nek bizonyult. Megállapíthattuk továbbá, hogy a 2009. tavaszán ledőlt faltömb szabályosan, a jelenleg még felszín felett lévő falegyennél vált el, és borult ki. A kutatás során megtaláltuk az épület/torony északkeleti sarkát, ahol egy szabályos $25 \times 30 \times 40$ cm-es vulkáni tufából faragott sarok-kváderkövet figyeltünk meg. Maga a falazat szendvicses szerkezetű, azaz két külső, nagyobb kövekből rakott falköpeny közét apróbb, tömör, masszív habarcsba rakott kövekkel töltötték fel. Az épület/torony keleti falán megtaláltuk és részben kibontottuk bejáratának küszöbkövét, illetve a törmelékréteg alatt azonosítottuk az égett, faszenes padlóját is.

Kiderült, hogy az objektum északkeleti sarka egy térben elforgatott, a fennálló falaknál korábbi és visszabontott épület nyugati falába lett beleépítve. A korábbi épület mintegy 2,5 m vastag falát a megtalált küszöb szintjéig bontották vissza. Ez a korábbi épület a jelenlegi romoktól kissé északkeletre helyezkedik el, északi fala, melynek csak rövid szakasza esett a megfigyelési területbe, közvetlenül a hegy északi platójának szélén helyezkedik el. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a megtalált korábbi épületet talán a forrásokban is említett 13. századi vár egyik részével azonosíthatjuk, míg a jelenleg is fennálló és konzervált falak a vár életének későbbi szakaszához köthető. Ezeket a feltételezéseket azonban csak egy kiterjedt régészeti kutatás során tisztázhatjuk pontosan.

A várhelyreállítások műemlékvédelmi tapasztalatai

Amint ez az előbbiek alapján is látható, a régészeti kutatás feladata, hogy alapvető információkat nyerjünk az objektumról és ezeket felhasználhassuk a romfalak konzerválásához, kiegészítéséhez és rekonstrukciójához.

Dédes vár esetében az elsődleges cél a megsemmisült (leomlott) falszakasz hiteles visszaépítése valamint a még fennálló falszerkezet statikai megerősítése, stabilizálása és a falkorona védelme volt. A szondázó régészeti kutatást tehát az indokolta, hogy – főleg a belső oldalon – a falsík legalsó pontját elérjük, ennek hiányában ugyanis nem lett volna lehetséges a fal kiegészítése és arra történő rá- és kiegészítő falazás. Itt azzal a jelenséggel álltunk szemben, hogy míg a fal két külső síkját alkotó markáns kövek, mintegy a szendvicsfal sajátosságaként és a gyorsabb pusztulás (kifagyás) eredményeként, általában hamarabb kilazultak és kiestek a falszerkezetből, addig a falmag – a rendkívül erős korabeli habarcsnak köszönhetően – többnyire szinte épségben fennmaradt.

A rekonstrukciós munka során fő szempont volt, hogy az újralfalazásoknál és a kiegészített falszakaszoknál az eredetivel (meglévővel) azonos falazási módot alkalmazunk, valamint a falszerkezet eredeti, meghatározott távolságokra lévő ún. kiegyenlítő vízszintes síkjait a fal teljes keresztmetszetében képezzük ki. További szempont volt, hogy a kiegészítéseket helyszíni, megtisztított, lehetőleg az eredetivel azonos kőanyag felhasználásával alakítsák ki, mélyfűgázást alkalmazva.

A kutatás során megfigyelt jelenségek lehetőséget adtak arra is, hogy több helyszínen (Dédes, Cserép, Szádvár) is értelmezzük a középkori – kora-újkorai kőfalazási mód építés-technikai sajátosságait. Ennek során kerestük azt a megoldást, hogy a mai körülmények,

adottságok és lehetőségek keretei között, miképp lehet elérni olyan falazásmódot, mely leginkább hasonlatos az eredeti falszövetre. Dédes vár esetében a jövőben még az ismert kb. 80–90 éves archív fotók is segíteni tudják majd a hiteles rekonstrukciót.

A vízszintes kiegyenlítő síkok a legtöbb hazai várfal esetében általában kb. 70–110 cm között váltakozva követik egymást, de Dédesen megfigyelhető volt, hogy ettől jóval sűrűbben, kb. 25–35 cm közötti egymást követő kiegyenlítő síkok léteznek. E jelenségre több magyarázat is kínálkozik. Az eddigi megfigyelések alapján is ismert volt, hogy ahol a kiegyenlítő síkok felső érintőjében lyuksor húzódik, az a falazó állvány befogott megtámasztó gerendáinak nyoma. Sok esetben ez azonban hiányzik, mégis találunk kiegyenlítő síkot. Így inkább azt valószínűsíthetjük, hogy az egyetlen munkafolyamatban (vagy egy nap során, vagy egy habarcskeveréssel) felrakott falszakaszt jelzik e vízszintes kiegyenlítő síkok, amit mindig egy (általában 2-3 cm) vastag vízszintes habarcterítéssel zártak le.

Szádvár esetében az volt figyelhető a kiegészítő újrafalazás során, hogy a fal külső síkjában esetlegesen megjelenő kisebb (alátámasztó, illetve a kő felső síkját ezáltal vízszintes helyzetbe hozó) kövek csak úgy maradhattak helyükön, ha a falat – annak mindkét oldalán kiképzett – zsaluk közé rakják. Ennek hiányában ugyanis a fal a kövek súlya, valamint a híg habarcs miatt hamar szétcsúszik. A fal külső oldalainak – fentiekben is már említett – jelentékeny pusztulása miatt azonban ilyen zsalu nyoma – akár habarcsle nyomatként is – eddig még nem volt megfigyelhető.

Ugyanitt volt tapasztalható az a sajátos jelenség is, hogy a növényzet gyökerei a pusztulási folyamat során mélyen benyúltak a falszerkezetbe a kövek közé, sőt annak szinte teljes keresztmetszetében az egykori mészhabarcsot földdé átalakítva a feltárt fal instabilitását okozták. Az ilyen falszakaszokra statikai okok miatt csak azt követően lehet ráfalazni, ha ezt az instabil falat szétbontják és egy kellően stabil részt elérve újra rakják. Az eredeti falszövet kétségtelenül értéket jelent, de ebben az esetben az egyébként is már átalakult laza és gyenge habarcs miatt fontosabb szemponttá vált a fal stabilitásának biztosítása. Az alaktalan kövek eredeti helyzete önmagukban nem értékhordozók. Itt kell utalni arra, hogy számos korábbi műemlék-helyreállítás esetében elsődlegesen csak a falak felső koronájának védelmére törekedtek, többnyire cementet tartalmazó kötőanyag alkalmazásával, ami az alsóbb rétegű, bár eredeti, de korántsem kellően stabil falszövetben a nedvesség feldúsulását és ezáltal annak gyors és látványos pusztulását eredményezte.

Cserépvárnál a különböző korokhoz kötött falazatok már falazási módjukban is eltértek egymástól. Így markánsan elkülönült a korábbi tipikusnak mondható falszakaszoktól a török korszak (valószínűleg 17. sz. elejére tehető) ún. ciklopsz típusú falazással történt köpenyezése sajátos döntött falsíkkal, kiegyenlítő falegyenek nélkül. Az ásatással felszínre került eltérő síkú falszakaszok „összehozása” és a térbelileg is eltérő falsíkok értelmezése néha komoly dilemmát jelentett és gyakori helyszíni művezetést igényelt.

A helyreállítandó falszakaszokhoz és kiegészítésekhez az eddigi rövid időszakra visszatekintő tapasztalatok alapján is megfelelőnek tekinthető a kiválasztott zsákos fagyálló, de cementet nem tartalmazó trassz habarcs alkalmazása. Remélhető, hogy az elmúlt évtizedek számos romhelyreállításánál tapasztalható utólagos falkiromlás és pusztulás megakadályozására, valamint a falszakaszok felső – véglegesnek szánt – síkjának leárására is sikerül majd a kísérletinek is nevezhető kivitelezések során egy hosszú távú megoldást megtalálni.⁵

5 A falak állagvédelemmel kapcsolatosan lásd még: KOSDI ATTILA: A romfalak ideiglenes állagvédelme: http://www.koh7.hu/1_muemlek/080920_falvedes/fal_vedelem.html (Letöltés ideje: 2010. április 6.).

RÁCZ MIKLÓS

**A KÖSZEGI JURISICS-VÁRBAN VÉGZETT
2009. ÉVI PRÓBAFELTÁRÁS**

A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat megbízást kapott a községi Jurisics vár rekonstrukciós engedélyezési tervében előírt alapfeltárások elvégzésére a város önkormányzatától. A munka első szakaszában 2009. november 24. és december 21. között az épületen belüli feltárásokra került sor.

Az épületen belül öt különböző adottságú helyszínen került sor ásatásra. Az 1. sz. feltárási hely *az északi szárny* volt, ahol a tervekben földszint alatti beépítés szerepel. Itt nyolc helyen nyitottunk kutatószelvényt, melyeket a terület teljes kutatására kidolgozott feltárási rendszerbe illesztve helyeztünk el, és nem folytatólagosan számozva, hanem a rendszer számozásának megfelelően jelöltünk meg. A mai északi szárny az újkorban épült, északi fala azonos a 13. századi palota D-i külső falával, s a szárny belsejébe foglalták a 13. századi homlokzat előtt álló tornyot. A homlokzat elé a torony mellett Ny-ra egy utólagos épületrész is épült, melyet a korábbi kutatások alapján a 16. századra keltezhetünk. Ismert volt a 13. századi homlokzat K-i végén becsatlakozó, azzal egyidős É–D irányú fal, ám itt korábban feltárásra nem volt mód (*KJ-1/16-17 szelvények*).

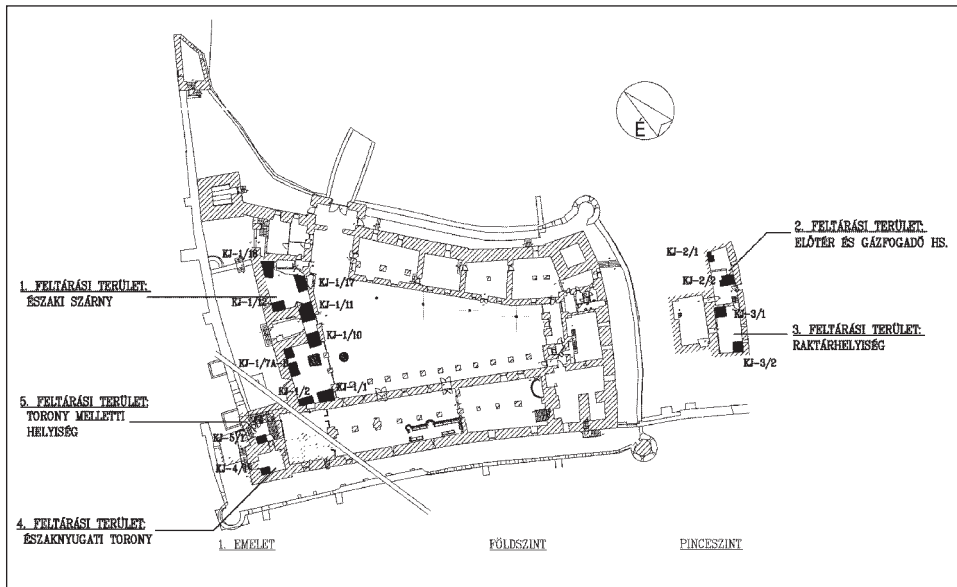
A feltárások során a 13. századi palotaszárny DNy-i sarkához befutó alapozást találtunk (*KJ-1/2 szelvény*), mely egy ferde saroktámpillér maradványaként volt azonosítható. Az alapfalhoz hozzáépült a 15. század első felére keltezett Ny-i palotaszárny fala, ez utóbbit szélesen kiugró alapozása is megkülönböztette a 13. századi falaktól. Feltártuk a 13. századi torony DNy-i sarkán állt elbontott támpillér alapozását is (*KJ-1/10 szelvény*). Az újkori északi szárny udvar felőli falának és több elbontott belső falának ill. lépcsőjének alapozását teljes alapozási mélységükben ugyancsak feltártuk. A torony K-i fala és a palotaszárny által közrefogott sarokban (*KJ-1/12 szelvény*) újkori árnyékszékakna részletét kutattuk.

A feltárást helyenként különböző mélységben a talajvíz szintjén fejeztük be, bár több helyen ennél még valamivel mélyebben is lehetnek illetve biztosan vannak is régészeti jelenségek. A terület ÉK-i sarkában egy helyen feltártuk a 13. századi falak alapozásának teljes mélységét a talajvíz kiszivattyúzásával, régészeti jelenségeket nem tartalmazó altalajban.

A 2. sz. feltárási hely *a DK-i falszoros két pinceszinti helyisége*, melyeket az 1960-as években alakítottak ki. Itt a falszoros külső falát megelőző, ismeretlen kiterjedésű viszszabontott fal alapozásrészletét tártuk fel (*KJ-2-2 szelvény*). A sekélyre alapozott modern falak a régészetileg bolygatatlan altalajon állnak (*KJ-2/1 szelvény*).

A 3. számú feltárási hely *a DK-i falszoros emelt padlószintű raktárhelyisége*, ahol két szelvényt nyitottunk. Itt szintsüllyesztést terveznek a szomszédos két helyiség padlószintjéig. A 13. századi külső várfal alapozását teljes mélységéig feltárva itt is a talajvíz jelentkezett (*KJ-3/1 szelvény*). A helyiség DNy-i sarkában a késő középkori külső fallal egybeépült osztófalat találtunk, mely egy szinte teljesen elbontott korábbi, feltehetőleg a maival párhuzamos kőfal maradványára épült rá.

A 4. sz. feltárási hely *a 13. századi ÉNy-i torony emelete*, melynek feltöltött földszintje feltárva és nyílásokkal áttörve átjáróként szolgálna a terv szerint. A laza törmelék-be-töltés alatt a Ny-i falon padkát találtunk, mely a földszint feletti földem befogadására készülhetett.

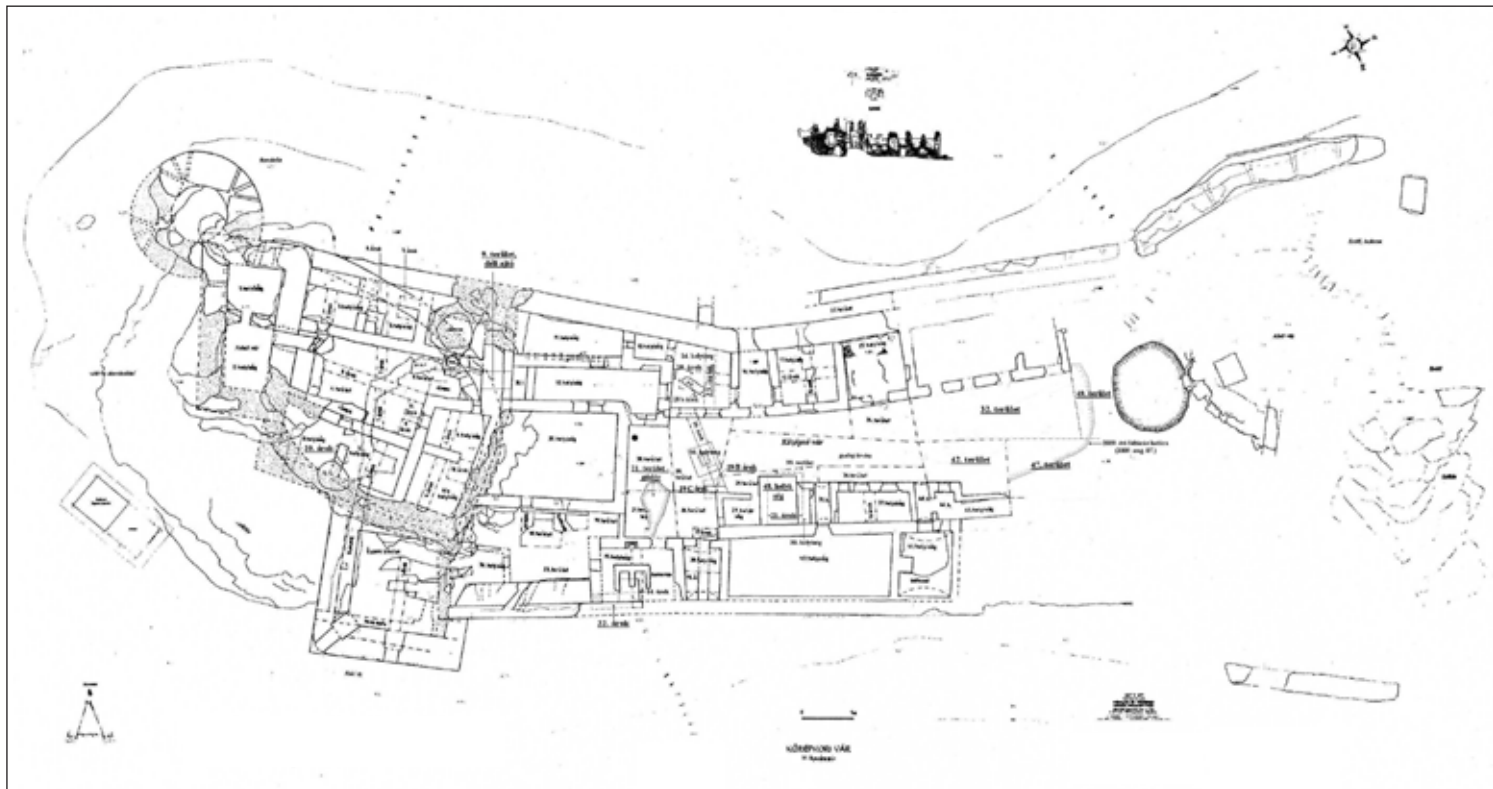
1. A kőszegi várban végzett próbafeltárások áttekintő alaprajza

Az 5. számú feltárási hely az *ÉNy-i torony melletti helyiség*. Ez a tér a 13. századi *ÉNy-i torony* és az *É-i palota* között helyezkedik el, s feltehetőleg utólag foglalták épületbelsőbe. A feltárás során vastag kora újkori hulladékréteget találtunk itt a felszín alatt, mely azt erősíti meg, hogy itt egy hulladékkal fokozatosan feltöltött belső udvar lehetett. A 4-5. sz. területeken a igazoltuk, hogy a két helyiségben nincs boltozat, így az emeletről kiindulva a feltárás elvégezhető

GIBER MIHÁLY – SIMON ZOLTÁN

A REGÉCI VÁR 2009. ÉVI FELTÁRÁSA

A regéci vár 2009. évi ásátási időszaka (július 20. – augusztus 7. között) alatt két fő helyszínen zajlott a munka: egyrészt a várban a feltárási és felmérési munkálatok, másrészt Regéc községben a vár ásátásának korábbi éveiből származó leletanyag feldolgozása (mosás, rajzolás). A vár ásátásán budapesti, szegedi és pécsi egyetemi hallgatók, ráckevei középiskolás diákok, miskolci és budapesti önkéntesek, helyi közmunkások, míg a leletanyag feldolgozásán egyetemisták és középiskolások vettek részt. A várban végzett munka a következő elv szerint zajlott: a rendelkezésre álló nagy létszámú csapat döntő részével a Középső vár udvarát déli irányba lezáró igen magas törmelék-domb elhordásával az udvar előző években megkezdett kitisztítását folytattuk a legutolsó (17. század második fele) járószintig, illetve néhány fős csoportok segítségével vár több pontján kijelölt kutatóárokokkal a korábbi években nyitva maradt építéstörténeti kérdéseket próbáltuk tisztázni.

1. Regéc, vár, összesítő alaprajz a kutatott területekkel. Aláhúzással jelölve a 2009-es feltárással érintett területek és kutatóárkok. A 2006-os és 2008-as felméréseket kiegészítette: Giber Mihály

Ásatási jelentésünkben előbb a Felsővár területén kijelölt két kisebb kutatási helyszín bemutatására kerül sor, majd a Középső vár területén északról dél felé haladva az egyes kutatóárkokban és területeken, ill. helyiségekben végzett feltárások eredményeinek ismertetésével folytatódik a beszámoló.

A Középső várból a Felsővárba vezető átjáró tisztázásának céljából kezdtük meg az ún. 9. területen a déli ajtó területének kitisztítását. A nyugati káva korábban is tisztán látszott, a keleti káva a tisztítás után sem mutatkozott egyértelműen, de hozzávetőleges helye azonosítható volt. Az ajtó mért szélessége: 150 cm. Leletként néhány kora újkori kerámia és egy vasszeg került elő. A Felsővár nyugati várfala vonalának tisztázását kíséreltük meg az 1 m széles 20. kutatóárok megnyitásával. Az árok mélyítése főleg az árok nyugati felében volt lehetséges, itt lecsúszott, köves, habarcsos, sötétbarna földdel kevert rétegek mutatkoztak, keleti felében a szikla magasan állt. A felül és a külső részen elhelyezkedő lecsúszott kevert rétegből sok 20. századi szemét és 14–17. századi kerámia, sok állatsont került elő. A belül és lejjebb elhelyezkedő, habarcsosabb rétegben „korai festett” kerámia, késő középkori kerámia és 16. századi kályhacsempe töredéke volt. Az elért legmélyebb részen (–150–160 cm) nagy köves, habarcsos omladékra, feltételezhetően egy fal alapozásra (?) bukkantunk. Az árok nyugati végénél ebben a mélységben lazább kevert omladék is volt. A nyugati fal helye azonban továbbra is kérdéses maradt.

A Középső vár udvarának északi végében régebb óta ismert, de még feltáratlan omladékkal kitöltött gödör (21. terület – gödör) funkcióját próbáltuk tisztázni. A betöltés tetején, az udvar szintjén a kutatás kezdetén egy kváderkő és két tagozat nélküli, csaplyukas kőhasáb helyezkedett el. A köves omladékkal betöltött gödörben elért legnagyobb mélység 170 cm volt az udvar 2009-es járószintjéhez képest. Ez utóbbi ezen a területen egyezik a legutolsó – 17. század második felében létező – járószinttel. A gödör formája teljesen amorfnak, szabálytalannak bizonyult. Funkciója, kiásásának oka így tisztázatlan, kora a vár életének utolsó időszakára (1680-as évek) tehető. A gödör betöltését kitermelve nyugat felé haladtunk és a 15. helyiség (kora újkori konyha) keleti falának közelébe jutottunk el. Itt a jelek szerint egy másik – téglával és kővel vegyesen betöltött –, de az előbbinél jóval kisebb gödör mutatkozott, melyet azonban nem bontottunk ki. A kővel kitöltött gödör leletanyagát kora újkori használati kerámia, néhány 15–16. századi kerámia, 1 db csizmapatkó, néhány zöld- és vegyes mázas kályhacsempe töredék, egy dísztal töredék, vasszegek, vaspánt darabja, állatsont alkotta. A gödröt dokumentálás után a Középső vár udvarának déli részén lévő omladékból származó kevert földdel betöltöttük.

Az észak–déli irányú 1 m széles 22. (a kora újkori konyha nyugati felében lévő) kutatóárkot a 2006-ban vizsgált 14. árokban talált fal, illetve a nyugati várfal és a konyha északi fala közti viszony tisztázása érdekében nyitottuk meg. A várt helyen előkerült a nyugati várfal belső síkja, mely az árok teljes hosszában látszott, valamint korábban megtalált kelet – nyugat irányú fal északi része is. A rétegvizonyok és a korábbi ismert falmaradvány tisztázása érdekében az árkot keleti irányban 40 cm-rel kiszélesítettük és dél felé 1 m-rel meghosszabbítottuk. A falmaradványról egyértelműen kiderült, hogy a nyugati várfal belső síkjához utólag épült falról, nagy valószínűséggel egy belső támpillérről van szó, melynek szélessége 188 cm. A belső támpillért legkétségtelenebb a konyha építéskor visszabontották. A fal felett számos, jól követhető réteg futott át. A támpillértől északra az árok többi részén szintsüllyesztésbe kezdtünk. A konyha északi fala nem került elő, csak annak pusztulása után a helyére került betöltés volt megfigyelhető az árok keleti metszetaljának északi végében, de ennek alapján a helye teljes bizonyossággal megállapítható volt.

2. A regéci vár 2009. évi kutatási helyszínei az Alsóvárból nézve észak felé.
 A Felsővárban: 1) 9. terület, déli ajtó, 2) 20. kutatóárok. A Középső várban: 3) 21. terület – gödör, 4) 22. kutatóárok, 5) 19/B és 19/C kutatóárkok, 6) 23. kutatóárok, 7) 21. árok – 48. helyiség (pince), 8) Középső vár udvarának déli része – 32., 42., 47. és 49. területek.
 Regéc községben: 9) a regéci vár 1999 – 2009 közötti leletanyagának rendezése, feldolgozásának előkészítése. Giber Mihály felvétele és rajzi kiegészítése

Az árok keleti metsztfalán tisztán mutatkoztak a rétegek, köztük a konyha 17. századi (habarcsos) járószintje is. Közvetlenül a konyha 17. századi járószintje alatt szürkésfekete réteg helyezkedett el, ennek leletanyaga 16–17. századi vörös és szürke anyagú mázatlan kerámia volt. A keleti metsztfalón mutatkozó kettős habarcscsíkban a konyha korábbi, 16. századi járószintjét véltük felfedezni (a habarcscsíkokkal jellemezhető rétegből leletként késnyél, bronz veret, vastöredék, 15–16. századi mázatlan kerámia került elő). A kettős habarcscsík között vékony humuszos réteg volt megfigyelhető. A lejjebb jelentkező rétegekből (barnászvörös, szerves anyagot vagy hamut tartalmazó réteg; szürke apró mészfoltos, faszénfoltos réteg; a támpillér maradványa feletti sárgás habarcs, alatta szürke sziklamálladékos réteg; a belső pillértől észak felé eső barna, habarcsos réteg; felette markáns égéscsík, mely a pillér visszabontását megelőzően került ide és középtájon függőleges beásás, talán cölöplyuk szakította meg) 15–16. századi leletanyag került elő. A támpillér és a konyha északi fala közötti mélyítés során elért mélység 142 cm volt. A mélyítés során legalul egy rozsdabarna réteg húzódtott, melyben leletként patkódarabot, többnyire vörös anyagú, mázatlan, 15–16. századi kerámiát, néhánybelül mázas töredéket és egy meghatározhatatlan vas eszközt találtunk. Az altalajt vagy a sziklafelszín nem értük el a kutatóárokban.

*3. Regéc, Középső vár, 22. árok, nézet délnyugat felől;
a keleti metszettel rétegei, az árok középső és északi részén.
Giber Mihály felvétele*

A 19/B árok a korábban az udvar északi részében nyitott 19. árok nyugat–délnyugati irányú folytatását jelentette a 46. (földbe mélyített boltozott tér) és a 27. (nyugati palotaszárny keleti oldalához épített 17. század közepi) helyiségek közötti területen. Az árok keleti végén –40 cm-es mélységben előkerült a 46. helyiség boltozata, illetve a helyiség délnyugati vége. Az árok nyugati végén –20 cm mélyen a 27. helyiség keleti falával nagyjából egyező irányú, annál korábbi építésű fal alapozása bukkant elő, 60–65 cm mérhető szélességgel. Az akna és a fal között a felszín alatt szürke réteg jelentkezett. A 46. helyiség és a „korai” fal közti betöltésben elért mélység –145 cm volt. A korábbi fal mellett –80 cm-en kemény habarcsosnak tűnő szint mutatkozott, alatta köves törmelék helyezkedett el. Az árok nyugati oldalán a habarcsnak tűnő réteget fotózás után áttörtük. A fal alatti kemény (habarcsához hasonlító) sziklamálladékos réteg délen 100 cm, északon 95 cm mélyen volt, ez alatt sötétbarna, faszéndarabos, helyenként zöldköves réteg, tőle északra sziklába vagy köves omladékba ütköztünk, kb. 107 cm mélységben. Az árok leletanyaga igen változatos volt. A fal feletti, illetve az akna boltozatára futó rétegből kevés kora újkori, döntően mázas kerámia került elő. Az akna (46. helyiség) beásásának betöltéséből 15–17. századi kerámia, 1 db bronz-, talán könyvsarok veret, tál alakú kályhaszem töredéke, 17. századi tálak töredékei, kályhacsempe töredékek, patkó, vasszegek, puskagolyó, bokály töredéke, késnyél, „S” alakú kampó, fém karika töredéke, állatsont került elő. A fal alatti kemény (habarcsához hasonlító) sziklamálladékos réteg alatt elhe-

4. Regéc, Középső vár; a 21. árok bővítése során előkerült 48. helyiség (dongaboltozatos pince) képe dél–délkelet felől; háttérben a 40. helyiség keleti fala, aminek a pince boltozata hozzáépült. Giber Mihály felvétele

lyezkedő sötétbarna, faszéNDARABOS, helyenként zöldkőves rétegben sötét anyagú, sárgás mészbevonatú 14. századi kerámiát találtunk.

A 19/C árkot a 19/B árokban talált fal irányának tisztázása érdekében nyitottuk meg, a fal irányát követve észak felé. A fal felett az udvar szintje alatt téglás, kőves, barna földes betöltés helyezkedett el. Ebből származó lelet: csizmapatkó, szegek, apró kora újkori kerámia töredék, 17. századi kályhacsempe oromdíz, apró pipatöredék. Az árkot a továbbiakban észak felé 100 × 150 cm-es területen bővítettük a 27. helyiség északkeleti sarkánál. A bővítésben előkerült az észak–déli irányú fal folytatása, melyre utólag épült rá a 27. helyiség keleti fala. A fal 216 cm hosszan mutatkozott, szélessége az árok déli felében 60 cm-esnek, az árok északi felében 68 cm-esnek volt mérhető. Az árok északi részén, a fal nyugati oldalán habarcsos, kőves felületet találtunk, ennek átvágása után az árok nyugati metszetsfalában jól látszódtak a korábbi járósíntek, melyeket a 27. helyiség északi falának alapozási árkával átvágtak. A 27. helyiség északi falának esetében az alapozás nem kiugrik a felmenő fal síkja alól, hanem befelé, a fal síkja alá megy. Annak eldöntése, hogy a korábbi fal milyen építményhez tartozhatott, a következő ásatási időszak feladata lesz.

A keleti palotaszárnyban lévő 14. helyiségben nyitott 1 m széles 23. sz. kutatóárokkkal vizsgáltuk meg a helyiség területén a rétegvizszoenyokat. Megfigyelhető volt a szoba 17. századi járósíntje, ahonnét igen apró, kevert kora újkori kerámia, egy rézborítás erősen korrodált darabjai és egy üvegpalack töredékei kerültek elő. Az árok teljes területén előkerült a szabálytalan felületű természetes sziklafelszín, átlagosan 40 cm mélységben,

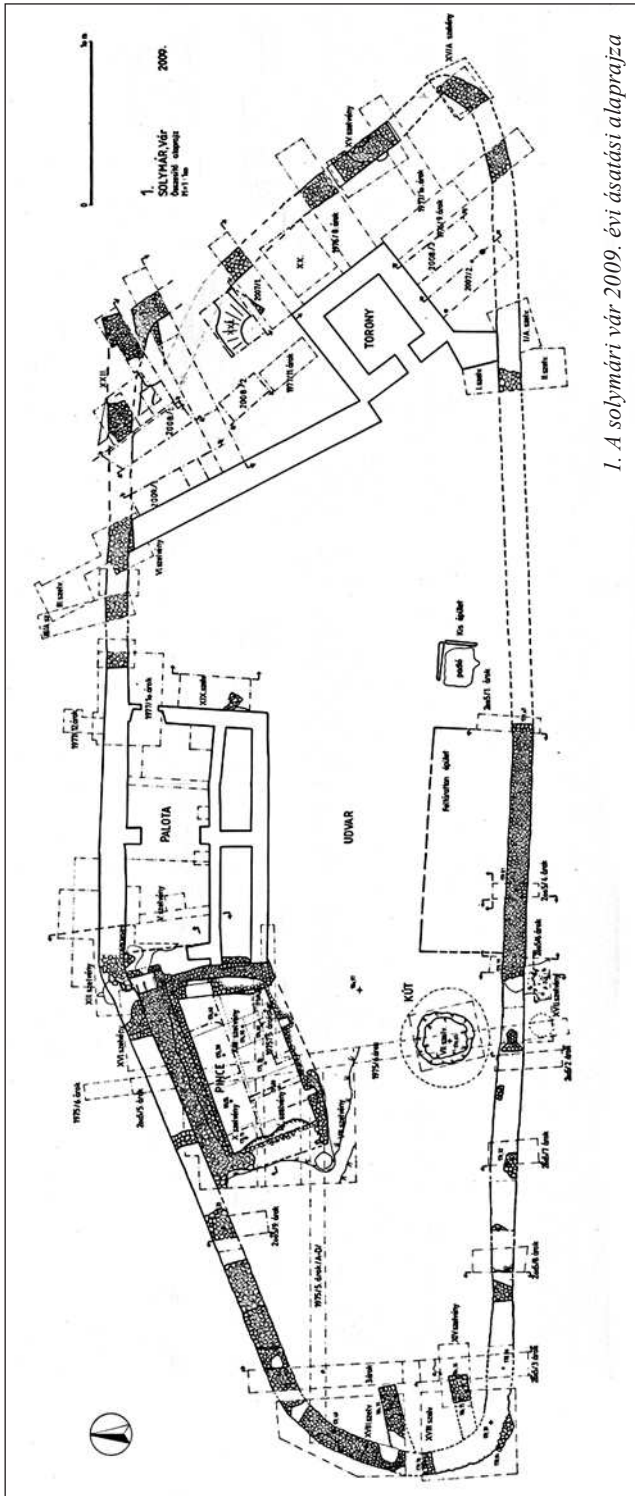
5. Regéc, Középső vár udvarának déli része észak felől; az omladékdomb bontása az ásátás második hetében; balra a keleti palotaszárny déli vége, középpütt a 32. terület, jobbra a 47. terület keleti fele, a kép felső részén az Alsóvár sziklatömbjének részlete. Giber Mihály felvétele

felette az árok teljes hosszában habarcsos rétegek húzódtak, melyekből jellegtelen, égett, mázatlan kerámiatöredékek apró, korrodált fémdarabok, állatcsontok kerültek elő.

A 21. kutatóárok megnyitásával próbáltuk tisztázni a nyugati palotaszárny keleti oldalán elhelyezkedő 27-es és 30-as helyiség közötti kővel töltött gödör funkcióját. A kutatóárok a nevével ellentétben kezdettől fogva egy nagyjából téglalap alaprajzú, több méter széles területet jelentett. Az ásátás első két hetében nem is volt megállapítható, hogy mit is rejt az omladékkal az udvar szintjéig betöltött mélyedés. Végül az utolsó heten mind az északi, mind a déli oldalon teljes hosszúságban kibontakozott egy dongaboltozatos pince boltozatának indítása. Egyértelművé vált, hogy a csaknem másfél méteres omladékréteg elhordásával a vár egy eddig ismeretlen pincéjét (48. helyiség) sikerült feltárni, pontosabban a pince feltárásába belekezdeni. A pincében a boltváll vonalánál mélyebbre nem mentünk, hanem kelet felé haladtunk a fekete, köves omladékban. Ennek során előkerült a pince leomlott keleti falának csonkjája is. A pince méretei: kelet–nyugati hossz: 4,70 m, észak–déli szélesség: 3,50 m.

A 21. árok omladékrétegének és magának a 48. helyiség betöltésének a bontásából származó leletanyag igen változatos volt: bokály töredékek, kályhacsempe-töredékek (párkány, mázas, habán sárgamázás), kora újkori használati kerámia, bronzkori kerámia, lószerszám, patkó, állatcsont, gótikus mérműves ablak töredéke.

A munka legnagyobb részét kitevő kutatás, a Középső vár udvarának déli részén lévő törmelékhalom elhordása képezte. Ezen a területen a keleti és a nyugati palotaszárnyak kö-

I. A solymári vár 2009. évi ásátási alaprajza

zött az udvar teljes szélességében elnyúló, a kutatás kezdetén kb. 3-3,5 m magas omladékdomb mélyén egy újabb, eddig nem ismert, az udvart dél felől lezáró épületszárny felbukkanását vártuk. Három heti feltárás után ebbéli reményeinkben csalatkoznunk kellett. Az udvar e területén a 32., 42., 47. és 49. számú területeket jelöltük ki. A 32. és 42. sz. területek kutatása már az előző évben megkezdődött, ezek esetében tehát a korábbi ásátás folytatásáról volt szó. A 47. terület tulajdonképpen a 42. terület déli irányú folytatása a 32. területtől nyugatra, míg a 32. terület déli végét a keleti palotaszárny déli homlokzatának kelet–nyugati irányú vonala jelöli ki, ez után dél felé már a 49. terület következik. A nevezett területek kutatása során épület nem került elő. Az óriási mennyiségű omladék idekerülésének oka egyelőre tisztázatlan maradt. A kutatás során ugyanakkor a keleti palotaszárny mentén haladva előkerült a palotaszárny alatt lévő pince lejáratának valószínűleg keret nélküli aajtaja, továbbá a palotaszárny délnyugati sarkát is sikerült kiszabadítani az omladékból. Az utóbbi nem bizonyult homogén összetételűnek, alatta a felszín sem volt egyenletes felületű. A 32. területen egyértelműen bebizonyosodott, hogy a kele-

ti palotaszárny nyugati fala előtt előző évben megfigyelt homokréteg nem sziklamálladék, hanem mesterségesen ráhordott feltöltés. Ennek széle mintegy 3 m távolságra húzódott a keleti palotaszárny nyugati falától. Benne kövek, téglák voltak találhatóak, alatta barna rétegként jelentkezett az udvar járószintje. Kiderült, hogy erre a területre az omladék nyugat felől dőlt ide, továbbá megfigyelhető volt, hogy a szelvény nyugati felében erősen agyagos a törmelék. A sziklafelszín a keleti palotaszárny déli végénél enyhén dél felé (az Alsóvár irányába) emelkedik. A 47. területen apró köves, téгла törmelékes jellegű réteg volt megfigyelhető. Dél felé haladva ugyanakkor az udvarszintet csak kis felületen értük el, az nyugat felé lejt és a törmelék továbbra is vastag, tetején kb. 1 m vastag homokréteggel.

Az udvar déli részén kutatott terület kiemelt jelentőségű a három hét alatt előkerült nagyszámú reneszánsz, illetve profil nélküli, de nagy valószínűséggel szintén kora újkori építkezésből származó faragott kőanyag miatt. A kőfaragványok közül kiemelendő egy virágdíszes kandallóelem töredéke, melyen egy évszám egy része („...63”) is megmaradt – alighanem 1563-as évszámról van szó. Hasonló jelentőséggel bírhat egy antiqua feliratos („...EC OCIA...”) töredék, ill. a nagy valószínűséggel hozzá tartozó feliratos párkánytöredék további részlete („...VS N...”) is. Találtunk egy kettétört, de egyébként csaknem teljes hosszában (128 cm) megmaradt küszöböt is, melyen a lenyomatok alapján pontosan mérhető volt az egykori ajtó helye. Az ajtó belszélessége így 96 cm volt. A területről igen gazdag kora újkori (nagyraészt 17. századi) leletanyag is előkerült: vegyes és zöldmázás kályhacsempe-töredékek, dísz- és használati kerámia töredékek, bokály töredékek, mázas és mázatlan padlóteglák nagy számban, habán edénytöredékek, pipatóredékek, szegek, egy széles penge darabja, egy balta feje, ládaveretek, rézlemez, további fémtárgyak töredékei, tetőcserep, állatcsontok.

FELD ISTVÁN

A SOLYMÁRI VÁR 2009. ÉVI ÁSATÁSA

A vár 2005 óta folyó feltárását – 2007-től az ELTE Régészettudományi Intézete Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke tanátságaként – 2009-ben is két helyen végeztük. Egyrészt befejeztük a vár északkeleti sarkának alaprajzi meghatározását és az itteni rétegvizonyok tisztázását, másrészt folytattuk a palotaépület nyugati oldalához csatlakozó, ún. mélypince betöltési rétegsorának rendszeres bontását, miután az év tavaszán befejeződött a tér déli és nyugati falazatának visszaállítása.

Északkeleten egy nagyobb szelvény nyitásával jelentős szakaszon feltártuk illetve meghatároztuk a 18. századtól nagyrészt kitermelt, átlagban 140 cm vastag 14. századi északi várfal keleti végszakaszát és annak támpillérszerűen megvastagodó északkeleti sarokrészét, továbbá nagyobb felületeken vágtuk át az annak belső oldalához csatlakozó, 15. század közepére keltezhető feltöltési rétegeket. Kutatóárkot nyitottunk a toronytól észak felé húzódó belső osztófal keleti síkja mellett is, s ezzel sikerült tisztáznunk a vár északkeleti negyede késő középkori szintviszonyait. Mindezek alapján már hitelesen elvégezhető az elbontott várfal tervezett, mellvéd magasságig történő felfalazása – természetesen a fal vonalának előzetes, régészeti ásatás keretében történő teljes kibontását követően –, továbbá a terep végső, visszatöltéseket is igénylő rendezése. A munka végén az árkokat és szelvényeket visszatöltöttük, a terepet rendeztük.

A nyugati mélypincében végre lehetőségünk nyílt arra, hogy a 16. század első feléből származó, rendkívül gazdag kerámia-, fém- és üveg-leletanyagot tartalmazó betöltési rétegek bontását már a közvetlen építészeti kivitelezési igényektől függetlenül, csak tudományos szempontok alapján folytathassuk. Az előző évi mélyebb déli kutatóblokkok ismételt dokumentálása és ideiglenes visszatemetése után az északi várfal mellett megmaradt középső betöltési tömb rétegenkénti bontását kezdtük meg, párhuzamosan kitermelve a pince keleti fala előtt a korábbi munkák során felhalmozott törmeléket is.

Északkeleten mintegy 2 köbméter vegyes betöltési-pusztulási rétegsort bontottunk el, magukról a rétegekről megállapíthattuk, hogy a metszetrajzban rögzíthető elválásuk ellenére éles elkülönítésük nem lehetséges, lényegében egyetlen időszakban kerültek helyükre. Erre utalt a belőlük előkerült, igen gazdag, változatos kerámiából, üveg- és fémtárgykból állóegységes jellegű leletanyag is. A pince járósíntjét még nem értük el, megfigyeléseink ugyanakkor alátámasztják a 2008-ban megfogalmazott építéstörténeti értékelést, miszerint itt egy, a nyugati fal beomlása miatt félbeszakadt, az északi várfalhoz és a palotaépülethez képest utólagos építkezéstről kell beszélnünk. Munkánk során ugyanakkor kitisztítottuk a keleti pincefal épen maradt falsíkját is, így annak tervezett kiegészítése – hasonlóan a pince északi falához – már nem igényel további régészeti előkészítést, a munka egy jóváhagyott terv és az anyagi feltételek megléte esetén már elvégezhető. A mélypince belseje a feltárás végén rendezett képet kapott, a betöltési rétegek rendszeres további bontása azonban sürgős, a következő évben is folytatandó feladat.

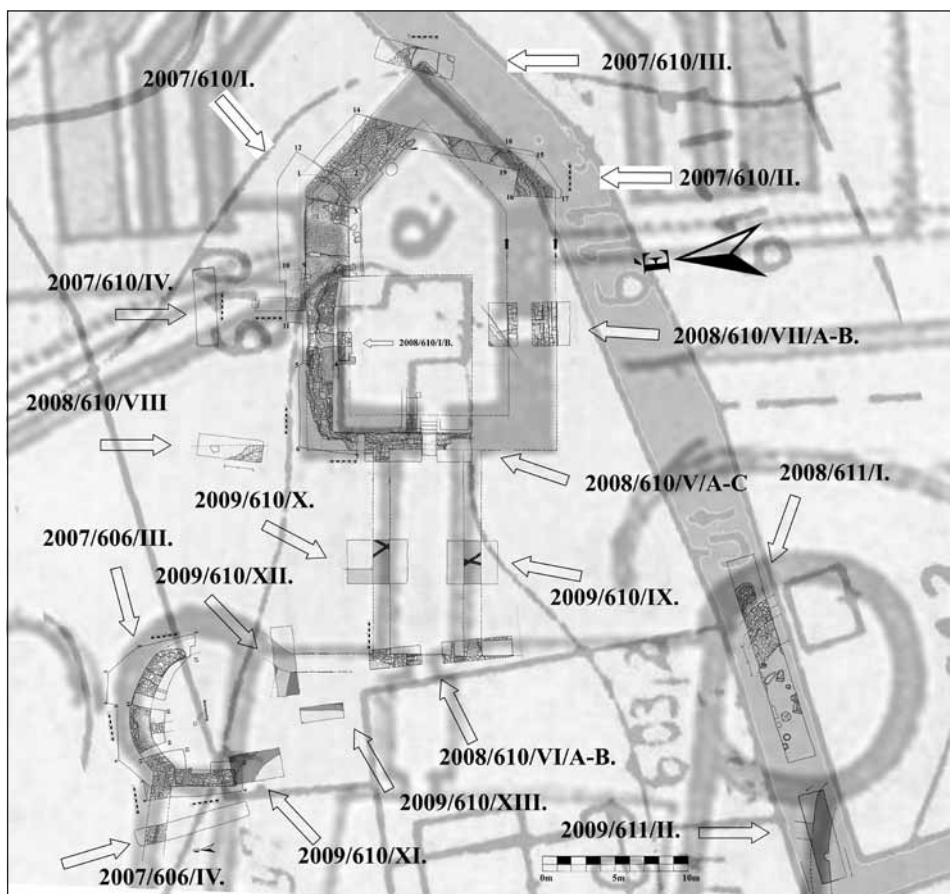
MAKOLDI MIKLÓS

JELENTÉS A TOKAJI RÁKÓCZI VÁR ALAPRAJZHITELESÍTŐ FELTÁRÁSÁNAK 2009-ES ÉVADÁRÓL

A Bodrogköz hajdani csücskében, a Tisza és Bodrog mai torkolatától 1 km-rel északabbra elhelyezkedő tokaji Rákóczi vár régészeti kutatása 2007-ben kezdődött meg a szerző terepi vezetésével, a miskolci Herman Ottó Múzeum intézményi keretei között. A Tokaj város főterétől légvonalban alig 1,5 km-nyire lévő vár kutatása az elmúlt három évben nagyot haladt előre: sikerült azonosítani több fontos épületet és várfalat. Ez nagyrészt annak köszönhető, hogy az erődítményről számos 16–17. századi metszet, alaprajz, illetve látkép maradt fenn, az írásos forrásokat pedig 1995-ben Détsy Mihály foglalta össze a Tokaj Várostörténeti Tanulmányok II. kötetében.

Ezen források segítségével már 2007-ben azonosítani tudtuk a vár keleti ágyútoronyát, az 1530-as években épült „Vasaló-bástyát”, valamint a külső vár DNy-i sarokbástyájának – „Merítő-bástya” – ágyúkazamatáját, melyről elképzelhető, hogy a Némethy Ferenc által a 16. század közepén kiépített külső vár egyik olasz bástyája; a belső várban pedig azonosítani tudtuk a feltételezhető legkorábbi épület, egy lakótorony alapfalait, illetve megtaláltuk a belső vár kerítőfalának ÉK-i rondelláját is.

A 2007-es év ásatásai tájékoztató jellegűek voltak, céljuk inkább az épületek azonosítása volt, de nem törekedtünk a stratigráfiai helyzet meghatározására, tehát lényegében csak a földfelszíntől nem túl nagy mélységben elhelyezkedő falak tetejét bontottuk ki helyenként. A 2008-ban ezzel ellentétben arra törekedtünk, hogy a már ismert tények tudatában, célzott módon, újabb épületek pontos helyzetét tudjuk meghatározni és ezen

1. Tokaj, a belső vár K-i részén végzett feltárások összesített rajza, összevetve a helyrajzi térképpel és Lucas Geörg Ssicha 1664. évi alaprajzával

épületek feltöltésének rétegtanát is tisztázzuk. Ennek köszönhetően kevesebb épületet azonosítottunk, viszont meglepően sok 16–17. századi lelet került felszínre. Volt olyan rétegünk (S.: 58), ahol 3 m²-nyi területről, fél méter vastagságban 5 ládányi leletanyag került elő, közte több ezüstpénz, kályhacsempe, üvegtárgy és rengeteg kerámia. Ezen leletanyag restaurálása már megtörtént, csak ebből a rétegből több, mint 10 db kiegészíthető edény töredékei láttak napvilágot.

A 2008-as évben főképpen a belső vár területére koncentráltunk. Az év legnagyobb eredménye az volt, hogy sikerült megtalálnunk a K-i ágyútorony „in situ” küszöbkövét – tehát bejáratát, illetve azonosítottuk az ágyútoronyt és a belső várat összekötő 7,5 méter széles kőhíd maradványait, illetve a belső vár keleti palotaszárnyának keleti falát. Továbbá kutattunk a korai lakótorony belsejében is, ahol megtaláltuk a korabeli padlószintet. De a váratlan meglepetést a nyugati palotaszárny kutatása szolgáltatta, ugyanis itt több fő- és osztófalat is azonosítani tudtunk – és ezen falakon belül 4 temetkezésre bukkantunk számos reneszánsz épületfaragvány, aranyozott lószerszámdísz, illetve üvegek helyi fém talptöredékének társaságában. Ezen leletek talán az eddig azonosítatlan palotakápolna

2. Tokaj, vár, a K-i ágyútoronyhoz (Vasaló-bástya) vezető kőhíd falának külső síkja a lőrésekkel

közelségére utalhatnak. Továbbá a belső vár déli részén nyitott szondánkban előkerült több, mint 40 db kétszer hornyolt profilú gótikus épületfaragvány, illetve a kerítőfal DK-i rondellája is, melyet a 17. században lőportoronnyá alakítottak.

A 2008. évet tehát még a 2007-esnél is sikeresebbnek könyvelhettük el, tekintve az előkerült, magasan álló falak, épületek jó állapotát, felszínközelségét, illetve a leletanyagot. Ebből, a 2007–2008-ban előkerült szép anyagból nyílt kiállítás a Tokaji Múzeum földszinti kamaratermében, 2009. május 30-án, mely azóta is megtekinthető.¹

A 2009. július 20. – november 13. között folytatott ásataink előzetes célkitűzései a következők voltak:

- A vár keleti részén (610. telek) folytatni a Vasaló bástya és a hozzá kapcsolódó kőhíd kutatását, kideríteni, hogy a híd szerkezetét tekintve hány támpilléren nyugszik, illetve meghatározni, hogy a 2008-ban feltárt, ismert korabeli alaprajzon nem szereplő falak milyen épületekhez tartoznak.

- A 610. telek mellett futó 611. számú útnál, ahol az keresztezi a külső vár K-i sáncát, a sáncot lehetőség szerint átmetzeni és építési periódusait meghatározni.

- A belső vár D-i oldalán tisztázni a vár déli falának és a kerítőfalnak a helyzetét, ezzel meghatározni a DK-i és DNY-i rondellák pontos helyét.

- A belső vár É-i oldalán (606-os telek) lehetőség szerint tisztázni az É-i palotaszárny helyzetét, rétegtanát.

- A 606-os telken egy É–D irányú szelvényvel keresztülmetzeni a külső vár északi sáncát, tisztázni az építési periódusokat és lehetőség szerint azonosítani a 17. században „Kis-bástya” néven emlegetett védművet, mely valószínűleg egy korábbi, Némethy-féle ágyúkazamatás bástya vagy rondella átalakításából jött létre.

1 A 2007-2008. évi ásatai beszámolókat l. a *Castrum*, 7. (2008/1) és 9. (2009/1) számában.

3. Tokaj, vár , a 602/IV/A-B szelvények
a Merítő-bástya 16., illetve 17. századi falaival és rétegeivel

– A 602-es telken azonosítani a 2007-ben már kutatott ágyúkazamata déli irányú kiterjedését, illetve megtalálni a hozzá déli irányból csatlakozó 16. századi, Némethy-féle külső kővár falát, s ezzel bizonyítani a Zsámboky János-féle 1565. évi látkép feltételezett hitelességét.

A fentebb kitézött célok közül sajnos nem mindegyiket tudtuk maradéktalanul megvalósítani, de eredményeink így is jelentősek. Vegyük hát tételesen sorra, milyen új eredményeket hozott az ideai ásatás!

A külső vár keleti ágyútornyánál (Vasaló bástya) folytattuk a kőhíd kutatását. Két szelvényt nyitottunk a 14 m hosszú híd középső részén – rábontva mind a déli, mind az északi hídfalra –, s egészen a 380 cm-es mélységig jutottunk. Meglepődve tapasztaltuk, hogy a híd mindkét falán szakállaspuskának való, közös torokból induló kétágú lőrészeket találunk. A meglepő az, hogy ezek a lőrészek a Vasaló bástya 2008-ban feltárt kő küszöbének szintje alatt találhatóak. Tehát a hídnak volt egy olyan szintje is, mely a tényleges járósínt alatt helyezkedett el és arra szolgált, hogy a belső vár vízesárákat felügyelet alatt tartsa. Ebből arra következtethetünk, hogy a kőhíd még akkor épült, amikor a belső vár árkában víz volt, valószínűleg tehát akkor, amikor a külső vár még nem létezett. Így felvethető, hogy a kőhíd a keleti ágyútoronnyal egyidős, annak ellenére, hogy Zsámboky János 1565. évi metszetén egyértelműen fahíd vezet a Vasaló bástyához. Természetesen nem zárható ki, hogy létezett egy korai fahíd is, de ha végiggondoljuk, akkor logikusabbnak tűnhet az a lehetőség, hogy a 27 × 17 m-es alapterületű, helyenként 3,4 m falvastagságot elérő, monumentálisnak mondható ágyútoronyhoz már nem igazán megterhelő egy fedett köhi-

4. Tokaj, vár, a 611/II. szelvény a belső vár D-i kerítőfalával és a DK-i rondella indításával

falazata is. Tehát mind az alsó kő szint összeköttetésben van a keleti palotaszárnyal, mind a felső fa szint is! Viszont az ideai ásátás a hídnak egy olyan szintjét hozta felszínre, ami a Vasaló bástya bejárati küszöbe alatt található egy emelettel, tehát ez a híd harmadik szintje! Ezzel kapcsolatban felmerül, hogy ez a híd nem is áll pillérekre, hanem teljes hosszában a földbe alapozták és így végül egy külön épületszárnynak tekinthető, amely keskeny ugyan, de alul mégsem átjárható a várárok szintjén. Tehát lényegében nem híd, hanem egy többszintes összekötő épületszárny lőrésekkel a várárok védelmére. Megállapítható továbbá, hogy a most megtalált legalsó szint sincs olyan „alacsony”, ugyanis a most feltárt lőrések 1,5 m-re vannak a mai talajvízszint felett, ami egyben a Bodrog és Tisza vízszintje is, de 1954 előtt, amikor a tiszalóki vízierőmű megépült, a vízszint 4,5 m-rel mélyebben volt. Tehát a 16. századi várárok vízszintje a most megtalált lőrésektől 6 m-rel lejjebb helyezkedett el, ami jelentős mélység! Tehát ezen a 6 méteren belül még nyugodtan elképzelhetőek boltíves nyílások, amelyeken a víz átfolyhatott a híd vagy épületszárny alatt. Viszont ha ez a feltételezés helytálló, akkor meg kell állapítsuk, hogy a vár más részeihez hasonlóan itt is 8-9 m magas, jó állapotban megmaradt álló falakkal kell számoljunk, melyek (elvileg) feltárhatóak lennének eredeti szintjükig.

dat építeni, 1,1 m vastagságú falakkal, amin az átjárás mégiscsak biztonságosabb, mint egy nyitott, gyúlékony anyagból épült, könnyen szétlőhető fahidon. Ennek az elképzelésnek az sem mond ellent, ami a 2008-as ásátáson derült ki: hogy a kőhíd falai a belső vár keleti falával nincsenek kötésben, a Vasaló bástya nyugati falával viszont igen. Tehát könnyen elképzelhető, hogy a 14 m hosszú, 7,5 m szélességű kőhíd a keleti ágyútoronnyal egyszerre épült, azaz az 1530-as évekből való.

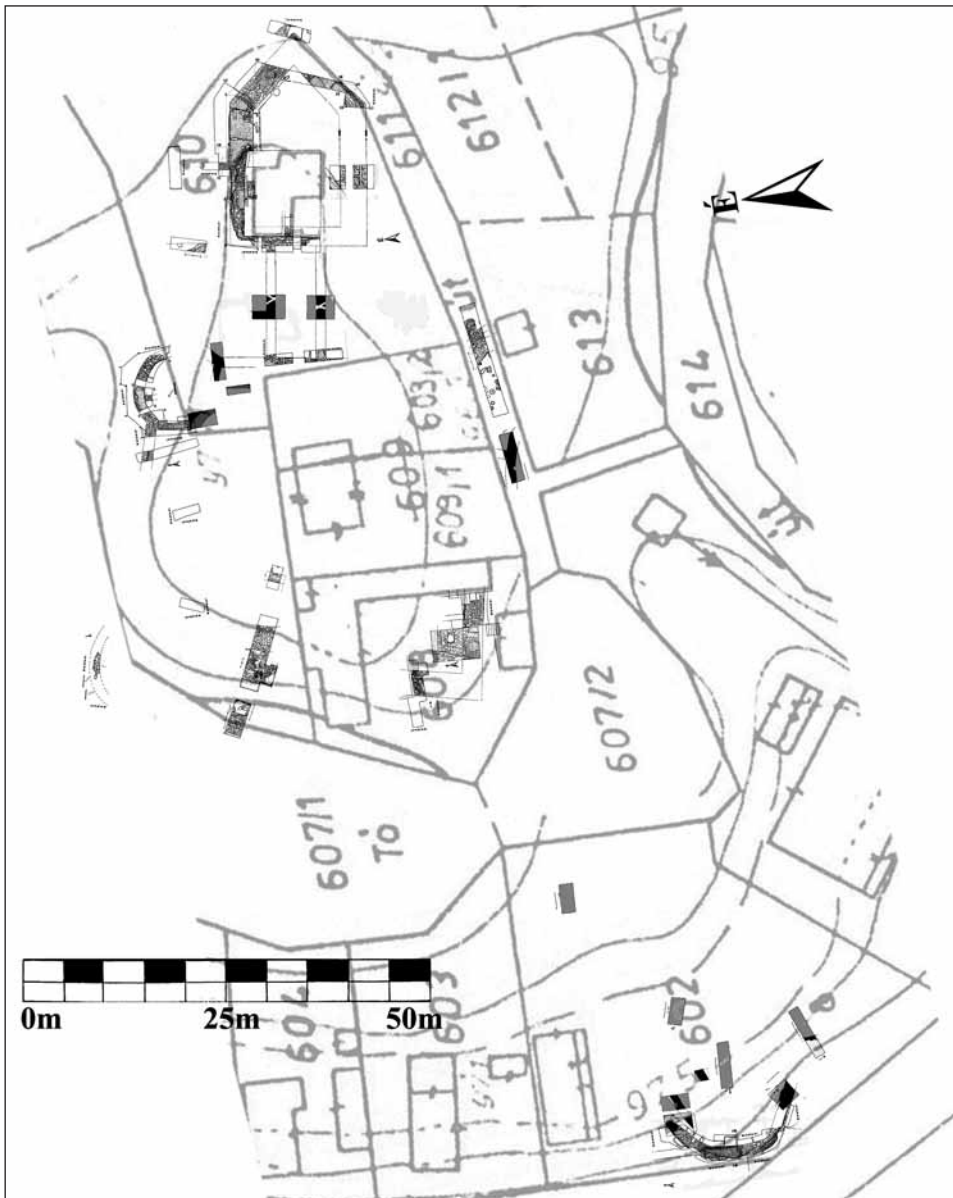
Az ideai feltárás eredményeként azonban az is kezd világossá válni, hogy ez a híd akár egy önálló épületszárnynak is tekinthető, függetlenül attól, hogy mikor épült. Hiszen a 17. századi Lucas Geörg Ssicha metszeteiről tudjuk, hogy valószínűleg több emelet magas lehetett, ugyanis a keleti ágyútoronnyal volt egy kő, illetve egy későbbi fa épületszintje is, azaz lényegében kétszintes volt. Emellett Ssicha 1668. évi metszeten egyértelműen látszik, hogy az ágyútorony felső (fa) szintjével egy magasságú a hozzá vezető híd

Felvetődik a kérdés, hogy ha II. Rákóczi Ferenc 1704 őszén felrobbantja a várat, akkor hogy lehetséges, hogy ezt a hadászati szempontból fontos hidat nem pusztítja el, illetve, hogy 2009-ben ebből még 8-9 m magasságú fal áll? A kérdésre szintén az új feltárás adta meg az egyértelmű választ: a 17. századra a belső vár árkat, amelyen ez a „híd” átívelt, lényegében teljesen feltöltötték a külső vár járószintjéig, mivel a belső vár funkcióját veszítette, a hely pedig kellett a külső várban állomásozó katonáknak. Így maradhatott meg a keleti ágyútoronyhoz vezető híd alsó 8 métere, ugyanis alulról számítva 7 métert töltöttek a belső vár árkan! Ezt igazolja, hogy a híd északi falának külső oldalán megtaláltuk egy 17. századi épület vagy műhely járószintjét, egy visszabontott, a hídra merőleges kőfalat, a feltárt kis lőrészek szintje fölött. Tehát a 17. században már olyannyira funkcióját veszítette a belső vár és a belső várak, hogy azt teljesen feltöltötték, elfedve a 16. században még funkcionáló, szakállaspuskáknak való, egykoron 6 m magasán elhelyezkedő lőrészeket. Ennek köszönhetjük, hogy ezek a lőrészek, illetve a híd alsó szintje nem esett áldozatul Rákóczi robbantásainak. Mindemellett meg kell említenünk még, hogy a híd ásatásakor jelentős leletek kerültek elő: aranyozott felületű habán(?) kerámiaedény töredékei, koronás kétfarkú sellőt ábrázoló agyagkorong, oroszlános és alakos kályhacsempék.

Kutatási programunk következő pontját a 610. számú telken zajló finom munkák időigényessége miatt sajnos nem tudtuk megvalósítani, tehát a külső vár keleti sáncának a Vasaló bástyától délre fekvő részét nem metszettük át. Viszont a Herman Ottó Múzeum földfúró berendezésével a jövőben tervezzük, hogy végigfúrjuk a belső vár falától – a várárkon keresztül – a külső sánc külső oldaláig a 611. számú helyrajzi egységet, hiteles képet kapva ilyen módon a sánc pontos helyéről, illetve a belső várak feltöltési rétegeiről, sőt víz alatti szintjeiről. Ezáltal nagyban megkönnyítjük a későbbi sáncátvágás eredményes előkészítését és kivitelezését.

A 3. kutatási pontunkban kitűzött célunkat lényegében megvalósítottuk, mivel a 611 számú telek nyugati végében nyitott szelvényünkben sikerült rábontanunk a belső vár déli kerítőfalára. Ezáltal a későbbiekben jó eséllyel tudjuk meghatározni, a DK-i sarokrondella (a későbbi lőportorony) nyugati becsatlakozásának helyét a déli kerítőfalhoz. Továbbá mivel megtaláltuk a belső vár déli kerítőfalát, ezért egyértelművé vált hogy a 2007-ben, illetve 2008-ban, a 608-as telken kiásott 280, illetve 310 cm vastag falak nem a belső vár kerítőfalai, hanem a vár legkorábbi épületének, a DNY-i sarok elhelyezkedő, általunk lakótoronynak tartott építménynek az alapfalai, mivel a kerítőfal ezeken kívül, tőlük 3-4 méterre helyezkedik el, fálzorost alkotva a belső vár falaival.

A 4. kutatási pontunkban foglaltaknak szerint három szelvényt nyitottunk a 606-610 telek határán, a 610 telek Ény-i sarkánál. A 610/XII. számú szelvényünkben megtaláltuk a belső vár kerítőfalát erődítő ÉK-i rondella déli falindítását, melyhez a belső oldalról (Ny felől) rá merőlegesen, egy vele kötésben nem lévő 1 m széles fal csatlakozott. 2007-ben hasonló, merőlegesen támaszkodó falat találtunk a rondella másik, Ny-i csatlakozásánál, melyet most tovább kutattunk. Mindkét falról kiderült, hogy egyszerű, sekélyen alapozott (vagy alapozásig visszabontott) falakról van szó, melyek a rondella, sajátosan ívelt indításainál támasztja belülről a kerítőfalat. Az is kiderült, hogy a két támasztófal között sárga agyaggal van feltöltve a rondella, melyről a lejtős földrámpa a két támasztófal között ereszkedik le az északi fálzorosba. Hasonló belső-támasztó földmű nyomait figyeltük meg 610/XIII. számú szelvényünkben is, ahol egy, a belső vár keleti kerítőfalával (?) párhuzamosan futó, azt belülről támasztó földsánc nyomaira bukkantunk. Mindhárom szelvényben megfigyelhettük, hogy ezen homogén sárga, lőszös agyagból épített sáncok,

5. Tokaj, a vár területén 2009-ig végzett feltárások összesítő rajza, összevetve a helyrajzi térképpel

illetve feltöltések tetején végigfut egy vörös égési réteg, mely heves tűzvészre utal. E fölött pedig már a felrobbantott várfalak kötőrmeléke található.

Alapvető problémába ütköztünk az ÉK-i rondella kutatása során, mégpedig abba, hogy szinte az összes 17. századi alaprajz szerint a rondellához közvetlenül kapcsolódik az É-i és a K-i palotaszárny közös sarka, sőt az alaprajzok szerint kelet felől nem is lehet körüljárni a palotaszárnyat, hanem az közvetlenül a kerítőfalra épül rá. Ehhez

képest ebben a három szelvényünkben nyoma sem volt palotaszárnyak falainak, sőt úgy tűnik, hogy a palotaszárnyak a keleti oldalról is körüljárhatóak! Csak ezzel tudom magyarázni, hogy nem találtunk a kerítőfalhoz csatlakozó vastagabb falat. Ezt támasztja alá Zsámboky János 1565. évi látképe is, melyen a négy saroktornyos belső vár a keleti oldalon is falszorossal rendelkezik és csak ezután helyezkedik el a belső vár árka. A kérdést mindenképp tovább kell a jövőben kutatni a feltárás keretében.

Az 5. pontban foglaltakat, hasonlóan a 2. ponthoz, nem tudtuk 2009-ben véghezvinni, a sáncot a továbbiakban itt is fúrásokkal fogjuk megkutatni, illetve ha rendelkezésre áll majd kellő munkaerő, akkor egy szelvénnel megkíséreljük megkeresni a külső várhoz tartozó Kis bástya legalább egyik falát.

Az utolsó feltárás szezon keretében a bodrogperti Merítő bástya kutatásának szenteltük a legtöbb időt és energiát. A területen a 2007/I. szelvény után még további hetet nyitottunk. A bontás során számos új és nem várt problémával találtuk magunkat szemben. Azt tisztázni tudtuk, hogy a bástyának van egy 17. századi és egy korábbi, minden bizonnyal 16. századi építési periódusa is. Még a 16. században készül el a Bodrog felé néző ágyúkazamata külső fala, melynek felső része máig a földfelszín fölé emelkedik, hirdetve azt, hogy valaha itt állt a tokaji Rákóczi-vár. Ezen ágyúkazamata falának további földalatti részeit sikerült 2009-ben kiásni, de sajnos azt még nem tudtuk egyértelműen bizonyítani, hogy ehhez a feltételezhetően 16. századi ágyúkazamatahoz kőből épült korabeli kötőgátak is tartoznak. Ugyanis a bástyát a 17. században nagy átalakítások érték, melyek a külső falán nem változtatnak semmit, viszont a belső szerkezet teljesen átépítésével jártak. Egyértelmű, hogy több méter földet hordtak a bástyára (nyilván a földsáncok, illetve ágyúdombok építése miatt) és ebbe a földbe új alapokra, új belső szerkezetet építettek kőből (!). Ezek a 17. századi falak néhol keresztezik a korábbi bástyafalat, jó stratigráfiai helyzetet teremtve a kronológiai értelmezéshez. Összegzőképpen levonható az a következtetés, hogy a Merítő bástya 17. századi rétegei viszonylag jól feltárhatóak és akár bemutathatóak is lennének, míg a 16. századi járósíntek nagy része már a mai vízszint alatt található – így sajnos nem kutatható. A Merítő bástya területén végzett feltárások során az idei évben ágyúgolyók, sőt ágyútalpvasalás darabok, illetve szép kályhacsempék és használati tárgyak is előkerültek, illetve egy 17. századi ajtónyílás, melynek küszöbköveként egy tekintélyes méretű reneszánsz ajtó vagy ablak szemöldökkövét építették be.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a tokaji Rákóczi vár feltárásának 2009-es éve óta is eredményes és leletekben gazdag, igaz, néha nem várt és nehezen magyarázható fordulatokkal tarkította a kutatást. De mindenképpen kiemelendő, hogy a Merítő-bástyáról bizonyítható, hogy több periódusa van, a Vasaló-bástya hídjáról kiderült, hogy 3 szinttel rendelkezik, melyből a legalsó teljes épségben maradt fenn, illetve a belső várnak is elképzelhető, hogy van egy keleti falszorosa is és a palotaszárnyak csak ezen belül helyezkednek el. Leletanyag tekintetében pedig újra bebizonyosodott, hogy a mélyebben fekvő 16–17. századi rétegek gazdagok leletanyagban, melynek minősége is igazolja, hogy a Szapolyai korban (1459–1527), a belső vár az ország egyik királyi rangú és erősségű rezidenciája volt. Talán sikerül igazolni azt is, hogy Zsámboky János 1565. évi metszete valóban hiteles és talán ez árulja el a legtöbb információt a belső és külső vár szerkezetéről is.

Az ásatás végén, az előző évek gyakorlatával egyezően a kiásott falakat dokumentáltuk, majd geotextíliával letakartuk és földdel visszatemettük. Az évadot 2009. november 13-án zártuk. Ekkorra az előkerült leletanyag 80%-ának megtörtént a mosása, illetve mind a kerámia, mind a fémanyag restaurálása megkezdődött.

RINGER ISTVÁN

JELENTÉS A SÁTORALJAÚJHELYI VÁR 2008–2009. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

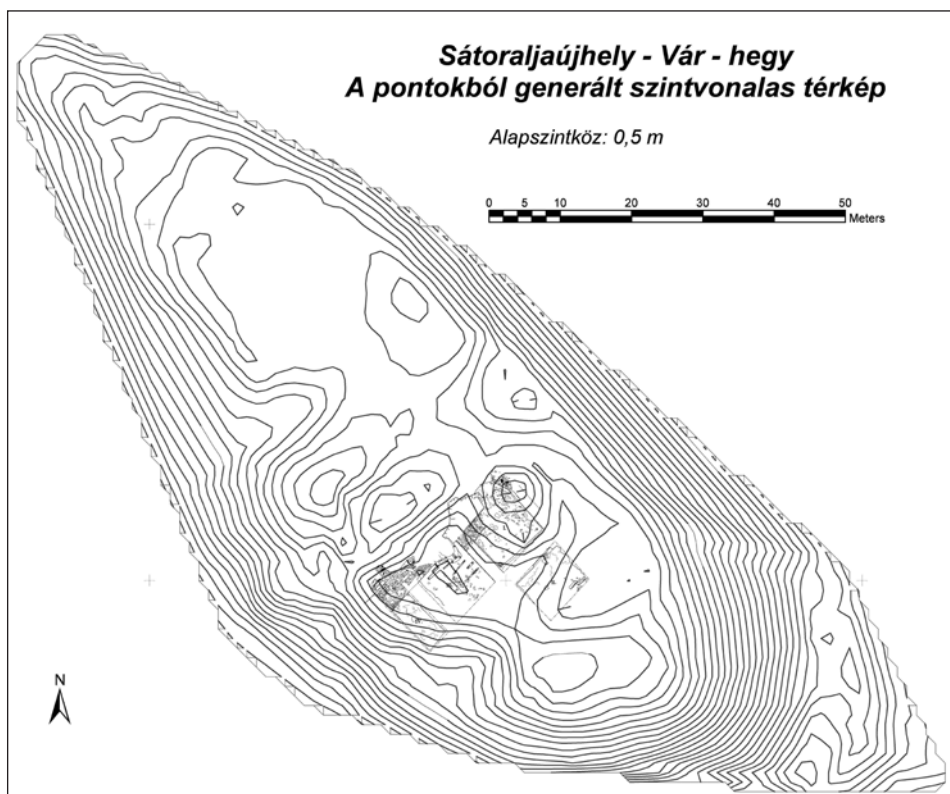
A Magyar Nemzeti Múzeum sárospataki Rákóczi Múzeuma 2008. nyarán elkezdte a Sátoraljaújhely határában, a 334 m magas Várhegyen lévő, teljesen elpusztult vár régészeti feltárását.¹ A munka tudományos tervésítés keretében, a Nemzeti Kulturális Alap és Sátoraljaújhely Város Önkormányzatának támogatása mellett zajlik. A régészeti feltárást megelőző évben, 2007-ben sor került a Várhegy geodéziai felmérésére és részleges geofizikai kutatására, mely alapján egy 10 éves feltárási ütemtervet dolgoztunk ki.²

A Várhegy 95 m hosszú és 25 m széles platójának DNy-i oldalán kezdtük meg a régészeti kutatást, 2008-ban 1, 2009-ben további 3 szelvény megnyitásával. Az eddig feltárt területen egy nagy alapterületű, több helyiségből álló épületegyüttes maradványainak részlete került felszínre. A 2008/I szelvényben egy 5x4 m belvilágú, osztatlan helyiséget tártunk fel, 60 cm magasan megmaradt keleti falában két *in situ* faragott kővel (ülőfülke?). A helyiség 160 cm széles bejárata É-i irányból nyílt, padlószintjét a hegyet képező andezit lefaragásával alakították ki. 110 cm vastagságú nyugati fala 130-140 cm magasan, jó megtartásban került elő. A 2009/II szelvényünkben feltártuk a D-i falában nyíló ajtó küszöbkövét és szárköveinek fészket. A helyiséget nyugatról keleti irányba csökkenő vastagságú nagyköves omladékréteg fedte, melyből III. (Vasa) Zsigmond 1623. évi pénze került elő. Az omladék ezen kívül minimális számú középkori és kora újkori kerámiatöredéket tartalmazott, a padlószinten ugyanakkor több gótikus és reneszánsz köelem is napvilágra került.

Az ettől D-i irányban megnyitott, 2009/II. szelvényünkben megfigyelt, öntött habarcsos padlószint egy másik helyiséget feltételez, melynek falai azonban nem estek bele az eddigi feltárási területbe. A vastag omladékréteg itt is csaknem teljesen leletmentesnek bizonyult, ám közvetlenül a padlószinten szintén több kőfaragvány került elő, melyekből két teljesen ép gótikus ablakkeret érdemel említést. A 2008/I szelvénytől Ny-i irányba nyitottuk meg a 2009/III és a 2009/IV szelvényeket. Előbbiben az omladékréteg alól a két előbbi szelvényünkkel megegyező szinten habarcsos padlórszletet tártunk föl, a szelvény keleti részében, pedig a padlószint felett, de még az omladékrétegben Ny-K-i irányban, egymással párhuzamosan fekvő gerendamaradványokat figyeltünk meg. Utóbbi szelvényünkben ugyancsak jó állapotban dokumentálhattuk a habarcsos padlót, közvetlenül felette 40 db, ölből öntött, még félkész puskagolyó látott napvilágot. A két utóbbi szelvény közötti metszetal alatt egy osztófal sejthető. Mindezek alapján egy Ny-K-i irányban 3 helyiségből álló épületegyüttes kezd körvonalazódni, amit É-i irányból egy 150 cm vastag, több rétegből rakott fal határolt, mely azonban a III. szelvény előtt egy szakaszon hiányzik. Nem kizárt, hogy itt egy bejárat lehetett, de az is elképzelhető, hogy csupán falkiromlással számolhatunk. A fal Ny-i vége előtt – mellvédfal csonkjának maradványával együtt – egy 5 fokból álló lépcsősor került elő, mely felvezetett az épület-

1 A vár történetéről I. DÉTSHY MIHÁLY: Hol állt a középkori sárospataki vár? A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 6. (1966.) 177–197., Uő: Újhely várának története. Sátoraljaújhely, 1994. Legújabban: Sátoraljaújhely-Várhegy. In: NOVÁKI GYULA–SÁRKÓZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Miskolc, 2007. 106–107.

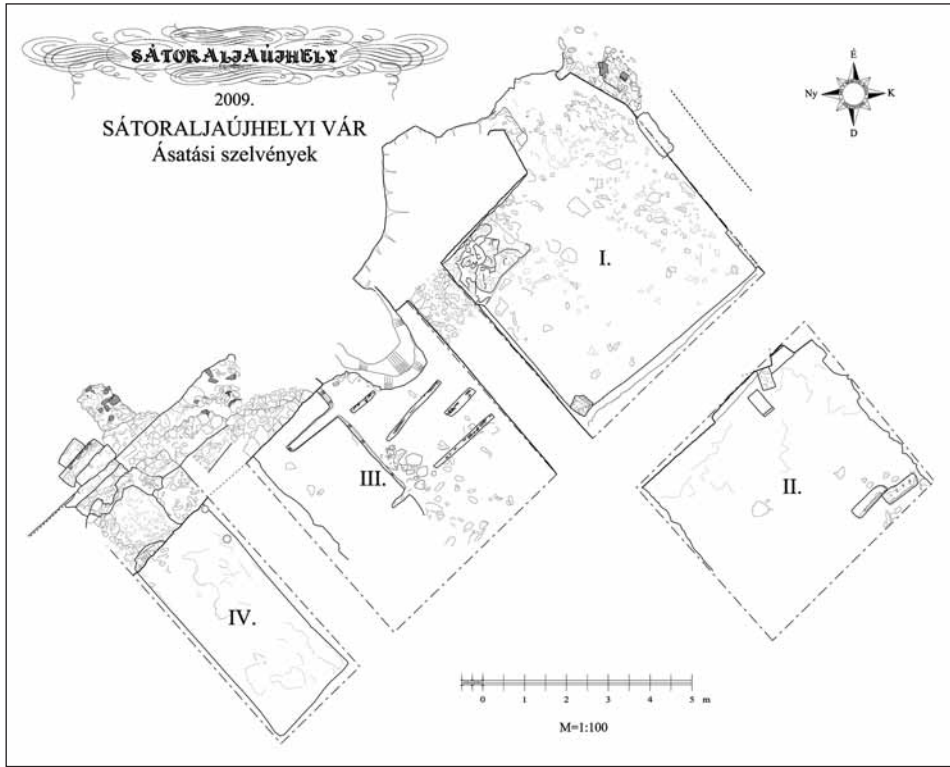
2 A feltárást előkészítő év eredményeiről: RINGER ISTVÁN–SZÖRÉNYI GÁBOR András: Jelentés a sátoraljaújhelyi vár feltárását megelőző műszeres lelőhelyfelderítésről. *Castrum*, 7. (2008/1) 160–165.

1. Sátoraljaújhely, a vár szintvonalas alaprajza az ásatási területtel

2. Sátoraljaújhely,
vár, a feltárt II.
és I. tér DK felől
(fotó: Várad
László)

3. Sátoraljaújhegy, vár, ásátási szelvények (Vajda József és Györfy Ilona felmérése)

együttös Ny-i helyiségébe. A legalsó lépcsőfok előtt egy keményre letaposott, agyagos, helyenként faszenes járósíntet figyeltünk meg, melynek felületéről számottevő mennyiségű 14–15. századi kerámiatöredék és több vaslelet (zabla, palánszgek, nyílcsúcs) került elő.

Az egyelőre csekély kiterjedésű régészeti feltárás bizonyosságul szolgál arra, hogy a vár feltárása minden korábbi szkeptikus véleménnyel ellentétben eredményekkel kecsegtethet, hiszen a pusztulásnak leginkább kitett központi zónában is jelentős méretű, helyenként csaknem másfél méter magasan álló felmenő falakkal számolhatunk. Így egy remélt, teljességre törekvő, szisztematikus feltárás során nem csupán a vár alaprajzi rendszerének és az egyes építési periódusainak a megismerését várhatjuk (bár önmagában már ez sem lenne jelentéktelen dolog) hanem lehetőség nyílik a vár feltárt részeinek konzerválás, állagmegóvás utáni bemutatására, s a Várhegy területének örökségturisztikai hasznosítására.

VÁRAK A BAKONYBAN

A CASTRUM BENE EGYESÜLET 16. VÁNDORGYŰLÉSE ALKALMÁBÓL FELKERESETT ERŐSSÉGEK

RAINER PÁL

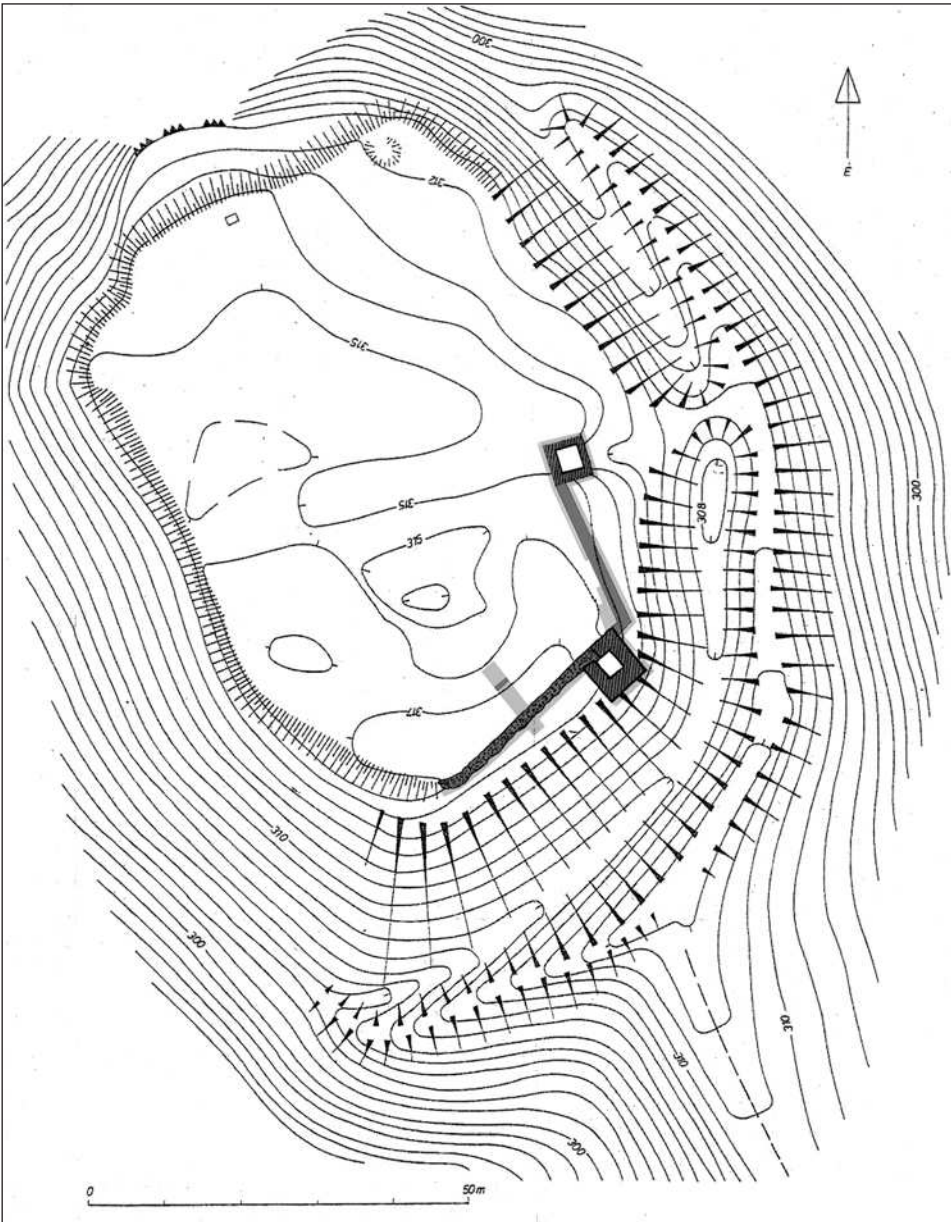
BÁND–ESSEGVÁR

Veszprémtől néhány km-nyire Ny-ra, szép természeti környezetben, Bánd község fölé emelkedő hegyen találjuk Essegvár vagy Segvár csekély romjait. (A középkori magyar nyelv nem csak az emberi test, hanem a természet hasonló alakzatait is ezen szóval illette, v.ö. pl. Segesvár). A várat legkönnyebben a 8-as főúton lehet megközelíteni gépkocsival vagy autóbusszal. A Budapest-Szombathely vasútvonalon érkező Herend állomáson vagy Márkó megállóhelyen leszállva tudja a továbbiakban busszal vagy gyalogosan elérni a várrmot. A hegy lapos tetején épült várat É és Ny-felől a meredek hegyoldal, D és K-felől jókora, máig is kivehető szárazárok védte. A bejárás feltehetően a K-i oldalon, az árkon egykor átvezető hidon történhetett.

Az Árpád-korban az Atyusz-, majd (1233 előttől) az Igmánd nemzetség uralta „Seg avagy Bánd földé” birtokon kezdetben nem említettek várat. Az valószínűleg 1279 és 1309 között épülhetett, első említését csak 1309-ből ismerjük, amikor az Igmándokkal rokon Lörinte nemzetség birtokába került. Ettől kezdve, kisebb-nagyobb átmeneti megszakításokkal, a Lörinte nembéli Segvári vagy Essegvári család birtokolta, egészen a 16. század elejéig-közepéig. Az Essegváriak fénykorukat az Anjou uralkodók alatt élték, nekik köszönhették felemelkedésüket. Később inkább csak a megyei birtokos nemesség körében játszottak vezető szerepet, az országos politikába nem volt beleszólásuk. Ezért, hogy pozíciójukat legalább részben megtarthassák, olyan főurak szolgálatába (famíliájába) állottak, mint a Rozgonyiak, Kinizsi Pál vagy a Szapolyaiak. A vár birtokán többször is meg kellett osztozniuk más – részben rokon – családokkal. Az egyes részbirtokosok között szinte folyamatos volt a viszálykodás, pereskedés. A család, a rokonság egyes ágai, majd a leányok férjhezmenetele után, a férjek családjai (Himfy, Rátóti famíliák), mindent elkövettek, hogy birtokos társaikat kiszorítsák a várból és egyedülként uralhassák azt.

A vártartományhoz kezdetben Billege, Tótvázsony (Veszprém m.) Kismelked (?), Igmánd (Komárom m.), Zics (Somogy m.) falvak tartoztak. Az itt élő népek tartották el munkájukkal, termény- és pénzadójukkal a birtokos családot. A későbbiekben további falvakkal, vagy részbirtokokkal egészült ki a vár tartománya (pl. Becske, Csékút, Csepely, Gecse, Gyepes, Lörinte, Németi, Padrag, Szentgál, Szentistván, Tósok, Vöröstó). Az Essegváriak 1330-ban megkapták a vár alatti és a Billege melletti vámszedés jogát is a királytól. A királyi adomány nem volt megvetendő, hiszen a vár alatti úton bonyolódott a Graz irányából, a Billegén átvezető úton pedig az Itáliából Magyarország belseje felé irányuló távolsági kereskedelem.

Essegvár a birtokos család lakóhelyeként és birtokközpontjaként szolgált. Innen indultak ki és ide tértek vissza környékbeli portyáikról, hatalmaskodásaikból is az Essegváriak

*Essegvár alaprajza a kutatóárok és -szelvények feltüntetésével
(Nováki Gyula felmérése alapján készítette Feld István Márton)*

és familiárisaik, akik időnként valóságos rémei voltak a környéknek. A jobbágyporták mellett feldúlták a kisebb nemesek udvarházait, de nem kímélték a veszprémi püspök és káptalanja, vagy a bakonybéli apát birtokait sem. A várban őrizték a portyáik során megszerzett értékeket is, pl. 1401-ben Rátóti Imre a Gál budai kereskedőtől elrabolt posztókat. A különféle hatalmaskodásokról részletesen tudósítanak az egykori oklevelek.

Essegvár 1401 után rövid ideig királyi vár is volt, majd királyi várnagya, Rozgonyi István bakonyi ispán zálogbirtokba kapta a folytonos pénzzavarral küszködő Zsigmond királytól. Így a 15. században a vár egyik fele az Essegvári, másik fele pedig a Rozgonyi családé volt. 1457-ben Újlaki Miklós (†1477), az egyik leghatalmasabb főúr, később Bosznia királya, ugyancsak adományt nyert a várra, s az Essegváriakat átmenetileg ki is szorította onnét. Mivel azonban Essegvári György (†1495/1496) a szintén nagyhatalmú Kinizsi Pál (†1494) hadvezér, országbíró, temesi ispán familiárisaként (többek között országbírói ítélmestereként) ura támogatását élvezte, 1472-ben sikerült neki visszaszereznie várbeli részét az Újlakiaktól.

A vár két ostromáról tudunk. A 14. század elején (1314-ban?) Lőrinte veszprémi ispántól – Károly Róbert király hívétől – a király ellentáborába tartozó Kőszegi Henrik fia János foglalta el, s Lőrinte ispánt ló farkához kötözve kivégeztette. (Más vélemény szerint ez az ostrom 1304-ben történt. Lőrinte erőszakos halála pedig 1324-ben, de nem itt következett be.)

1440-ben az Ulászló-párti Rozgonyi Simon veszprémi püspök és főispán familiárisától, Essegvári Pál (†1459) veszprémi alispántól, az Erzsébet özvegy királyné mellé felso- rakozott, Habsburg-párti Szécsi–Garai–Cillei-liga csapatai vették el ostrommal a várat. Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy az ostromlók vezetői, Himfy Tamás veszprémi prépost és unokaöccse, Balázs, rokonságban állottak az Essegváriakkal, s alighanem így kívánták a tőlük régóta hiába perelt várat megszerezni.

Essegvári Ferenc (†1548) a Szapolyaiak pápai várnagya, miután 1499 után zálogba kapta feleségének, Himfy Orsolyának birtokait, a korábban Himfy birtok Döbrönte várába tette át Essegvárból székhelyét. Ezzel kezdetét vette a vár hanyatlása.

Essegvár a 16. század török háborúiban már nem szerepelt, feltehetően a közeli Veszprém 1552-es első török ostromakor pusztulhatott el. 1641-ben romként említették. Felmenő falai idővel – egy torony és egy toronyalj, valamint a D-i várfal kivételével – szinte teljesen elpusztultak. Széthordott köveit a 18. században újratelepült Bánd falu sváb lakói építhették be házaikba.

Bár a vár és különösen a várat egykor birtokló családok történetét, az aránylag nagyobb számban fennmaradt oklevelekből viszonylag jól ismerjük, szinte alig-alig tudunk valamit a vár elrendezéséről, épületeiről. Egy 1341-es oklevél cseréppel fedett tornyot („turris regularis”), palotát („pallatium instructum”) és a vár nagyobb kapuját („porta maior”) említette.

A vár feltehetően legkorábbi – jóllehet meglehetősen apró és sematikus – ábrázolását, Wolfgang Lazius a 16. század közepén Magyarországról készített térképén találjuk.

Kisfaludy Sándor (1772–1844) a „*Somlai vérszüret*” és „*Eseghvár*” című regéiben a Mátyás korában élt, Kinizsi-familiáris, Essegvári (nála Eseghváry) György (Kisfaludynál keresztneve sehol nem szerepel) és a képzelet szülte Kemen Lenka kitalált egymásra találásának történetét írta meg az 1830-as években. (A történet jószerivel Kisfaludy saját, Szegedy Rózával való megismerkedésének és házasságkötésének története, középkori környezetbe helyezve.) Kisfaludy regebeli leírása azt tanúsítja, hogy Essegvárból az ő korában is már csak a maihoz hasonló csekély romok voltak láthatóak.

Rómer Flóris (1815–1889) bencés tanár, hazai régészetünk egyik legelső úttörője, 1859-es bakonyi kutatásai során kereste fel és rajzolta le a várrmot. Nagykállói Paál Dénes (1829–1902) Veszprém vármegye királyi főmérnöke 1867-ben felmérte és megrajzolta Bánd helység határának térképét. Térképén „*Essegvári várrmot*” felirattal megjelölve, felismerhető a vár napjainkig álló DK-i tornya és a hozzá Ny–Dny felé csatlakozó D-i

várfal. Ellenben a napjainkig szintén meglévő K-i toronyaljzat nem tüntette fel. Utóbbit ottjártakor talán sűrű bozót fedhette el.

Könyöki (Ellenbogen) József (1829–1900) főreáliskolai tanár, korábban katonatiszt, 1885 decemberében látogatta meg és rajzolta le a romokat. Rajzán szerepel mindkét máig meglévő torony romja, a két tornyot összekötő DK-i, a D-i és a K-i toronytól É-felé kiinduló körítőfal szakasz.

A vár területén 1997, 2005, 2006 és 2007. években folytatott kisebb ásatást a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum. 1997-ben a D-i várfalra merőlegesen nyitottunk kutatószelvényt. A várfalon belüli részén, egy 0.60 m széles, törtkőből falazott fal keresztezte a szelvényt. Egykor tehát itt valamilyen épület állt, amelynek D-i falát a várfal alkotta. Az egykori járósíntet itt 1-1.10 m vastag törmelék fedí. A szelvény falon kívüli részén 0.40-0.45 m mélyen értük el a várfal sziklafelszínén nyugvó alapozását.

2005-ben a DK-i torony D-i és K-i, erősen kiromlott falsíkjait állapítottuk meg. A D-i oldalon 0,20-0,90 m-nél, a K-i oldalon 0,90-2,00 m mélyen értük el a sziklafelszínt, amely a D-i oldalon Ny-ról K-felé, a K-i oldalon É-ről D-felé lejt. 2006-ban kitisztítottuk a DK-i toronyhoz Ny-felé csatlakozó, mintegy 29 m hosszú D-i várfal teljes külső hosszát, amely fal D-i falsíkja az évszázadok során teljesen kifagyott és lepusztult. Továbbá három helyen (a DK-i torony ÉK-i sarkánál, a K-i torony DNy-i sarkánál, és a két torony között) meghatároztuk a DK-i és K-i tornyot összekötő, a felszínen már egyáltalán nem látható várfalszakasz irányát.

2007-ben teljesen kibontottuk a két tornyot összekötő 20 m hosszú várfalat, továbbá megkerestük a K-i torony erősen kiromlott, kifagyott külső falsíkjait.

Az eddigi, viszonylag szerény mértékű feltárások arra irányultak, hogy a várból napjainkig még meglévő csekély falmaradványok konzerválásához, állagmegóvásához szükséges adatokat megállapíthassuk, pontosíthassuk. Az ásatások során a nagyobb számú kerámiatöredék és konyhai állatsont hulladék mellett, előkerült néhány számszeríjhoz való nyílhegy, kések, övveretek, béklyólakat, sarkantyú, csontból faragott övcsat, üveg töredékek, valamint Hunyadi János kormányzó ezüst denárja.

1997-es kutatásunkat az azóta fiatalon elhunyt Oroszlán Zoltán (1956–2000) geofizikus által életre hívott „*Bánd-Essegvár 1993 Alapítvány*”, a 2005-óta folyó kutatásokat pedig a Polgármesteri Hivatal és főként Erdősi Ferenc vasutas, képviselőtestületi tag által támogatott és szervezett helybeli lakosok társadalmi munkája tette lehetővé.

A várrom szabadon álló részeinek állagvédelme, helyreállítása azóta nagyjából elkészült. További problémát jelent a Dk-i torony lefedése és lépcsőfeljárójának kialakítása. A helyreállítási terveket kezdetben Bujdosó Győző, majd Paál József műemléki szakmérnökök készítették.

Élek az alkalommal, és itt is megköszönöm mindazoknak a munkáját, akik ezt lehetővé tették.

IRODALOM

- ÁDÁM IVÁN: Öt okmány az Essegváryakról. *Történelmi Tár*, 1879. 383–386.
BÉKEFI REMIG: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897.
ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I-II. Budapest, 1996.

- ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája. 2. Budapest, 1969.
- FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- KERESZTES KÁLMÁN: A Rozgonyiak. *Turul*, XL. (1926) 19–27.
- Kisfaludy Sándor minden munkái. Kiadja TOLDY FERENC. Pest, 1848.
- KOPPÁNY TIBOR–BOKSAY GYÖRGY: Devecser–Ugod–Essegvár–Döbrönte. A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa. 23. Balatonfüred, 1961.
- RAINER PÁL: Segvártól Essegvárig. (A bándi vár és birtokosainak történetéből). In: Hudi József (szerk.): Bánd története. Egy bakonyi falu múltja és jelene. I. Bánd, 2008. 49–102.
- RAINER PÁL: Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum*, 8. (2008/2) 7–47.
- RAINER PÁL: Bánd-Essegvár történeti és régészeti kutatása. Várak, kastélyok, templomok. V. (2009/1) 4–6.
- REISZIG EDE: Az Újlaki-család. *Turul*, LVII. (1943) 1–13., 56–65.

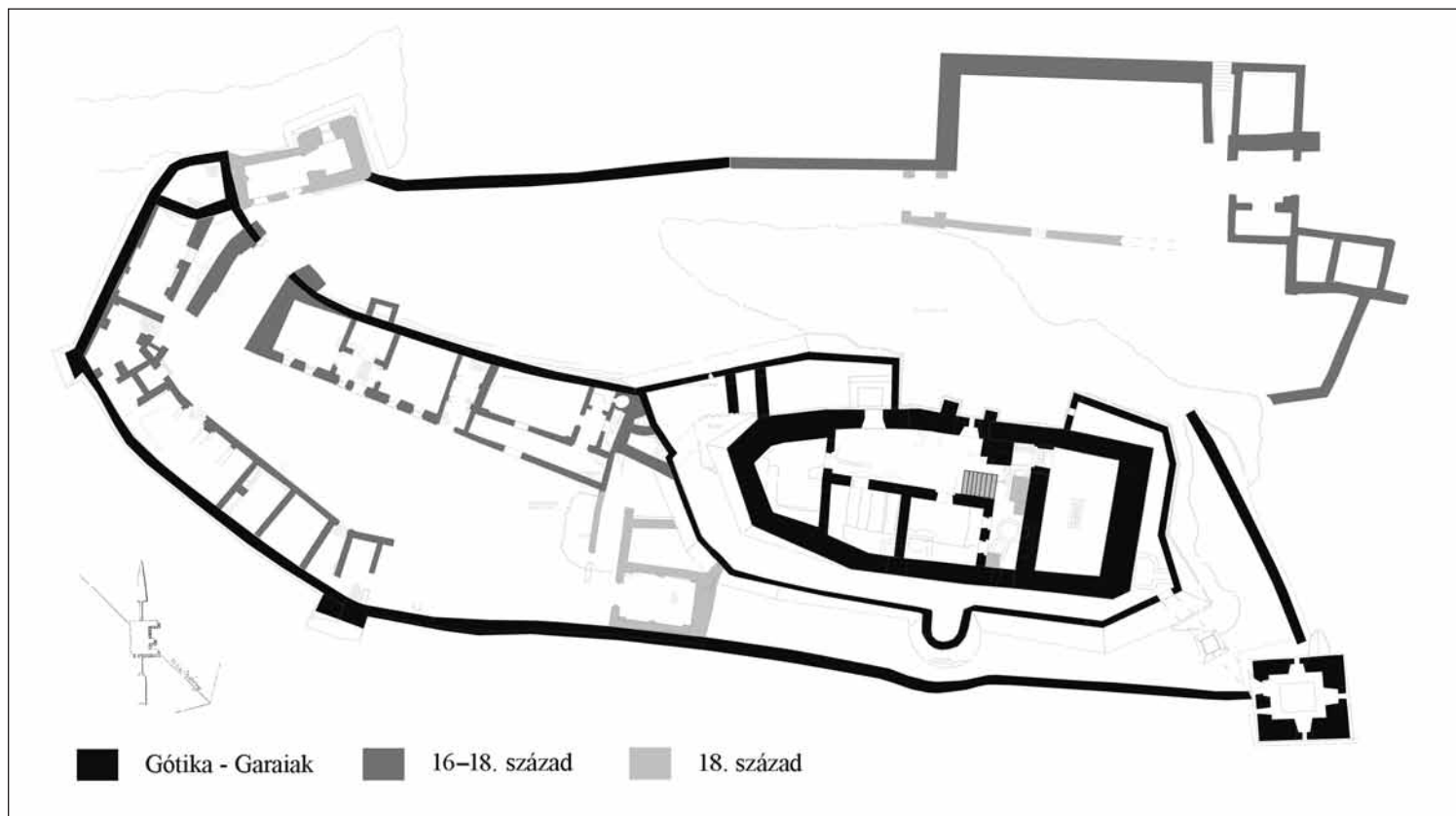
RÁCZ MIKLÓS

CSESZNEK VÁRA

Bár a Magas-Bakony egyik legismertebb várában több őskori lelet és római téglá is előkerült, a legkorábbi épületmaradványok az Árpád-korból származnak. A mai felső vár helyén állhatott a Jakab kardhordozó által építtetett Árpád-kori vár, de ezzel egykorú leletanyag az alsó várban is előkerült. Ezt a várat a későbbi építkezések során teljesen lebontották, csak néhány alapfalmaradvány ismert belőle, de ezek alapján a korai vár kiterjedése sem határozható meg.

A ma álló középkori falak nagy része egy periódusban épült meg, ez a nagy építkezés a Garai család birtoklásának kezdetére, a 14. század végére és a 15. század első évtizedeire tehető. A jelek szerint a Garaiak teljes egészében lebontották a meglévő várat és új tervek alapján a korszak vidéki rezidenciáinak jegyeit követve építtették fel az új várukat. A palotaszzerű felső vár magas tömbje a szikla tetejére épült, bejárata a legmeredekebb oldalon nyílt, ahová az ásatási eredmények alapján a mai falszoros helyén eredetileg pillérekre támaszkodó hídon lehetett eljutni. A felső várat falszorosok vették körül, a külső falszoros az alsó várat is magába foglalta. Ez az alsó vár, mely ebben a formában, kőfalakkal övezve tehát szintén ekkor épülhetett ki, a vár védett előtereként szolgált, itt lehetett a gazdasági udvar istállókkal, műhelyekkel, melyek valószínűleg fából épültek fel.

A felső vár belső falszorosába az alsó várból kapu vezetett. Bár a kapuból csak az alapfal azonosítható, mai ismereteink szerint ez lehetett az a felvonóhidas bejárat, melynek fennmaradt (s ma a Nemzeti Múzeumban látható) a Garaiak címerét és Garai II. Miklós nádor feliratát viselő szemöldökköve. A Garaiak által felépíttetett vár kiterjedését Giulio Turco olasz hadmérnök a bécsi Haditanács megbízásából készített 16. századi rajza őrizte meg számunkra. Ennek alapján azokra a részekre is következtethetünk, melyek mára teljesen elpusztultak vagy teljesen átépítették őket. Ilyen például az alsó vár kapuja és a mellette levő, sziklára épült torony.

A cseszneki vár összesítő alaprajza Pamer Nóra, László Csaba és Rác Miklós kutatásai (1967–2006) alapján

A vár keleti végén egy sziklakúpra különálló, nagy méretű tornyot építettek fel. A toronyba a belső falszorosból hídon lehetett bejutni, a bejárati szint alatt egy ablaktalan, fa-burkolatos helyiség nyílt, míg a bejárati szint felett valószínűleg faerkélyes emelete lehetett. Ez a torony az itt elhaladó országút felől volt legfeltűnőbb, ez demonstrálta a vár által gyakorolt felügyeletet az út és az utazók felett, akiknek a vár alatt útvámot kellett fizetni.

A felső vár háromszintes palota volt, közepén egy kis udvarral. Ezen az udvaron nyílt a vár ciszternája, vízgyűjtője. A ciszternába vezették le a palota egy részének tetejéről az esővizet. A várból származó, ugyancsak a Nemzeti Múzeumban őrzött, nagy méretű, homlokán Garai-címert viselő oroszlánfejes vízköpő kőfaragvány valószínűleg itt volt beépítve és a falba rejtett esőcsatorna vize ezen át ömlött a ciszternába. Az oroszlán természetesen a hatalom és erő szimbólumaként jelent meg a várban.

A felső vár palotája háromszintes volt. Alsó szintjén csak egy helyiségnek volt a ciszternaudvarra nyíló ablaka, itt lehetett a konyha és más kiszolgáló helyiségek. Az első emeleten lakótermek voltak, ezekben tartózkodtak a vár urai és vendégeik. Összesen öt nagy boltozott terem rekonstruálható, ezek közül a keleti terem a legnagyobb, valószínűleg itt kerülhetett sor fogadásokra, vendéglátásra. A második emelet lőrésekkel, pártázattal épült ki, a védelem és az erő jelképeként koronázta meg a várat és részben itt tartózkodhatott a vár őrsége, kiszolgáló személyzete. A vár felépítésének idejét a Garaiak emléktáblán örökítették meg, mely maig fennmaradt. A tábla szövege: *Az Úr ezernégy-százhuszonnegyedik évében, Zsigmond római, magyar és cseh etc. király idejében.* A Garaiak által felépített váron kisebb átépítésekre már valószínűleg egy-két évtizeden belül sor került, de lényeges átalakításokra csak a török korban került sor.

A főúri rezidencia a török hódítás után a harcok határázójába került, s a rákövetkező bő másfél évszázadban katonai támaszpont szerepét töltötte be. A vár tetejét, amint a Turco-féle rajzon látható, védelmi okokból lebontották, vagy egy támadásban pusztult el. A felső vár felső szintjét megmagasították és a ma látható ágyúlőrészeket alakították ki, s hasonlóképpen jártak el a keleti különálló toronyban is, a korábbi kisebb nyílások helyén. Ekkor épülhetett az alsó vár kaputornya is.

Az Eszterházy-család birtokszerzése (1636) után építkezéseket is folytatott Csesz- neken. A 17. század második felére tehető az alsó vár több épületszárnyának felépítése, amelyről évszámos bélyeges téglák is tanúskodnak. A vár a Rákóczi-szabadságharcban – hol kuruc, hol labanc oldalán – ismét hadi támaszpont lett a vár, több kisebb javításról van adatunk.

A 18. század elején végül újra elérkező békeidőket feltehetőleg egy megviselt állapotú, katonai szempontból korszerűtlen, lakókényelmi szempontból idejétmúlt és elhanyagolt épületként érte meg. Az Eszterházy család hercegi ágának egyik nagy rezidenciája, Fraknó szintén középkori várból nőtt ki, de korszerűsítése sikeres volt. Ez a példakép lebeghetett Eszterházy Ferenc győri főispán szeme előtt, amikor az 1710-es évektől az örökségül kapott vár felújításához fogott. Kiepítették az új alsó várat a várhegy lábánál, a korábbi alsó várban – mely ettől kezdve középső vár lett – ezekben az évtizedekben átalakították a meglévő épületeket, valószínűleg új emeleteket is építettek rájuk. A felső várat is újjáépítették, néhány újabb ablakot nyitottak a földszinten is, új belső lépcsőt alakítottak ki, lakó-szintté képezték ki a második emeletet, betemették, megszüntették a ciszternát és annak udvarát és új tetőt kapott az épületrész. A keleti különálló tornyot, mint hangsúlyos, jelképes építészeti elemet egy szinttel megmagasították és szintén új tetővel látták el. Minden külső kelléke megvolt a kor tájképi romantikát kedvelő ízléséhez illeszkedő várkastélynak, a lakó- és reprezentációs adottságoktól azonban már messze mást várt el a korszak főúri

rétege. A cseszneki vár egészében nem tudott mindennek megfelelni. Eszterházy Ferenc terveit valószínűleg nem valósíthatta meg maradéktalanul. Halála után az utána következő nemzedék már csak a Rédén és Bakonyoszlopon felépített barokk kastélyainak parkjába kilovagolva, romantikus távoli díszletként kívánta látni a várat.

1960-ban kezdődött régészeti feltárása révén ma a vár a történeti, művelődéstörténeti adatok kincseshányója, melyet a műemlékvédelem segít megőrizni az eljövendő koroknak.

IRODALOM

HÉJJ MIKLÓS: Gótikus kőfaragványok a cseszneki várból. *Folia Archaeologica*, XI. (1959)

KOPPÁNY TIBOR: Csesznek vára. Műemlékeink. Budapest, 1962.

PAMER NÓRA: Csesznek. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1962.

AMBERGER KÁROLY–LÁSZLÓ CSABA: Csesznek. Vár és falu. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára. Budapest, 1993.

KUPOVICS RENÁTA

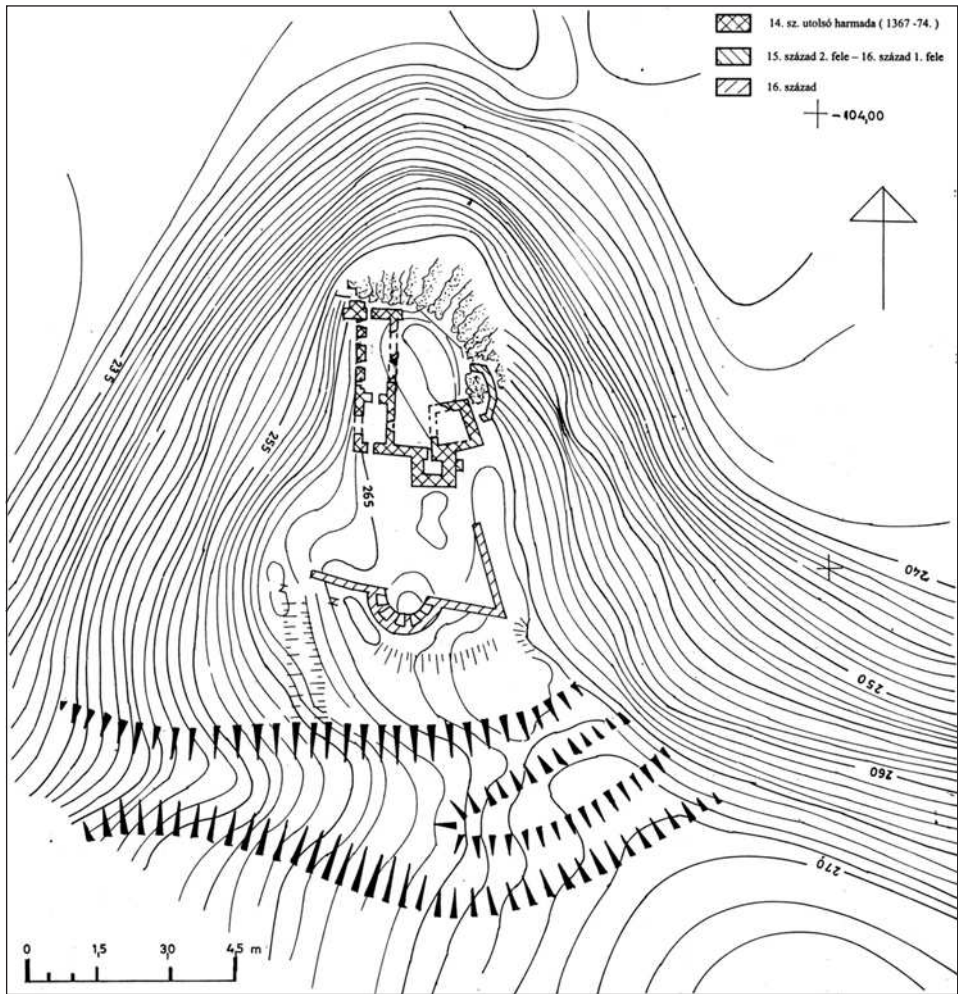
DÖBRÖNTE VÁRA

Döbrönte vára Pápától délkeletre, az Északi-Bakony előterében, egy mintegy 300 méter magas, észak-déli irányú dombvonulat legmagasabb, legjobban védhető északi pontján helyezkedik el.

A várnak nevet adó birtok 1330-ban került vásárlás útján a Himfiak kezére Tördemici Fehér Páltól; a terület ezt megelőzően a Csák nemzetség ugodi váruradalmának részét képezte. Döbrönte a Himfiak 1353-as birtokosztálya során lett véglegesen a Páltól származó, előnevét majdan a várról vevő, várépíttető ág birtoka. A középkorban mindvégig *castrum*ként említett erődítményt Himfi Benedek bolgár bán kezdte építtetni 1367-ben. I. Lajos király építési engedélyében a vár Szarvaskő néven fordul elő. 1373–1374-ben a szomszéd birtokos Atyaiak próbálták gátolni az építkezést, a terület tulajdonjogát vitatva, számukra minden bizonnyal fenyegetést jelentett az épülő erősség. 1415-től a Páltól származó másik ág, a Remetei Himfiak léptek fel a vár és tartozékai osztályának igényével, követelésüknek azonban nem tudtak érvényt szerezni.

1464-ben Döbrönte Tamás püspök és rokonai felségsértés vétségét vonták magukra, ezért I. Mátyás az elkobzott várat és uradalmát Kanizsai László lovászmesternek adományozta, aki azonban nem tudta realizálni az adományt. Az elkövetkező időszakban – pénzügyi okokból – többször elzalogosították a várat: 1467-ben Szentgróti János és Berekszői Hagymás Miklós, 1471 előtt Pápai György vette zálogba, 1476-ban pedig a rokonságon belül cserélt gazdát. Tamás püspök Lőrinc nevű unokaöccse 1469-ben kifosztotta a várat, eltulajdonítva a kincstárban és a levéltárban őrzött értéktárgyakat, köztük szentek ereklyéit, okleveleket.

A Tamás püspök és Himfi Lőrinc 1480-ban bekövetkezett halálát követően Döbrönte egyedüli birtokosává váló Imrének, tornai és visegrádi várnagynak nem született fiú-

Döbrönte várának periodizációs alaprajza ILON 1995 nyomán

gyermeké, így a döbrönteai váruraladalom örököse fiúsított leánya, Orsolya lett. Az 1490-es évek közepén tűzvész pusztított a várban, az ekkor megsemmisült jogbiztosító iratok pótlására az uralkodó 1496-ban megerősítette Imrét és leányát, Orsolyát Döbrönte és tartozékai birtokában. 1499-ben Orsolya férjét, Essegvári Ferencet vezették be zálogjogon a váruraladalom birtokába, aki Himfi Imre 1501–1502 fordulóján bekövetkezett halálát, illetve a Döbrönteai Himfiak fiági kihalását követően teljes jogú birtokossá vált. A fellépő leányági leszármazottak kezdeti követeléseire ellenére az Essegváriak 1586-ig, a család fiági kihalásáig Döbrönte birtokában maradtak.

A középkorban a vár a Himfiak, majd az Essegváriak rezidenciájaként szolgált, a kora-újkorban katonai szerepe került előtérbe: mint magánföldesúri vár a győri főkapitányság határvédelmét erősítette. A kora újkori forrásokban a *castrum* mellett a *castellum* (1616) és *arx* (1550/1560) megnevezések fordulnak elő. A vár felhagyására feltehetően a tizenöt éves háború idején került sor, Győr és Pápa törökök általi elfoglalását követően.

Egy 1616-os forrásban „*desertum*”-ként szerepel, 1641-ben már romokban hever (*dirutum castrum*). A 17. század folyamán Essegvári Ferenc leányági leszármazottai, a Sitkeiek (1616) és a Dömölkiek (1641, 1649) a birtokosok.

A vár mai formáját két fő építési periódusban nyerte el: a belső vár többszintes palotaépületből, belső (kapu?)toronyból és a hozzá kapcsolódó szabálytalan téglalap alaprajzú épületből álló, falóval összekapcsolt, illetve kerített, egymással kötésben lévő egysége Benedek bán idején, az 1367–1374 közötti időszakban épülhetett ki. A belső várhoz keletről csatlakozó, lőrészekkel tagolt bástyaszerű védművet a 15. század végén vagy a 16. század első felében alakíthatták ki, így már egy következő építési szakasz emléke. A 16. század folyamán, 1526-ot követően épülhetett ki a rondellás falóval kerített külső vár, amely területét az okleveles források alapján már a középkor folyamán gazdasági célokra hasznosíthatták. A várról készült, Rómer Flóris hagyatékában fennmaradt, 19. század második felében keletkezett felmérés és távlati tollrajz szinte a maihoz hasonló állapotot tükröz.

A kényelmi szempontokat előtérbe helyező, reprezentatív palota kétosztagú, emeletes, az északi helyiség alatt alapincézett, kifelé nyitott épületének magasan álló nyugati falát ma két, tégláathidalóval kialakított emeleti ablak töri át. Az egykori földszinti födémgerendák fészeksora az ablakok alatt vonul végig; az emeleti födémeket a nyugati fal felső részén, az ablakok fölött kialakított padkaszerű beugrás tartotta. Ez a megoldás figyelhető meg a földszinti födémgerendák vonalában az osztofal mindkét, északi és déli oldalán is. A palota északi falának csak erőteljesen lepusztult, belső falsíkkal nem rendelkező részlete maradt ránk, amelynek északkeleti sarkában egykori tüzelőberendezés kürtőjének nyomát vélhetjük felfedezni. E palotafal külső oldalán – az állagvédelem megkezdése előtt észlelt – bizonytalan eredetű nyílás ma furcsa, vakablak-szerűen kialakított formában tekinthető meg. A palota két helyisége között az osztofalon elhelyezett ajtónyílás biztosított átjárást, ennek fennmaradt a nyugati kávéja. A palotaépületbe egykor a déli épületrész keleti falán elhelyezett ajtón lehetett bejutni. Az épület északnyugati sarkát kívülről nagyméretű, keresztalakú támpillér erősíti; ennek közelében a nyugati oldalon még egy kisebb támpillér helyezkedik el. A nyugati palotafal külső részén rózsaszín, a déli helyiség északnyugati sarkában pedig eredetileg fehér vakolatmaradványok figyelhetők meg.

A 3,9 × 3,9 m nagyságú déli torony az ásatás során került felszínre. Északi falát az északnyugati sarok közelében – a mai talajszint vonalában – kisméretű, félköríves lezáródású ablak töri át. A torony északnyugati sarkába csatlakozik be a déli várfal, északkeleti részébe pedig egy szabálytalan, négyszögletes alaprajzú helyiség falai. A kutatás során szintsüllyesztést hajtottak végre, az eredeti járószintet azonban nem érték el. A feltárók a palota és a torony között húzódó várfalszakaszra rekonstruálták a belső vár bejáratát, bár ezt alátámasztó bizonyítékokkal nem rendelkezünk.

A terepadottságokhoz igazodóan kissé szabálytalan alaprajzú (a feltárást követően visszatemetett) délkeleti épület északkeleti sarkából (a felszínen látható, sziklaperemen meredező csonkból) egy további falindítás vehető ki északi irányba, amelynek folytatása a sziklába vágott nyomok alapján rajzolódik ki, kijelölve a várfal további futását, amely a palotafal északi falával kötésben álló várfal egy természetes sziklahasadék miatt leomlott tömbjéhez csatlakozik. Északkeleten a meredeken lefaragott sziklafal nehezítette a vár megközelíthetőségét.

A szabálytalan téglalap formájú, a függőlegesen lefaragott sziklának támaszkodó oldalazó védmű ma is álló északi és keleti falát kissé rendszertelenül elhelyezett, változatos kialakítású, az egykori fa áthidalók fészket őrző lőrészek tagolják. Közülük a keleti fal közepén található, törtköböl kialakított, kisebb méretű, kulcslyuk alakú lőrés érdemel említést.

A 10 méter átmérőjű rondella alsó, ferde síkú részét hengeres övpárkány választja el a függőleges, kifelé szűkülő boltozott lőrészekkel tagolt felső falszakasztól. A keleti lőrésben a kökeret vízszintes áthidalója is fennmaradt. A rondella belsejében a lőrészek felett a nyugati palotafalon tapasztaltakhoz hasonló padkaszerű visszaugrás fut végig, amely esetlegesen az egykori gyilokjáró deszkapallóját tarthatta. A rondellából indulnak ki a trapéz alakú külső várat délről, keletről és nyugatról kerítő, építési állvány-fészkekkel tagolt várfalak, amelyek belső várhoz való csatlakozási pontjaira nézve egyelőre csak feltételezésekkel élhetünk.

A várról készült szintvonalas felmérés jól kirajzolja a külső vár déli oldala előtti egykori sánc-árok-rendszert és a rondella közelében, a délnyugati részen kialakított bejárat helyét. A feltárás során előkerült falszakaszok alapján a vár kapuját falsoros vagy kaputorony védhette. Az egykori tapasztott palánk vagy a bejáratához kapcsolódó hídszerkezet maradványaira utalnak a feltárás során előkerült kiegészítő paticsdarabok és elszenesedett karómaradványok.

A várban – a szükségessé váló állagvédelmi és helyreállítási munkálatok előkészítésül – 1987–1990 között került sor régészeti kutatásra Ilon Gábor és Rainer Pál vezetésével; a feltárás során előkerült, többnyire 15-16. századi leletanyag a pápai Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeumban található. A romkonzerválási munkálatok két fázisban, 1990-ben és 2001-ben zajlottak.

IRODALOM

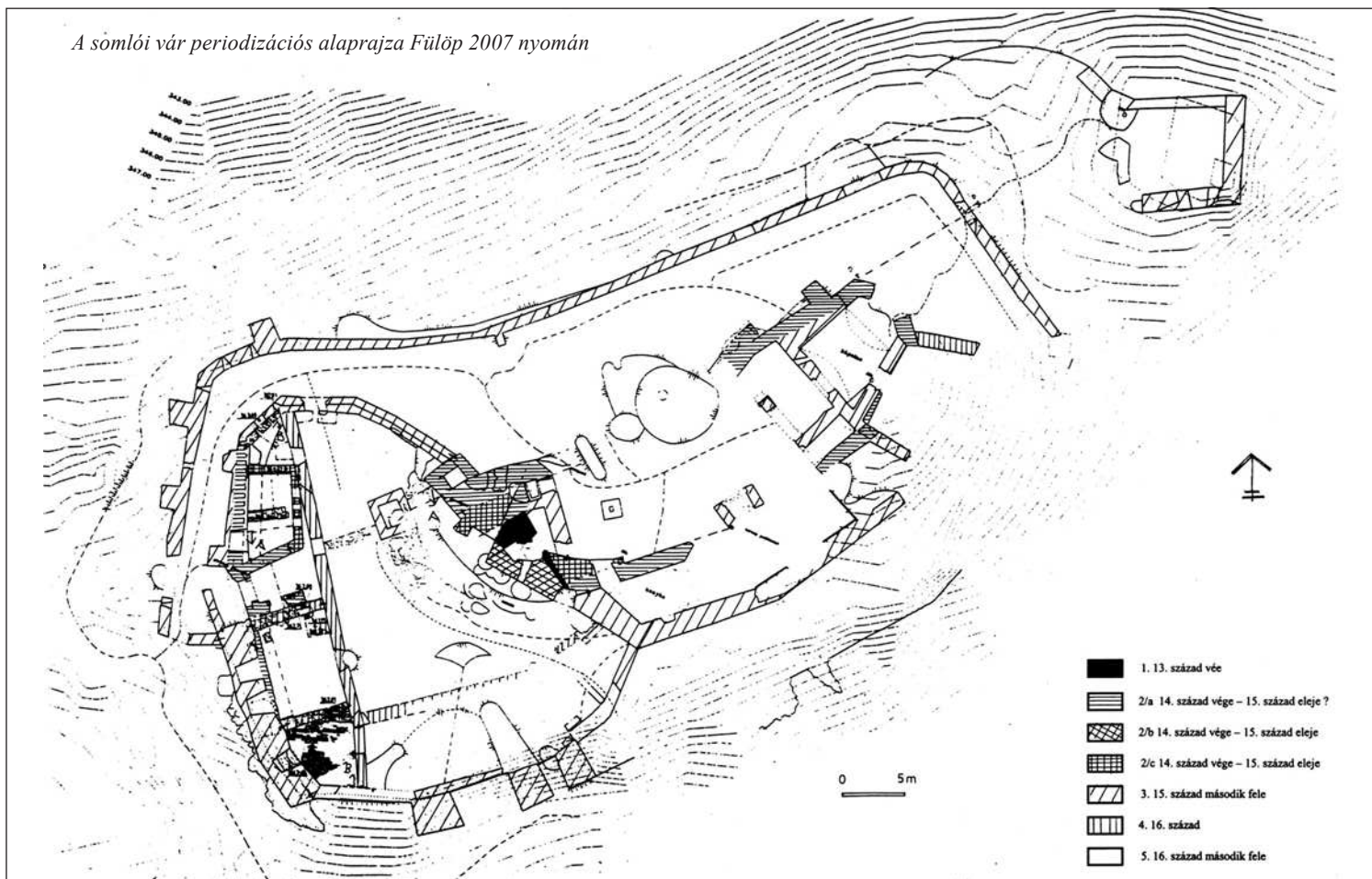
- HORVÁTH RICHÁRD: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében a történelem tudományágban. Debrecen, 2002. Kézirat.
- ILON GÁBOR: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani Pápai járás) kiegészítése (1970–1994). *Pápai Múzeumi Értesítő*, 5. (1995) 63–137.
- KOPPÁNY TIBOR: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrente. Balatonfüred, 1961.
- KUPOVICS RENÁTA: A döbrönte-i vár kutatása. *Castrum*, 9. (2009/1) 31–69.
- PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 2002.
- VARJU DEZSŐ: A döbrönte-i Himfy vár története. (A Ganna–Döbrente-i községi közös tanács 1967. évi szeptember hó 23-i ünnepi ülésén elhangzott beszéd.) In: Ráczy István (szerk.): Döbrente. Pápa, 1967. 5–15.

KUPOVICS RENÁTA

SOMLÓ VÁRA

A szépirodalomban is igen kedvelt témaként jelentkező Somló-hegy romjaiban is impozáns látványt nyújtó, konyhakürtője révén sajátos sziluettel bíró erőssége a hegy északi, Doba és Somlószőlős községek felé néző oldalán, a legmagasabb pontjához csatlakozó alacsonyabb kiugráson helyezkedik el.

A somlói vár periodizációs alaprajza Fülöp 2007 nyomán

A vár története a 14. század első harmadáig nyúlik vissza. Feltehetően Ugodi Csenik mester építtethette királyi megbízásból 1320–1350 között. A vár első említése 1352-ből származik (az irodalomban szereplő 1092-es adat hamis oklevélen alapszik), ekkor I. Lajos király Himfi Benedeket nevezte ki várnaggyá és honorbirtokossá. 1386–1389 között Mezőlaki Zámbo Miklós tárnokmester vette zálogba, majd Zsigmond király, visszaváltását követően, elcserélte a Garaiakkal, akik – rövidebb megszakításokkal – 1479-ig a vár birtokában maradtak. 1460–1464 között a Garaiak ideiglenesen Sziget várára cserélték Somlót, amely így Tapsonyi Antimus János rablólovag kezére került. A Szécsiek által a Garaiak ellen indított leánynegyed-per lezárásaként Garai Jób eladta Somlót I. Mátyás királynak, aki Kinizsi Pálnak adományozta tovább. A somlói uradalom 1492–1494 között Szapolyai István zálogbirtoka lett, aki Kinizsi halálát követően II. Ulászló király adománya folytán a vár teljes jogú birtokosává vált. A váruradalom Szapolyaitól már a következő évben Bakócz Tamás egri püspökhöz került, kinek révén a rokon Erdődyek lettek a birtokosok. 1547-től a Devecseri Choronok zálogbirtokosai, akik 1558-ban meg is vásárolták Somlót. A Devecseri Choronok fiági kihalását követően (1584) a vár a leányági leszármazottak közötti hosszas pereskedések tárgyát képezte; történetében a 18. század hozott némi változást. A század elején (1707), a Rákóczi-szabadságharc idején Somló a kurucok egyik dunántúli központjává vált. 1721-ben Illésházy Miklós kancellár vásárolta meg a somlói uradalmat, amelyet veje, Erdődy László kezére juttatott. A már a 16. században erőteljes romlásnak indult vár hasznosítására 1731-ben történt kísérlet: Kéry Ádám gróf a várba szeretne volna telepíteni a végül Majkon elhelyezett kamalduli szerzeteseket, a III. Károly által is támogatott tervet azonban anyagi okok miatt meg hiúsult. A vár történetére nézve a középkori oklevelek mellett 17. századi inventáriumok állnak rendelkezésünkre.

A somlai vár több építési periódus következtében nyerte el jelenlegi formáját, s bár ma az egyes korszakok összhatása érvényesül, legmarkánsabban a 14. század végén – 15. század elején és a 15. század második felében végbement nagyszabású építkezések képviseltetik magukat. Az északkelet–délnyugati tájolású vár két nagyobb egységre osztható: az L-alaprajzú, többosztatú, „laktanyaszárnynak” nevezett kiszolgáló épületeket, valamint a várudvaron kialakított, a magasabban fekvő, reprezentatívabb felsővár és az említett L-alaprajzú épüleategység emeletének megközelítését biztosító feljáró üreges pillérét magába foglaló, várfallal övezett alsóvárra; továbbá az emeletes palotaszárny(ak)ból és a magyarországi emlékanyagban egyedülállónak számító nyolcszögletes kürtőt hordozó konyhából álló felsővárra, amelyet szintén várfal vesz körül. A felsővár udvarán alakították ki a vízgyűjtő ciszternát. A vár két nevezett egységét északról külső várfalöv, valamint falszoros határolja; ahova hajdan az alsóvár kapuján keresztül lehetett bejutni. A vár megközelíthetőségét gyakor három, hidakkal összekapcsolt sziklaárok nehezítette.

A vár legkorábbi magja a felsővár délnyugati részén található L-formát mutató falszakasz, amely feltehetően egy vastag falú, a 13. század végén, 14. század elején épült toronyból maradt vissza. A következő periódusban (14. század vége – 15. század eleje) létesítették e toronytól keletre a későbbi felsővár udvarát övező várfalat, valamint annak kapuépítményét a felvonóhidas kapuval. Mindezzel lehet egyidős az alsóvár legkorábbi kapuépítménye, amelyet később az ún. „laktanyaépület” nyugati szárnyába foglaltak bele. A két kapuépítményt az alsóvár udvarán – a ma is látható üreges pillér közelében – kiképzett faszervezetű hídpillér segítségével kapcsolták össze. Az alsóvári kapuépítményből indították északi és déli irányba az alsóvár udvarát övező várfalat. Nagy vonalakban már e második építési korszakban kijelölték mind az alsó-, mind a felsővár végleges alapterü-

letét. A második építési periódus következő fázisában emelték az alsóvári kapuépítmény északi falához a külső homlokzatáról „kvádervakolatossá” nevezett helyiséget, amelyet az udvar felé három kisebb ablak, északon egy ajtó és egy ablak tagolt.

A 15. század második felére tehető harmadik periódusban építették a felsővár keleti palotaszárnyát, melynel földszintjén két csúcsíves árkádívvel az udvar felé nyitott előtér található, mellette helyezkedett el az emeletre való feljutást biztosító csigalépcsőt magába foglaló lépcsőház. A felsővár déli palotaszárnya – a konyhával – már a korábbi várfalon kívül, a sziklaperemen épült fel, mivel a vár erről az oldalról támadhatatlan volt. Ez a déli épületszárny alá volt pincézve, északi helyisége pedig zárterkéllyel „tekintett” a várudvarra. A konyha további érdekessége, jellegzetes kürtőjén kívül, a mosogatóvíz kiöntésére alkalmas, a déli falban elhelyezett vályú. Az alsóvár gyilokjárós, a korábbi vonalában létesített kerítőfala szintén e periódusban épült ki, ahogy a legkülső lőrészekkel áttört várfal is, felvonóhidassal külső kapujával. A korábbi kapuépítmény megszüntetésével egy időben emelték az alsóvár udvarán ma is látható üreges pillért, amely funkciója elődjéhez képest csupán annyiban változott, hogy megközelítése a várudvaron keresztül volt lehetséges. A vártól északkeletre fekvő, négyszögletes alaprajzú, valószínűleg egy hídon keresztül megközelíthető torony szintén e periódusban létesült.

A 16. század első felére tehető következő építési korszakban a felsővárban csupán kisebb mérvű átalakításokra került sor, míg az alsóvárban ekkor építették ki a várudvar nyugati és déli oldalát elfoglaló „laktanyaszárnyat”. A mind az udvar, mind a külső falsoros felé ablakokkal áttört falú nyugati szárnyban a korábbi kapuépítmény alatt és a tőle délre kialakított helyiségek kiterjedésében nem voltak földszinti terek, ezeket ugyanis feltöltötték. Emeletét a már említett üreges pillérről lehetett megközelíteni. A várban a 17. század folyamán már csak kisebb mértékben építkeztek.

Az alsóvárban 2002-ben László Csaba és Fülöp András irányításával, valamint 2004–2006 között három ásatási idényben Fülöp András vezetésével került sor régészeti kutatásra.

IRODALOM

- DARNAY-DORNYAY BÉLA – ZÁKONYI FERENC: Somlói útikalauz. Budapest, 1964.
- FÜLÖP ANDRÁS: Somló vára az első ásatások tükrében. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 119–128.
- Fülöp András: Ásatások Somló várában. Kutatási helyzetkép. *Műemlékvédelem*, 51. (2007/1) 23–27.
- FÜLÖP ANDRÁS – HORVÁTH RICHÁRD: Somló vára. Történeti források és az alsóvárban folytatott régészeti kutatások eredményei. (Megjelenés alatt: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei [2010])
- GALAMBOS ISTVÁN – KOPPÁNY TIBOR – CSOMA ZSIGMOND: Somló hegy, tájvédelmi körzet. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára. 497. Budapest, 1994.
- KOPPÁNY TIBOR: A Veszprém megyei Somlyó vára története. Magyar Műemlékvédelem. XIV. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2007. 7–28.

SÜMEG, VÁR

Hazánk egyik legismertebb erőssége, a sümegi vár területén 1954-ben a romok rendbetételével, illetve a vár felmérésével kezdődtek meg az első műemlékvédelmi munkák. A módszeres régészeti kutatást és helyreállítást az OMF munkatársaiként, 1957-től nyolc éven át Kozák Károly régész és Koppány Tibor Széchenyi-díjas építésmérnök végezték. A munka 1964-ben megszakadt, 1965-ben már csak romvédelmi munkák folytak, így a vár területének egyes részein a teljes feltárás nem történetelt meg és a rom helyreállítása is befejezetlen maradt. 1995 és 1999 között sor került a feltárás során előkerült kőanyag felmérésére a *Lapidarium Hungaricum* sorozat számára. Az 1964 előtti kutatástörténetet és az írott és képi forrásanyag alapján a vár történetét legutóbb Koppány Tibor foglalta össze a *Castrum* 2009. évi 1. számában. A vár kutatásának újabb szakaszát jelenti a 2009-ben általunk folytatott régészeti ásatást és falkutatást, melyet Sümeg Város Önkormányzatának megbízásából, a vár újabb helyreállításához kapcsolódóan végeztünk.

Bár Sümeg nevének említésével 1280-ban találkozunk először, biztosan a várra vonatkoztatható írott adat csak 1318-ból maradt fenn, amikor várnagyát, Beder comes fia Pétert említik. A vár valószínűleg a 13. század végén – 14. század elején épült a veszprémi püspökség birtokaként és egészen a legújabb korig az is maradt a mezővárossal és a hozzá tartozó, több falura kiterjedő birtokkal együtt.

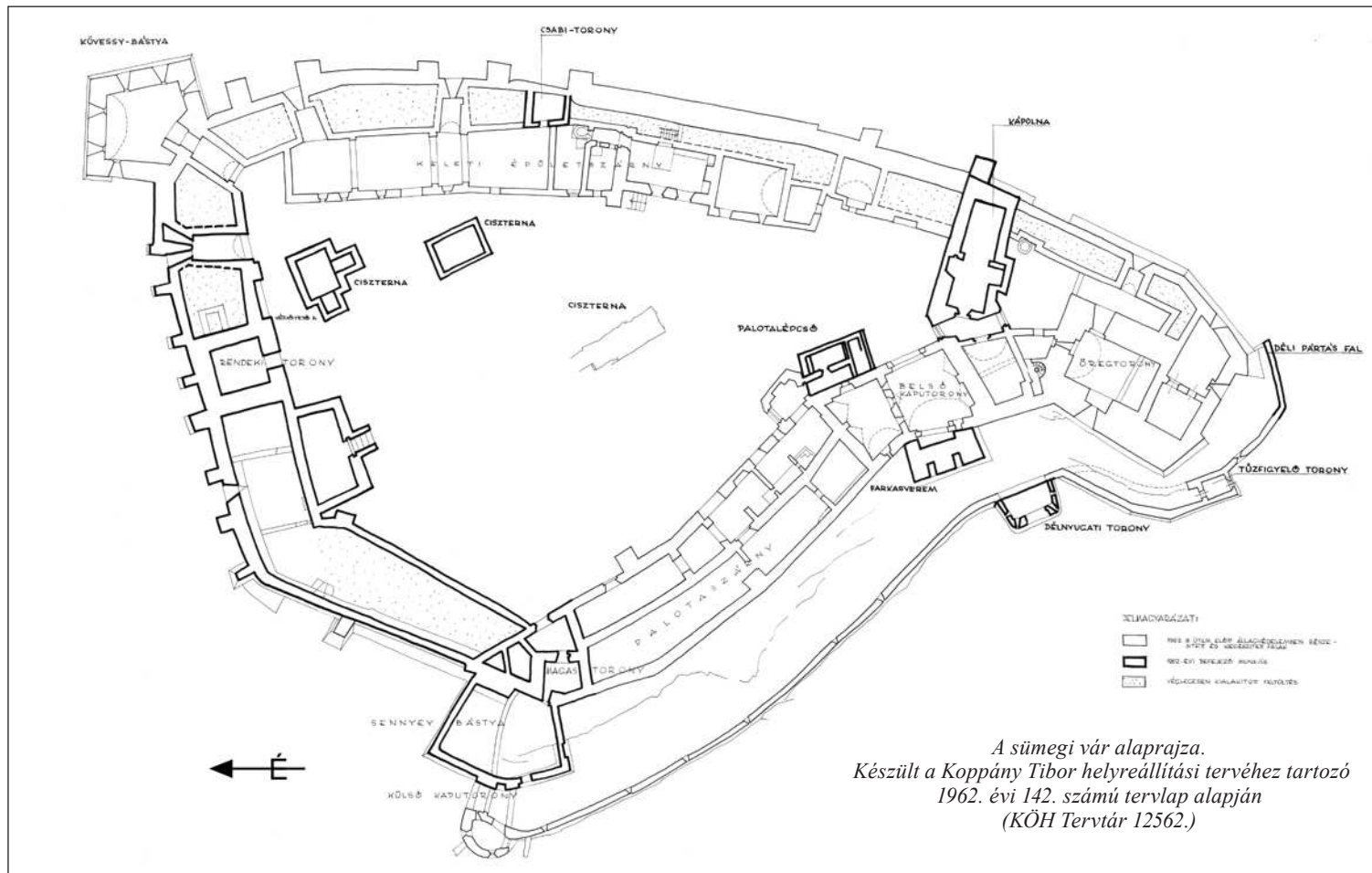
Az ásatás során feltárt gótikus faragványok alapján a 14–15. században többször is folyt építkezés a várban. A korai palota kapuja felett elhelyezett, Vetési Albert püspök (1458–1486) építkezéseit megőrkítő címeres kő alapján feltételezhetően ekkor a vár még csak a tornyot, palotát és kápolnát magába foglaló belső magból állt, kapuja előtt az általunk is vizsgált szárazárokka.

A vár területe a 15–16. század fordulóján az északi udvar kiépülésével jelentősen megnövekedett. A következő, konkrét személyhez köthető építkezéseket a kőfaragványok kora reneszánsz, részletformáik alapján Jagelló-korinak tartható csoportja jellemzi. Ezek a püspöki hivatal 1524 és 1528 között betöltő Szalaházy Tamás által folytatott építkezésekhez készülhettek. Ezt a feltételezést többek között megerősítik várnagya, Devecseri Choron András saját, devecseri birtokán folytatott építkezéséből származó faragványokkal.

A következő, 16. század közepén zajlott reneszánsz építkezésekről már konkrét adatok maradtak fenn. Kövessy András püspöksége (1553–1568), illetve Ormányi Józsa várnagysága idején Giovanni Maria de Speciacasa építómester dolgozott a várban, a püspök nevét az ún. Kövessy-bástyán eredeti helyén megtalálható, 1554-es évszámmal jelzett kőlap őrizte meg. Miután 1552-ben a török megszállta Veszprém helyett Sümeg lett a püspöki székhely és egyben a győri főkapitányság szervezetéhez tartozó királyi végvár, megkezdődött az erődítési munkák további szervezése, építkezésekre azonban csak 1554-től került sor.

1562-ben villám csapott a vár középkori eredetű, déli tornyába, ahol a löport tárolták. Az ekkor megsemmisült épületrészek kőanyagát az újjáépítéskor a belsővár falának köpenyezésébe építették bele. Ekkor a kápolnát és szinte teljes egészében a tornyot is újjáépítették.

Giulio Turco alaprajzi felmérése és látképe (1572) alapján tudjuk, hogy akkor már állt a belsővár kaputornyától északra a Magas-toronyig tartó emeletes palotaszárny és

megépült a külsővár is. Ezután a 17. század közepéig nem maradt fenn adat a várban folyó építkezésekről.

A barokk építkezések, úgymint a palotához épült bábos korláttal díszített lépcső és a Sennyei-bástya, vagy a külső várhoz épült kis bástya, Széchényi György (1648–1658), Sennyei István (1659–1683) és Széchényi Pál (1687–1710) nevéhez fűződnek.

1705 és 1709 között a vár kuruc kézen volt, fegyver- és lőszertárnak használták, löpőmalom működött benne. Ezután 1720-ig császári csapatok állomásoztak benne, akik a vár elhagyásakor épületeit használhatatlanná tették. 1745-ben az akkori püspök, Padányi Bíró Márton engedélyt kért Mária Teréziától a vár újjáépítésére, de mivel azt nem kapta meg, a vár lábánál elhelyezkedő, Széchényi György által megkezdett püspöki rezidencia bővítésébe kezdett. Tanúskodnak erről a kastély falába beépített kőfaragványok és a Kozák Károly által a belső kaputorony előtti udvarszakaszon feltárt 1-1,5 m vastag kötőrmelék, mely az épületek bontásakor keletkezhetett.

A 2009. évi ásatás során több helyen dolgoztunk a várban. Feltártuk az Öregtornyot övező belsővár északi határoló fala előtti területen elhelyezkedő, addig ismeretlen, sziklába vésett szárazárkot, melyet a 15–16. század fordulója körül töltöttek be.

Az ásatás legnagyobb kiterjedésű egysége a belsővárban elhelyezkedő kápolna északi fala és a Kövessy-bástya között húzódó keleti falszoros vizsgálata volt. A Kozák Károly által részben kutatott falszorost az udvar felől a Várnagyi házból, gazdasági épületekből, istállóból és a katonaság szálláshelyéből álló épületsor határolja. A falszorost a várfalhoz utólag épült ún. Csabi-torony osztja két nagyobb szakaszra. Ettől délre, a Giulio Turco 1569-ben készült rajza alapján feltételezettől eltérően kiderült, hogy a Várnagyi ház és a mellette elhelyezkedő konyha földszinti része csak a falszoros kialakításával egyidőben épült meg. Ekkor vastagíthatták meg a várfalat is, vaskos köpenyezést kialakítva, amely a gyilokjárót hordozta. A 16. századi járószint a Várnagyi ház földszinti födémjének vonalában helyezkedett el.

A falszoros északi szakaszát a kaszárnyaépület építésével egyidőben alakították ki, 16. századi járószintje ennek is az épület földszinti födéméhez igazodott. E szinten a várfalban és az udvari épület keleti falában is gerendafélszkek helyezkednek el, a feltöltési rétegekben pedig egy vastag réteg faomladék fekszik. A falszoros 17. század során felgyülemlett feltöltésében megfigyelhető egy habarcsos járószint és egy hozzá tartozó cölöplyuk-sor. A Csabi-torony és a Kövessy-bástya között húzódó egykori cölöpszerkezet földfeltöltést megtámasztó fonott falat hordozhatott. A keleti falszoros teljes területén feltárt földfeltöltésben nagymennyiségű és változatos 16–17. századi leletanyagot tártunk fel. Az ásatás során két kisebb szondát nyitottunk a vár északi épületrészében elhelyezkedő ún. kintin, a jelenlegi kőtár területén.

Az ásatás során természetesen elvégeztük a feltárt falszakaszok falkutatását is. Ennek fontosságát jelezte, hogy a jelenlegi felszín felett látható falak jórészt a helyreállítás során emelték, illetve az eredeti falszöveteket állagmegóvás céljából szinte mindenhol kihézagolták. A falkutatás során a teljes várra alkalmazható kutatási szisztémát alakítottunk ki, azonban a fent említett okok miatt a tényleges kutatást csak a keleti falszoros, a hozzá kapcsolódó keleti épületszárny, a nyugati palotaszárny, a kápolna és a belső várudvar területén végeztük el.

A nyugati palotaszárny területén, melynek a kaputorony és a Sennyei-bástya vonalában elhelyezkedő Magas-torony közötti szakaszát vizsgáltuk, több építési periódust különítettünk el, melyek korát tekintve, a rendelkezésre álló csekély információ miatt, csak relatív időrend vázolható fel.

A jelen tömegében műemléki helyreállítás eredményeként kialakult kápolnatömb az első építési periódusban a belső várudvarra vezető kaputoronyból és a hozzá kapcsolódó épületszárnyból állt, melynek emeletén helyezkedett el a kápolna. A második periódusban a köztes földem elbontásával egységes kápolnateret alakítottak ki.

IRODALOM

- KOZÁK KÁROLY–KOPPÁNY TIBOR: A sümegi vár feltárása és helyreállítása (1957–1963). Magyar Műemlékvédelem, IV. 1963–1966. Budapest, 1969. 91–144.
- KOPPÁNY TIBOR: A sümegi vár régészeti feltárása és romvédelme 1957 és 1965 között. *Castrum*, 9. (2009/1.) 69–86.
- KOPPÁNY TIBOR: A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai. Veszprém megye. I. Lapidarium Hungaricum. 7. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2009.

KUPOVICS RENÁTA

A DEVECSERI KASTÉLY

A Sümegtől délkeletre fekvő devecseri kastély magját képező gótikus nemesi udvarházat a 15. század közepén, második felében építtethette Devecseri Choron Gergely vagy fia, (III.) Márton. 1514-ben a dunántúli paraszthadak felégették e kúriát, amelyet 1526 előtt a veszprémi püspök familiáris, sümegi várnagy Choron András építtetett át reneszánsz kastéllyá. A devecseri kastély első írott említése 1532-ből származik, ekkor arról értesülünk, hogy Devecser a megelőző években 7 török ostromot tudott sikerrel kivédeni. Az időközben zalai és veszprémi főispánná kinevezett, jelentős birtokokkal gyarapodó, a köznemesség soraiból vagyonos főúrrá előlépő Choron Andrást 1537-ben az a vád érte, hogy a veszprémi püspöki javakból emeltette „szegényes viskója” helyén „királyi épületeit”.

Devecser az 1540-es évek közepétől mint magánkézben lévő, de fenntartásához, védelméhez központi támogatásban részesülő erősség, végvár funkcionált. 1546-tól külön kapitány vezetésével királyi őrség állomásozott falai között, majd Veszprém 1552-es elesését követően további katonasággal erősítették. Choron András fia, János 1584-ben bekövetkezett halálával kihalt a Devecseri Choronok fiága, Devecserben János Margit nevű leánya révén a pecsenyédi Nádasdyak lettek a birtokosok. A tizenöt éves háború idején, 1594-ben Pápa és Győr törökök általi elfoglalását követően a többi környékbeli kisebb várhoz hasonlóan felhagyta őrsége. Devecser 1626-ban a Nádasdyak fiági kihalását követően visszaszállt a kincstárra, a következő évben azonban már a feltehetően nőágon rokon Bedegi Nyáry Miklós kezén találjuk, aki a kastélyt hamarosan húga, Krisztina férjének, Esterházy Miklósnak a kezére juttatta. Az Eszterházyak (később a fraknói grófi ág) – megszervezve a pápa–ugod–devecseri uradalmat – ettől fogva egészen 1945-ig birtokolták az épületegyüttest, amely néhány rövidebb időszakról eltekintve uradalmi tisztartók székhelyeként, gabona- és borrhaktárként szolgált. 1664-ben, a szentgotthárdi csatát követően a Buda irányába visszavonuló török hadak megostromolták Devecsert is, amely során a kastély is leégett. A 18. század elején Devecser a Rákóczihoz átpártolt Esterházy Antal révén a kurucok egyik központja lett.

A kastély életében a következő jelentős esemény Esterházy Károly püspöksége idején következett be, amikor 1790 körül jelentős átalakításokra, barokk átépítésre került sor Georg Karl Zillach tervei alapján. Az épületet 1887–1889 között alakították át ismét Vojta Adolf pápai építész tervei alapján. A 20. század első felében az Esterházyak éltek a kastélyban, majd 1945-ben a szovjet katonai parancsnokság szállta meg, amely távozását követően a kastély teljes berendezést és felszerelést magával vitte. A kastélyt ezt követően állami gazdaképző, majd járási hivatalok (1971-ig) céljára hasznosították, jelenleg a városi könyvtár és szociális otthon működik falai között.

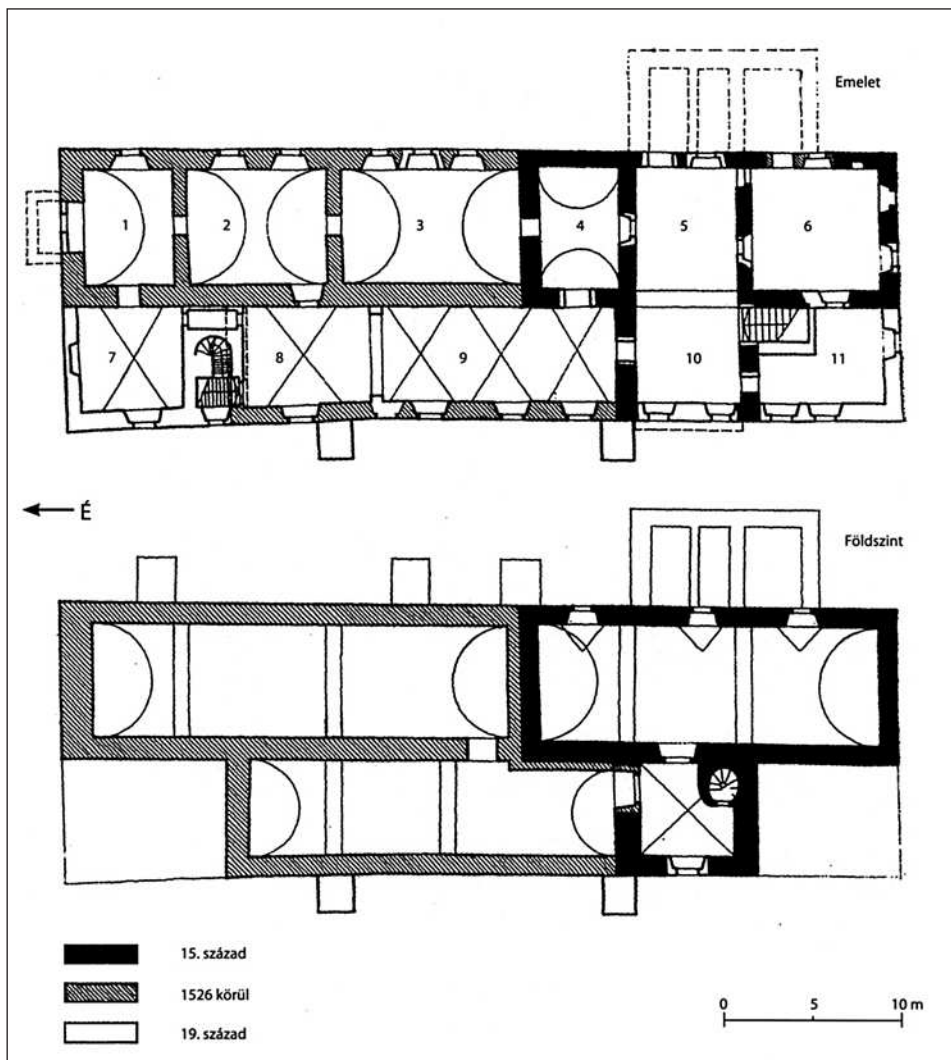
Devecser első ismert ábrázolása, Justus van der Nypoort 1683-ban készült, kevésbé valószínű metszete, megtekinthető a könyvtár emeleti részére felvezető lépcsőfordulóban.

A devecseri kastély téglalap alaprajzú, kéttraktusos, emeletes, észak-déli tájolású főépülete egy kissé szabálytalan trapéz alakú, kerítőfalakkal övezett udvar közepén foglal helyet, a kerítőfal belső oldalához kisebb épületszárnyak támaszkodnak. Az udvar délkeleti sarkában elhelyezkedő L-alaprajzú épület és az északi kerítőfal között az elmúlt évtizedekben emelt modern, kétemeletes (szociális otthonnak helyet adó) épület található. Az északnyugati sarokban lévő szárny központi része az északi fal elé ugró, ötszögletes, háromemeletes torony. A kastély főbejáratától jobbra lévő, háromszakaszos épület foglalta magában az egykori kapuzatot. A fallal kerített együttest angolpark, illetve parkos sávok övezik.

Az udvar közepén álló főépületen négy jelentős építési periódus különíthető el. A Devecseri Choron András felmenőihöz köthető korai, gótikus, T-alaprajzú, kőből épült nemesi kúria pinceként használt, dongaboltozatos mélyített földszinttel, emeletén háromszatú lakótérrel, és az épület középső része elé emelt, kétemeletes toronnyal rendelkezett. A torony első emeleti része egy teret alkotott a középső, eredetileg konyhaként funkcionáló helyiséggel. A torony nyugati külső homlokzatát gótikus zárt erkély tagolhatta. Ezt a korszakot reprezentálja a korábbi torony alsó terében a földszinti bejárat (a főépületen délről a második ajtó) mögötti előtér délkeleti sarkában álló csigalépcső az egyenes záródású, élszedett keretelésű ajtónyílással, valamint a torony második emeletének lőrési.

A Choron András idejére tehető, 1526-ra elkészült bővítés eredményeként a főépületet mind a torony, mind a háromszatú épületszárny szélességében északi irányban kéttraktusossá alakították, továbbá keleten is kisebb (háromhelyiséges) toldalékkal látták el. Az új, ugyancsak kőből épült épületrészek alatt kialakított dongaboltozatos mélypincébe a korábbi tornyon keresztül lehetett lejutni, a ma is látható félköríves, élszedett gótikus kapunyíláson keresztül. E fölött, a nyugati traktusban egy nagyméretű termet alakítottak ki, keleten az új épületrészt is három helyiség tagolta. Az ekként jelentősen átalakított kastélyépületet attikafal zárta le, mögötte a két traktusnak megfelelően két egymással párhuzamos nyeregterő húzódott. Az épületet erődítették, kulcslyuk alakú lőrésekkel tagolt fallal és árokkal vették körül; a kerítőfal belső oldalához épületszárnyakat emeltek. Ekkor létesítették az északi falhoz épített szárny „tornyát”, pontosabban egy eredetileg ötszög alaprajzú, egyemeletes bástyát. A délnyugati szárnyépület középső szakaszában helyezkedett el a korábbi félköríves lezáródású, kőkeretes, felvonóhidás kapu, boltozott kapualjjal és felette toronnyal.

Ennek a periódusnak az emlékét őrzik a rekonstruált reneszánsz nyíláskeretek: úgy mint a délkeleti sarokhelyiség (a könyvtár gyermekkönyvtári részlege) keleti falán, egykor az épület lebontott keleti toldalékába vezető, az eredeti helyén felállított, elfalazott, 1526-os festett évszámú ajtókeret; egy másik, az épület legkorábbi, háromszatú magjának középső és déli helyisége (a könyvtár fogadótere és a gyermekkönyvtár) közötti

A devecseri kastély központi tömbjének periodizációs alaprajza (KOPPÁNY 2009. 120. kép)

ajtó helyére visszaállított, beépített reneszánsz ajtókeret; valamint a könyvtár fogadóterében kiállított keresztosztós ablakkeret. Ugyancsak itt tekinthető meg egy 1890-ben másodlagosan áthelyezett, a délkeleti sarokba beépített kandalló rekonstrukciója.

A 18. század végi késő barokk átépítés során az épület rövidebb nyugati traktusának két végét (északi–déli) a keleti traktussal azonos hosszúságúra bővítették, főleg egységes barokk tetőszerkezetet emeltek. A falazáshoz 1790-es évszámmal ellátott téglákat használtak fel. Ekkor létesítették a két hosszanti homlokzaton látható ferde támpilléreket is. A reneszánsz nyíláskereteket, kandallókat, fiókos dongaboltozatokat lecserélték. A melléképületeket átépítették, ekkor alakították ki a nyugati kerítőfalon a jelenlegi barokk kapuzatot; a korábbi kaput elfalazták, a fölötte lévő tornyot visszabontották. Már a

18. század második felében megkezdték a várak betöltését, lecsapolták a kastélytól keletre lévő halastavat, amelynek helyén angolparkot létesítettek.

A kastély mai formája (a belső helyiségek (mennyezetek) és az ajtó- és ablaknyílások kialakítása, a melléképületek homlokzatkialakítása) a 19. század végi historizáló barokkos átépítés nyomát őrzi, ennek során építették be (a ma galériaként szolgáló) második emeletet, és létesítették az oda vezető, faragott falépcsőt. Az épület nyugati traktusának északi részén található nagyterembe (ma a könyvtár olvasóterme), annak keleti falába egy Franciaországból hozatott, I. Ferenc király korabeli késő reneszánsz kandallót állítottak be. Ekkor emelték a délkeleti mellékszárny északi oldalához, a keleti kerítőfal mellé az azóta lebontott (helyét a szociális épületnek átadó) kápolnát, amelyet a kastély főépületével emeleti folyosó és kocsiáthajtó kötött össze. A főépület nyugati homlokzata előtti velencei reneszánsz díszkút is ekkor került jelenlegi helyére (a helyszínen csak a kútkáva másolata tekinthető meg).

A kastély kutatására 1974-1976 között, valamint 1980-ban Koppány Tibor építész és Pusztai László művészettörténész vezetésével került sor.

IRODALOM

- KOPPÁNY TIBOR: A devecseri kastély kutatása. 261–265. *Építés-Építészettudomány*, 15. (1983) 261–271.
- KOPPÁNY TIBOR: Devecser, Esterházy-kastély. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára. 448. Budapest, 1992.
- KOPPÁNY TIBOR: A devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai. In: *Lapidarium Hungaricum*. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. 7. Veszprém megye. I. A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai. Budapest, 2009. 89–182.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

ZSOLDOS ATTILA	Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében	5
MAGYAR KÁROLY	Buda és Prága: két királyi-királynői rezidencia a középkor végén	15

KÖNYVISMERTETÉSEK

KOPPÁNY TIBOR	A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai (<i>Giber Mihály</i>)	43
KARCSAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR	Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei (<i>Sófalvi András</i>)	47
NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN	Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. (<i>Jankovich B. Dénes</i>)	52

BESZÁMOLÓ

TEREI GYÖRGY	Néhány személyes gondolat a 2009. évi őszi nemzetközi Castrum Bene konferenciáról	55
--------------	---	----

KUTATÁSI JELENTÉSEK

KOPPÁNY ANDRÁS	Előzetes beszámoló Csobánc várának 2009. évi feltárásáról	61
GÁL-MLAKÁR VIKTOR – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Füzér, Szádvár, Cserépvár, Dédes. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009.	64
RÁCZ MIKLÓS	A kőszegi Jurisics-várban végzett 2009. évi próbafeltárás	76
GIBER MIHÁLY–SIMON ZOLTÁN	A regéci vár 2009. évi feltárása	77
FELD ISTVÁN	A solymári vár 2009. évi ásatása	83
MAKOLDI MIKLÓS	Jelentés a tokaji Rákóczi vár alaprajzHITELESÍTŐ feltárásának 2009-es évadáról	86
RINGER ISTVÁN	Jelentés a sátoraljaújhelyi vár 2008–2009. évi régészeti kutatásáról	94

VÁRAK A BAKONYBAN

RAINER PÁL	Bánd–Essegvár	97
RÁCZ MIKLÓS	Csesznek vára	101
KUPOVICS RENÁTA	Döbrönte vára	104
KUPOVICS RENÁTA	Somló vára	107
KOPPÁNY ANDRÁS– MARKÓ ÁGNES SAROLTA	Sümeg, vár	111
KUPOVICS RENÁTA	A devecseri kastély	114